

ŠPANSKE MADRUGADE

Novine su na drugoj strani donijele vijest na dva stupca: Pobuna u španskom Maroku. Zatim: Zavjera protiv Republike. Vlada zavela cenzuru vijesti i ograničila kretanje stranaca. Neredi u Spaniji. Vlada gospodar situacije.

»Neredi u Spaniji«?!

Pa šta?

Ko se još uzbuđuje zbog te, već stereotipne, vijesti iz zemlje čija drama godinama ispunjava tekstove svjetskih novinskih agencija: svrgavanje monarhije 1931, ustanak asturijskih rudara 1934, pobjeda Narodnog fronta na izborima 16. februara 1936, prikupljanje i rovarjenje reakcije, ubistvo Calvoa Sotela i, najzad, ova pobuna. Pa ipak! Možda je ta pobuna opasniji pokušaj nego što nam se to u ovom času čini, pokušaj da se zaustavi i obrne unatrag tok španske revolucije koja nas je ispunila velikim nadama?

Novine istog dana: Njemačka utvrđuje ostrva Helgoland i Borkum. Očekuje se njemački udar protiv slobodnog grada Danziga; uznemirenost u Poljskoj. Junkersova fabrika aviona povećava svoj akcijski kapital. Cjelokupni duvački orkestar kraljeve garde priređuje koncert. U fabrici »Sumadija« teški uslovi rada; ženska djeca rade (fotografije). Protiv prekomjerne debljine upotrebljavajte slatinske tablete! Šibenska »Krka« pobijedila splitskog »Gusara«. Sve žene i ljudi koji dobronamjerno traže istinu naći će je голу, neuljepšanu i bez koprene u knjizi doktora Jakobusa: polni akt kod ljudi. Izmirenje Staljina i Trockog.

20. juli

Spanija izbija na naslovnu stranu!

Još se točno ne zna šta se događa u Spaniji i Maroku. Izgleda da je cijeli španski Maroko još u rukama pobunjenika, ali u samoj Spaniji, po svemu sudeći, vlada je gospodar situacije. Fotografije: Martinez Barrio, Cesar Quiroga, general Franco vođa pobune (mladić u civilu, crne tršave kose, bez brkova, lice bezazleno). Pobunjenici iz Ceute i Seville idu na Madrid. U Sevilli je vođa

pobune Queipo de Llano¹. U Barceloni pobuna je savladana. Sve radničke organizacije protiv pobunjenika! Jedan proglas: »Radnici! Mobilizirajte se kao jedan čovjek za odbranu Narodnog fronta i demokratske revolucije i to smjesta stavlajući se pod disciplinu vaših organizacija.«

Obrazovana je već treća vlada za posljednja 24 časa (to mi se nikako ne sviđa).

Ostale vijesti istog dana: U Danzigu izvršen očekivani udar. Hitlerovci. Poljska vlada smatra cijeli taj događaj kao čisto unutrašnju stvar Danziga! »Ko je na redu poslije Austrije i Danziga?« pita Pertinax. Nesnosna žega u Beogradu. »Jugoslavija« je tukla bečki »Rapid« sa 5 : 1.

21. juli

Vrtoglavi skok svjetske radoznalosti za događaje u Spaniji. Sada je Spanija zauzela čitavu naslovnu stranicu novina i još dva stupca u drugoj. Slova od 5 cibera u naslovu: »Situacija i danas, trećeg dana pobune, još je potpuno nejasna.« Španska vlada tvrdi da je u cijeloj zemlji savladala pobunu, a pobunjenici objavljuju preko radija da su ušli u Madrid. Telegram generala Franca vladi u Madridu: »Energično protestujem što je vlada izdala naređenje svojim avijatičarima da bombarduju stanovništvo, što je prouzrokovalo žrtve među nevinim ženama i djecom.« (Mislim: gle, kakav pravednik! To je onaj isti general Francisco Franco y Bahamonde što se još 1934. godine proslavio, ugušivši ustanak asturijskih rudara pomoću svoje stranačke legije; masakrirao je na hiljade ustanika). Pobuna izbila i u Madridu, ali brzo savladana. Slike: general San Jurjo u teškoj dolami, marokanskoj, do zemlje (pompozni i smiješni hidalgo).

22. juli

I danas je zauzeta cijela prva stranica novina. Opet naslovi: iz Spanije i dalje stižu protivurječne vijesti. Nigdje u evropskoj Spaniji pobunjenici nisu postigli nikakav veći uspjeh, ali ni vlada još nije uspjela da savlada pobunjenike u cijeloj zemlji. Rat između španskih radiostanica, koji traje već treći dan, nastavlja se. Formiraju se radnički dobrovoljački bataljoni! Narodna milicija čisti gnijezda pobunjenika. Juriš vladinih snaga na kasarnu Montana, gdje su se koncentrisali pobunjenici; bijele zastave pobunjenika! Barcelona očišćena od pučista, ali grad naliči na razbojište. Vladine trupe izgleda da dobijaju prevagu. Slike Jose Hirala i Franca (sada već ima brčića i generalsku uniformu).

U te dane zatekao sam se u Zagrebu. Novine su grabljene i čitane već na ulicama. Radnički dobrovoljački bataljoni! Ta vijest je imala za moje srce sasvim adekvatnu talasnu dužinu. Mogle su je prihvatiti i hiljade naših ljudi. Duboko utisnuta u meni, odzvanjala je kao refren: radnički bataljoni, radnički bataljoni! I tada, negdje u donjoj Ilici, na trotoaru, upravo pored vojnih kasarni, moj drug Zlatko Pinter i ja zaključismo: to je ono naše, naš put, naša budućnost. Ne više samo teorija. Ni ona slatka čežnja kojom smo se dosad samo napajali, čežnja da se za našeg života, o, barem pet minuta, ponovi Pariška komuna ili Oktobar. Ovaj put je to nešto stvarno. Tu smo.

¹ To je krvnik *Seville* i pijandura o kome ćemo kasnije, za čitava rata, pjevati rugalicu, najprezirniju od svih rugalica što ih jedan Španac može da sačini.

Septembra 1936. obreo sam se u niskoj vojnoj bolnici radi odsluženja vojnog roka. Kaplari, podnarednici (iživljavanja nad »doktorima«) i bezvoljni vojni ljekari. Danju smo radili na bolničkim odjeljenjima, a noću požarčili kojekuda po tavanima ili konjušnicama. Ja sam raspoređen na kožnovenerično odjeljenje. Sam. Zahvaljujući tome što je šef odjeljenja, kapetan dr Ljuba Spasić, inače dobar čovjek, provodio više vremena u svojoj privatnoj ordinaciji nego u bolnici, nisam stigao da patim od dokolice: za kratko vrijeme postao sam pravi majstor u izvođenju venepunkcija i intravenskih injekcija. Nisam tada ni slutio koliko će ta moja vještina imati utjecaja na moj »kadrovski raspored« u španskom ratu.

Tada sam imao iza sebe tek dvije godine skojevskog i partijskog staža. U niškoj bolnici našao sam se bez ikakve partijske veze. Sam.

Ali, da li baš sam?

Nije li snaga naše Partije u to vrijeme bila baš u tome što se čovjek, kad joj je već jednom pripao, nikada više nije mogao da osjeti usamljenim? Makar i na goloj ledini, ili u amorfnoj masi ljudi, nekim posebnim čulom pronalazio je čovjeka — saborca, pa i zatvoren u samici, u opštem kretanju beskrajno dalekih svjetskih događaja, otkrivao je izvore svoje moralne snage. Španski rat bio je jedan od takvih događaja. Zahvaljujući Španiji, naša partija je, iako ne u organizovanom obliku, postojala i djelovala i tu, u toj prividno potuljenoj i bezvoljnoj bolničarskoj četi u Nišu.

Svakog jutra prije zanimanja žurimo u kantinu, najprivlačnije mjesto, upravo jedino privlačno mjesto za nas đake — vojnike. Ne žurimo samo zato što tamo, ako imamo koji dinar u džepu, možemo vrućim burekom da nadoknadimo nedostatak kalorija u našem kazanu. Kantina je bila i naše jedino duhovno hranilište, jedina razonoda u jednoličnosti kasarni, baraka, šupa i bolničkih paviljona tadanje niške vojne bolnice.

Svako jutro donosilo nam je u kantu, na stranicama novina, sve uzbudljivije događaje i geografska imena bojišta sve čudnija i poetskija, imena koja su za neke od nas značila više nego borbeni poziv: Sierra Guadarrama, Talavera, Irun, Oviedo, Toledo, Navalcarnero, Carabanchel... Fotografije barikada, na ulicama, stisnute pesnice i leševi ljudi i konja, milicioneri koji na kamionima vise kao grozdovi.

Španija se neodoljivo probijala kroz mrak i zadah te niške kantine i nemilosrdno tražila od svih ljudi da pokažu svoje pravo lice. Nemoguće je bilo ostati neopredijeljen. Svakog jutra grabili bismo novine i dijelili se na dva stola. Na jednom je stajala nevidljiva zastavica »Narodni front«, a na drugom »Franco«. Kako je koji novajlija pristizao u četu imao je prilike da se odluči za koji će sto sjesti. Uskoro više nisam bio usamljen. Pored mene su se našli ljekari Alfred Stajner, Viki Kon, Doka Panišić i pop Bora, pjevač i spadalo iz Bačke. Za drugim stolom, kao da su već osjećali iza sebe silu fašističkih bombi i tenkova, sjedili su popovi i fratri. I ne malo doktora bijaše uza njih. Frankovci ili, jednostavno, dobri majčini sineki, »neutralci«. Najčešće bi govorili:

Je, mi se ne bavimo politikom, mi samo »drukamo« za Svetog Franju — Franca.

Noću se požarčilo u konjušnici. Mene su uvijek zapadali prvi časovi poslije ponoći.

Konjušnica.

Već s vrata zapljuskuje me dobro poznati topli zapah. Kao da se vraćam u djetinjstvo. Preda mnom je devet konjskih repova i osam vizitkarti: Olga, Šonja, Strela, Despot, Vila, Zizi i Piroman, i na kraju, u ćošku, jedno živinče bez vizitkarte, ubogo živinče koje nije nikada bilo dostojno da ponese bilo koje od aristokratskih ili koketnih imena. Zvalo se jednostavno: mazga.

Prijatno je bilo u konjušnici. Tu je čovjek bar miran, sam sa sobom, može da razmišlja i mašta o svemu i svačemu. Ako se obezbijedio od iznenadnog upada dežurnog podoficira (metla, prislonjena uz kvaku, pada istog trenutka kad kvaku dodirne neko izvana) može i da pridrijema. Neprilike izaziva jedino konj Piroman. Ta zloća nad zloćama znala je da usred slatkog konjskog drijemeža zapodjene kavgu sa svojim susjedom, mazgom, i za čas se čitava štala diže upropanj: umorna kljusad, kao ošinuta vatrenim mlazom iz Piromanovih nozdrva, povileni, te počinje da njišti, grize i da se kopita. Teško požarnom ako bi se tog trenutka našao u domašaju kopita. Teško požarnom i onda ako bi poslije ovakve hipomahije² poneko konjče ostalo s natečenim bedrom.

Bio je novembar, već peti mjesec od početka pobune. Sve teže je predskazati koliko će taj rat trajati, iako svaki dan donese neku vijest koja, barem za trenutak, stvori utisak da već sutradan predstoji završetak, čas pobjednički, čas porazni. U toploj štali ponovo preživljavam agencijske vijesti, protivurječne i haotične i ne mogu da uspostavim nikakav red među njima, niti da izvučem bilo kakav zaključak osim onog »našeg« opšteg, pomalo nadstvarnog, ali svemogućeg, u smislu juriša na nebo: moramo pobijediti, jer moramo, jer to nalaže »tok svjetske istorije«, jer...

Još u julu javiše o sudaru na planini Sierra Guadarrami. Fašisti su namjeravali da preko Guadarrame zauzmu Madrid. Kako izgleda ta Sierra Guadarrama. Šta je to uopšte sijerra? Planina, gorje? Mora da je to nešto strašno surovo i nazubljeno kao testera. Goli, uzavreli kamen. Pobunjenici kliču: »Živio kralj, živjela Španija i religija, živjela Smrt!«. Na prijevoju Somosierra su potučeni. Somosierra je nešto kao vrata Madrida. Hoće li se Madrid održati? Hoće, jer se i Petrograd održao kad je general Judenič navalio 1919. godine. Petrograd-Madrid. Ne služim li se naivnom, uspavljujućom analogijom? Ipak ne. Jer, i pred vratima Madrida ukopavaju se radnici, kao i onda ispred Petrograda. Radnici! Novine pišu da je pobuna ujedinila radništvo. Ali, to opet znači da radnička klasa ipak nije ujedinjena: anarhisti, socijalisti, komunisti. Mnogo partija, mnogo sindikata. Ko zna da li će stići da se ujedine. Ipak: oduševljenje i inicijativa radničke klase su prisutni na svakom koraku; kolone anarhista hitaju čak iz Katalonije da brane Madrid, a komunisti se zalažu za disciplinu, za stvaranje regularnih vojnih jedinica. Obrazovan je »Peti radnički dobrovoljački puk«. Šta je to? I u dubini španske društvene strukture počele su revolucionarne promjene: katalonska vlada oslobodila je seljake od svih dažbina (napolice), koje su stoljećima davali veleposjednicima. Seljaci zauzimaju veleposjede. Otmjeni

² Hipomahija (od grčkog) — borba konja.

klubovi španske aristokratije pretvaraju se u škole i bolnice, a religiozne škole predate su u ruke svjetovnih učitelja. Sva crkvena dobra konfiskovana. To je revolucija. Naša. Naprijed!

Ali, pao je Badajoz! Prva teška rana Spanije. Uzeše ga na prepad. Narod nije stigao da izbjegne. Ljude su satjerali u arenu i onda je počela odmazda: strijeljanje golorukih ljudi, puna dva dana. Legionari su živim ljudima urezivali krstove u kožu. »Živio kralj, Živjela Španija i religija! Nekoliko hiljada ljudi postrijeljano je u areni Badajoz. Odmazda. Ali zašta? Ljudi su branili svoj grad i narodnu vlast, legalno izabranu. Krvavo slavlje fašizma u areni Badajoz zabilježilo je nekoliko poštenih svjetskih novinskih agencija i to je bilo sve. Ide se dalje. Novinske agencije imaju svoj posao. Za postrijeljane žene i djecu u Badajozu — nikom ništa. — Piromane, miruj! Ne prekidaj me i ne zapodijevaj svađu. Inače biće zlo po tebe i po mene.

Krvava arena u Badajozu. A ja sam se istog dana, u gornjem toku Save, negdje više Zagreba, za vrijeme avgustovske omorine, bezbrižno praćakao u brzacima rijeke. I dvije večeri kasnije novinske afiše u Marofskoj ulici donijele su vijesti o areni.

U meni još čvršća odluka: poći onamo i pridružiti se našoj, pravičnoj odmazdi.

I taj alkazar u Toledu. Zašto nisu mogli naši da ga zauzmu? Nestrpljiv sam i pomalo gnjevan zbog toga u ovoj niskoj štali. Gnjevan, što su fašisti, kadeti, oficiri i porodice, zabarikadirani u alkazaru, bili jači, izdržali opsadu i sačekali da ih oslobodi kolona koja je nadirala s juga. Bili su jači. Ne samo u ratnoj vještini.

Mi kažemo da su oni klasa na umoru. Da, ali ne umire se dobrovoljno. Kažemo da su vampiri prošlosti, ugnjetači i krvnici, oruđe u rukama veleposjednika, crkve, kapitala i strane intervencije itd. itd. Da, jesu, ali postoji još nešto. Kad bi bili samo to što jesu, materijalna sila, čini mi se da bi nam bilo lakše da okončamo ovaj rat. Sedamdeset dana izdržali su pobunjenici opsadu, glad, žeđ i vrisak djece. Prisutna je tamo bila još nekakva druga snaga, teže dohvatljiva i teže savladiva. I vampiri mogu biti snaga. Svaki fanatizam je snaga bez obzira da li se vjeruje u mrak ili u svjetlost; zanesenjaci su uvijek tvrdi protivnici bez obzira da li su zanjati istinom ili zabludom. U alkazaru vidjeh fanatike, strasnike, zanesenjake, maštare, kojima je njihova strasna čežnja već na dohvat ruke dočaravala nekadašnju »veliku, svetu i besmrtnu« Španiju, »vitešku, gospodstvenu i gordu«. Španiju sumračnih litija pod maskama. Španiju religioznih ekstaza i auto-da-fea. O, kakva će to biti slast, sladoStrast, još jednom posmatrati na trgu Toleda zadovoljenje Velike Pravde nad novim krivovjernicima! Nastavićemo! A gdje smo ono stali? Da, u osamnaestom vijeku; posljednji auto-da-fć bio je još prije stotinu i pedeset godina!

Novine pomenuše nekog generala Orgaza.

Piromane, odbij od mazge, sto te gromova spržilo, i ime ti je vatreno, ali platićeš to skuplo! Tri dana na nezobici. I ti, Zizi, da ti ime tvoje zavodničko, rago jedna što jedva vučeš noge pod pekarskim kolima, a sada se kopitaš do tavana.

Pomenuše Orgaza. Da li je to izdanak loze onog grofa Orgaza što ga je E1 Greco ovjekovječio na svome platnu u Toledu? Tu smo, dakle. Onaj svetac, a ovaj ubica u areni. I ostali senjori, grandi i pukovnici (po naslijeđu) što iza debelih zidova alkazara precizno nišane u nevještog milicionara, oni što poslije odbijenih juriša milicije u molitvi-zahvalnici kleče pred raspelom, da li i oni imaju izdužena tijela i produhovljena voštanoplavičasta lica kao da su E1 Grecova djeca? Strahujem od takvih lica. Jedinstvo pobožnosti i svireposti. Oči preblage i mučeničke, poput svetog Sebastijana, uznesene ka nebu, a čizma na grudima pobijedenog čovjeka i vrh toledanskog mača upravljen točno na njegov grkljan.

I, sada, poslije sedamdeset dana opsade izlazi iz tvrđave ta povorka izranjavljenih i iznurenih ratnika, žena i djece, da bi se uz brujanje svih zvona što ih ima Toledo — ne, čitava crna Spanija — popeli na vis nacionalnog simbola. Veliko likovanje. Veliki trenutak je tu. Sve mi to govori da virovi njihove duhovne snage još nisu presahnuli i da nećemo lako izići na kraj sa bunom.

I ta naša milicija! Oduševljen sam njom. Oduševljavaju me njeno dobrovoljaštvo, njene stisnute pesnice, radnički kombinezoni i transparenti sa srpom i čekićem. U trenucima mi se sve to čini kao glavni smisao i sadržaj čitave revolucije. Ali, nije li to moje oduševljenje naivno? Oduševljavam se u suštini samo spoljašnjim simbolima i to iz svog, jugoslovenskog ugla gdje su i simboli zabranjeni, pa mi izgleda kao da je njihovom legalizacijom u Spaniji odjedanput riješeno sve. Ali, ako su kod nas zabranjeni, znači da i oni imaju snagu. Da: simboli su moćni! Pa ipak, strepim za miliciju. Imaju li oružja i znaju li ratovati? Eto, prije neki dan novine donesoše sliku: živa piramida ljudi u radničkim kombinezonima, široki osmijesi mladića i šuma stisnutih pesnica, ali na vrhu piramide, uzdignuta — jedna jedina puška. Opet, samo simboli. Jedna jedina puška! Pred toledskim alkazarom, pred Oviedom, pred Huescom, svuda gdje treba zauzimati utvrđenja, traju i traju beskonačna dogovaranja milicionara o jurišu. Poslije dogovora jedni jurišaju, drugi ne. Politika. Ako jurišaju, svi se kreću uspravno da se ne bi osramotili ni pred fašistom ni pred svojim političkim suparnikom. Jedni padaju kao snoplje. Drugi uzmiču. Zatim ponovo osmijesi, stisnute pesnice, parole i fotografisanja. Kao da je sve u devizi »Ura, lako ćemo«. Ali, zar nismo takvi i mi ovdje, skojevci? Šta sad hoće ti španski anarhisti? Kažu da pristaju da budu milicionari, ali vojnici-ne, nikada. Kliču: nećemo oficire, nećemo disciplinu, živjela anarhija!

Već je blizu zora i kraj moje smjene u konjušnici. Bunovan sam, ali samo u bunilu prisilnih misli, a ne i sna. Postaje mi mutno pred očima kad pokušam da sagledam kako se kreću glavni tokovi u Španiji: ka porazu ili pobjedi. Jedno znam: ako je istina to što novine pišu da su se strani studenti javili u dobrovoljce da brane Republiku, ako su talijanske i njemačke legije već tamo uz Franca, šta onda još čekam u ovoj niškoj štali?

Ulazi smjena:

— Je li bilo noćas hipomahije?

— Bilo je. Uostalom, gdje je nema? Konji su beskrajno bezazleni. Ču li šta učiniše u Badajozu?

— U redu, primio sam dužnost.

— Predao sam ti dužnost.

A gdje je Miguel de Unamuno? Na čijoj strani je Miguel de Unamuno?

* * *

Decembra 1936. godine prekomandovan sam iz Niša u beogradsku Glavnu vojnu bolnicu. Baš u to vrijeme Spanija je preživjela jednu od najtežih kriza. Početkom novembra Francova velika, i s još većom pompom nagoviještena ofanziva na Madrid, umalo nije urodila plodom. Stranačka legija i Marokanci već stižu do zapadnih vrata Madrida, probijaju se u park Časa del Campo i u dio univerzitetskog grada. Rječica Manzanares — ta »granica civilizacije i varvatstva«, kako smo je tada zvali — pregažena je, i oko njenog Francuskog mosta vode se krvavi okršaji. Sudbina Madrida visila je o koncu. I, tada se ponovilo »petrogradsko čudo«. Fašistička lavina bila je zaustavljena. Komunistička partija Spanije i jedan od njenih najvatrenijih tribuna — La Passionaria — znali su da dignu cjelokupni narod Madrida u obranu svoga grada. Osmog novembra stigla je u Madrid i prva internacionalna brigada pa se pravo sa željezničke stanice uputila kroz grad otresitim vojničkim korakom i predveče istog dana stupila u borbu u Časa del Campu. Bio je to jedan od najuzbudljivijih trenutaka čitavog španskog rata.

Po dolasku u Beograd nastojao sam da iskoristim svaku priliku da se iskradem iz vojne bolnice, presvućem u civila i uvućem u neku od studentskih menzi. Najradije bih svraćao u medicinsku menzu u Garašaninovoj ulici (danas ulica Svetožara Markovića). U menzama je tada sve ključalo. Tu se opširno komentarisala i kritički ocjenjivala svaka novinska vijest o Spaniji. Razumije se, ona herojsko-romantična strana španskog rata prijanjala je najlakše uz naša srca. Još odjekuju u menzi novembarski plameni pozivi La Passionarije: »Bolje je umrijeti stojeći nego živjeti na koljenima! Žene Madrida, vrelim uljem dočekajte napadače. No passaran!« A stihovi naših pjesnika o Manzanaresu, o maloj Aniti žrtvi fašističkih bombardera, o Malrauxu »krilatom pjesniku — pilotu³« šire se od usta do usta i horski recituju.

Govorka se da su i prvi naši stigli u Španiju i da se spremaju nove grupe Jugoslovena koji studiraju u Pragu. Tada i mome strpljenju dođe kraj. Preko partijske veze, Radovana Zogovića, zatražio sam saglasnost i pomoć da odmah krenem u Španiju.

— Da li si odslužio vojni rok?

— Još ne.

— Onda ne dolaziš u obzir. Odsluži prvo vojsku i spremi se dobro za rat.

- — Pa dotle će se i rat završiti.

— Ne, rata će biti i na pretek.

³ Gotovo svi naši tadašnji pjesnici mlađe generacije iz pokreta socijalne literature, većinom komunisti, pisali su u to vrijeme pjesme posvećene borbi španskih antifašista. O »krilatom pjesniku Malrauxu« pjevao je Radovan Zogović, o maloj Aniti žrtvi fašističkih bombardera Dušan Matić, o rijeci Manzanaresu Ćeda Minderović.

U nekim trenucima, to što sam zamišljao kao rat, učinilo mi se još strašnjim od onog što sam kasnije doživljavao. Mučile su me sumnje i u moje znanje i u fizičke sposobnosti. Kakav je to osjećaj kad te pogodi metak? Istina, ja sam to već jednom iskusio u djetinjstvu: kresnu varnica, opeče po koži, jaoj, i pad. Ništa naročito. Ali to je bilo u roditeljskoj kući. Kako to izgleda u ratu, kad granata otkine nogu negdje na usamljenom položaju, na nekoj sieni, u podne, pod žegom sunca? Trenutna smrt vjerojatno nije ništa. I, šta ću da radim sa ranjenicima?

Bacio sam se na literaturu. Čepkam po svim knjigama u čijem naslovu se pojavljuje riječ rat. Proučavam opštu ratnu službu, ratnu sanitetsku službu, sanitetsku taktiku, ratnu higijenu, ratno sanitetsko iskustvo srpske vojske. Pod rukom su mi Karl Franz, Borchard-Schmieden, Mihajlo Petrović i Vlada Stanojević. Dok sam bio student, Mihajlo Petrović predavao mi je ratnu hirurgiju. Čičica s lijepom, već sijedom trouglastom bradicom, sitnog ali prođuhovljenog profila, kao da je skinut s galerije portreta Francuske akademije. Umio je da šarmira svojom sočnom, ponekad i vulgarnom riječi. Ratnik iz balkanskog rata i Soluna. Operisao mnogo, doživio mnogo, ali napisao, na žalost, vrlo malo. Odakle ću i kako da naučim ratnu hirurgiju? Franz — Borchardt — Schmieden su me prilično obeshrabrili: glomazne knjige. Nedostaju mi kratki jasni stavovi: u tome i tome slučaju postupićeš tako i tako. Ubacio sam se na hiruško odjeljenje i tu od dr Nedeljka Đukića i dr Đukovića pabirčim poneko praktično iskustvo. Sve u svemu, činilo mi se da ne znam ništa.

* * *

Sredinom jula 1937. godine.

Napokon, Radovan Zogović mi daje odobrenje da putujem i adresu javke u Parizu. Dobio sam i nešto francuskih franaka. Izgleda da je Radovan dobio odobrenje od Đilasa da me može otpremiti. Hvala ti Radovane.

Tek kad stupih na pločnik stanice Garre-de-l'Est i kad me ponese kovitlac putnika, nosača i taksi-šofera, postadoh sasvim svjestan da se na dugo rastajem od svoje zemlje. Iako je prošlo već dvadeset četiri časa od prelaska granice (pasoš je bio sasvim ispravan, izvađen u Vrginmostu radi posjete Svetskoj izložbi u Parizu, ali s napomenom »ne važi za Španiju«) ipak, vagon je sve do Pariza bio jugoslovenski; još se u njemu čula po neka naša riječ; još je moguće da neko od bezazlenih saputnika bude žbir koji me uhodi i čeka da nekom mojom nesmotrenošću odam prave ciljeve svog putovanja; još su mi odzvanjale u uhu posljednje riječi drugova, braće i sestara na rastanku. A mati, koju sam morao poštedjeti od prave istine, rekla je:

— Opažam da se spremaš na neko dugačko putovanje; ako si naumio onamo gdje nastaje taj vaš novi red (baš tako je rekla) onda neka bude tako.

— Ne, mama, zaista idem samo na izložbu. Uostalom, možda ću ostati koji mjesec na specijalizaciji na nekoj pariškoj klinici. Ne brini. Javljaću se stalno.

A sad, kuda dalje i kako se snaći u ovome ogromnom gradu čiji jezik poznajem samo iz brošurice namijenjene pečalbarima: »Francuski u 100 riječi«? Zaronih u podzemlje metroa i tu izvukoh iz cipele papirić sa adresom javke.

Neka knjižara. Kasnije sam saznao da je to bila naša dobro poznata knjižara preko koje se rasturala partijska štampa.⁴ Negdje na Clichyu. Lozinka, i knjižar me odmah predade u ruke čovjeku koji me doprati nekoliko ulica dalje, do nekakvog dvorišta, iza jedne tipične pariške kućerine. I gle sad čuda za mene! Dvorište puno ljudi, neko sjedi, neko leži u snu na zemlji, a svi ćute. Tišina. To je sabirni centar dobrovoljaca. Tu nas je već čitava četa. »Kao oblak grada teška«. Osvetnici Badajoza. Nisam više usamljenik iz niške konjušnice.

U uglu dvorišta sobičak i red ljudi pred vratima. Moj pratilac me uvede mimo reda i ja sjedoh pred druga Roberta,⁵ zaduženog za prebacivanje Jugoslovena u Španiju. Drug Robert — povjerenik Partije. Osjetih blaženstvo što sjedim licem u lice s predstavnikom Partije, mirno, udobno i legalno, ovdje na tlu narodno-frontovske Francuske. Sjedam pred njega da me ispita, mene skojevca i člana od prošle godine, učesnika studentskih demonstracija, pisca i raznosača letaka, sakupljača hrane za građevinske radnike u štrajku itd. Sjedam da me još jednom provjeri i utvrdi ko sam i zašto želim u Španiju i nisam li agent, jer me on ne zna i ne može znati ono što ja znam o sebi i on nije ni dužan da zna o meni ono što ja znam, a vremena su takva da je teško raspoznati ko je ko, agenti se ubacuju u Španiju sa svih strana pa čak i tamo, na frontu, svojim hrabrim držanjem prikrivaju opake namjere; sve to znam i zato mi je drago što i mene provjeravaju i što su budni, budni onako po našem partijskom i što ih nije omekušila ova francuska sloboda, beskrajno mi je drago što tako savjesno posluje naša partijska vlast, naša vlast, i rado se predajem toj našoj vlasti, jer je moja, baš onako kao kad sam se na vratima fizičke sale 1934. godine predao Vukmanu Kruščiću da me pretrese, a on, gorostas, svojim grudima zadržavajući lavinu studenata što se gurala u salu, upravo preda mnom, otkriva kamu u džepu jednog ornasovca i visoko dignuvši je uzvikuje: »Drugovi, vidite li čime se služi banda!?, (Htjeli smo da rasčerečimo ornasovca: »Dolje sluge reakcije, živio Vukman Kruščić!«)

Vukman Kruščić.

Sad ga opet vidim pred sobom. Ne, samo bih htio da ga vidim. U stvari vidim druga Roberta. Robert je zaključio naš razgovor:

— Sve je u redu, druže, samo postoji jedna prepreka za tvoj odlazak u Španiju...

— Šta to kažeš?

— Ne uzrujavaj se i budi disciplinovan. Španiji su potrebni borci. Ljekara ima dovoljno. Ne primaju se više.

Šta je to sad? Kakva je to podjela na borce i ljekare? Mogu li borci bez ljekara? Kakav je to rat u kome ljekara ima suviše?

— Ipak nije sve izgubljeno. Evo ti adrese jednog biroa francuske Partije. Preko njih ide medicinska pomoć za Španiju. Ako oni pristanu ja nemam ništa protiv.

⁴ Knjižara »Horizont« koju je organizovao CK KPJ kao punkt za vezu i za rasturanje partijske štampe. Knjižaru je u ime CK najduže vodio Lovro Kuhar (Prežihov Voranc), poznati slovenački književnik i partijski radnik.

⁵ Labud Kusovac, tada član aktiva CK KPJ u Parizu.

— Vi, ili oni, ili svi vi zajedno, ne budete li mi omogućili da predem u Španiju, ja ću se onamo probiti sam. Budite u to uvjereni. Meni nema povratka u zemlju.

— Govoriš gluposti! Mimo nas niko ne može tamo. Ako bi i uspio, ko će ti u Španiji vjerovati da nisi agent-trockista? Revolucija ne prima divlje. Stradaćeš!

E, pa dobro, mislim u sebi, blago toj revoluciji koja prihvata samo krotke.

Uputih se u biro. Sad ću, dakle, stupiti i pred lice francuske Partije. Na putu opet skojevski maštam: oni će me razumjeti i primiti, to je velika partija s nekoliko miliona glasača, gipka i revolucionarna istovremeno, baštinik sankilota i pariških komunara, ti znaju šta hoće i zajedno s boljševicima drže u rukama poluge svjetske revolucije. S kim ću razgovarati? Da vidim, da stisnem ruku francuskog druga, francuskog boljševika. Jedno smo. Braća po klasi. A on će me sigurno upitati: »Kako vi, drugovi, tamo u Jugoslaviji? Znajte da mi pratimo vhsu borbu iz dana u dan, sve mi znamo šta se tamo radi, vaša borba je i naša borba, i nije daleko dan kada ćemo udruženim snagama proletarijata srušiti mrsku vlast buržoaske reakcije u Jugoslaviji. Držite se samo još malo!« Baš tako će on, zamišljam, sa mnom razgovarati, jer tako mora da razgovara komunist s komunistom, jer smo svi članovi jedne porodice (rame uz rame, drug do druga) od Madrida do Kantona, a između njih štafetno postrojene revolucionarne buktinje i jedna od njih u rukama jugoslovenskih komunista, razgovaraće sa mnom tako jer je tako razgovarao, na primjer, i Stevo Galogaža⁶, taj neumorni mali čovjek kod koga sam navraćao u Zagrebu i zaticao ga zatrpanog knjigama i novinama, koji se krilatio na uspjesima drugih i davao krila drugima, razgovaraće sa mnom tako jer će on, moj sagovornik biti isto što i oni francuski radnici koje sam juče gledao iz voza negdje između Dijona i Pariza: popravljali su prugu i dok je ekspres, usporeno milio pored njih, oni su stisnutim pesnicama pozdravljali putnika (ili su to vidjeli samo mene?). Francuski radnici! U plavim kombinezonima, neko s kačketom (klasično proleterski), neko s beretom, a svi s cigaretom ležerno u uglu usta, svi dežmekasti, svi četvrtastog lica a la Maurice Thores — »fils du peuple«.

Preskačem stepenice bez daha. Najzad — biro. Biro mojih nada. Biro: crveni nokti, šiljati i dugački kao u kineskih careva, karmin, riđa kosa i zelene, riblje oči. Hladna, skulpturalna ljepota. Kud sam ja to zalutao? Gdje si, Stevice Galogažo? Razgovaramo njemački. Moj se dijalog sa zelenim očima brzo svršio i to po istom redoslijedu kao maloprije s Robertom. Zaključak: niste više potrebni Španiji. I tako, saznavši definitivno da sam se tokom dva časa u Parizu preobrazio od člana »velike familije« u prostu brojku na tablici kadrovskih viškova i manjkova, odlučih da zakoračim na stazu stvarnosti. Opet ću Robertu. Ali ne više buntovno, već krotko i pritvorno:

— Druže Roberte, ona tamo u birou zaista me je uvjerila da sam prekobrojan. Nego, upiši ti mene među borce. Ko mora da zna i koga se to tiče što sam je ljekar? Ako ni to ne ide onda ću natrag u zemlju. Vidim da je težište

⁶ U to vrijeme urednik i izdavač lijevo orijentisanih časopisa »Književni savremenik« i »Kultura«, jedan od najaktivnijih organizatora »Crvene pomoći« u Hrvatskoj, posebno u vrijeme sabirnih akcija za pomoć republikanskoj Španiji.

naše borbe tamo, a ne u Španiji. Ali, u tom slučaju, molim te, da mi napišeš nešto kao potvrdu da sam se prijavio kod tebe i da nema potrebe za mnom ondje kamo sam krenuo. Shvatićeš me da ću bez takvog papira imati neprilika s drugovima u Jugoslaviji. Mogu pomisliti da sam se pokolebao.

Robert se zamislio. Ova čudna i neočekivana igra s partijskom administracijom bila je riješena u moju korist.

— Dobro, upisaću te. Samo, znaj, u Španiji se snadi kako umiješ i na svoju odgovornost. Transporta neće biti nekoliko dana. Treba da sačekamo još neke grupe. Navraćaj ovamo svaki dan po informacije.

Tako sam dobio svoje legalno mjesto u mobilizacijskom spisku španskih dobrovoljaca. Nisam više uljez ni divlji.

Sada sam mogao s više pažnje da se osvrnem po dvorištu. Bilo je tu ljudi iz čitavog svijeta. Više starijih nego omladine. U dvorištu je vladala neka pobožna tišina. Da li je to zbog konspirativnih navika, ili zato što ljudi ne žele da remete » tok misli jedan drugome?

U jednom uglu spazih drugove Dragoslava Jovanovića, a u drugom Aleksandra Mezića. Dragoslav je student medicine, ozbiljan i čutljiv drug. Znamo se odavno iz medicinske menze. Mezić je ljekar iz moje generacije. Došao je iz Poljske na beogradski fakultet i tu se potpuno srodio s nama. S njim je u Parizu i njegova drugarica Dobrila Šiljak, ljekarka. Veoma sam se obradovao susretu s njima. Njihova priča o razgovoru s Robertom bila je ista kao i moja!

II

Jedno poslijepodne okupili smo se u nekoj pariškoj kafanici na posljednji dogovor. Kafana je imala dva odjeljenja, donje u kojem je sjedila svakodnevna publika i gornje, na spratu, koje je valjda služilo kao separe za razne sastanke, ili za intimnija veselja. Bio sam iznenađen kada sam u tome separeu zatekao desetak meni većinom nepoznatih Jugoslovena. Drug Robert nam je saopštio da te večeri krećemo prema španskoj granici.

Uzbuđen sam i jedva mogu da pratim Robertova upozorenja: da svu organizaciju našeg prebacivanja od Pariza do granice preuzima KP Francuske, da ćemo putovati vozom u manjim grupama, da na putovanju moramo biti vanredno disciplinovani itd. meni sve poznate i same po sebi razumljive stvari.

Ali, jedna rečenica u Robertovu izlaganju djelovala je na mene sablažnjivo. Govoreći nam o borbi u Španiji, Robert je rekao: »Tamo vas čeka sjajna karijera«. Karijera? Komunisti i karijera. ..

Taksi, vodič, željeznička stanica negdje na jugu Pariza, voznu kartu stavljam u džep, uvode me u kupe ekspresa — tako je počelo moje putovanje, lako, bezbrižno i sigurno.

Putovaćemo tu cijelu noć, pa ćemo sutradan ujutro sići iz voza u jednom gradu gdje će nas na peronu dočekati djevojka takva i takva, koja će nas ukrcati u drugi voz, te ćemo njime putovati do još jednoga grada, pa ćemo najzad stići u Perpignan, pod samim Pirinejima. Putovaćemo sigurno kao što širokim svijetom putuje preporučeno pismo, iz ruke u ruku, uz potpis o primopredaji.

U kupeu nas je četvorica. Tri Bugarina i ja. Tri Bugarina, tri profesije i tri karaktera. Najstarijem je ime Uja, dolazi iz Sovjetskog Saveza. Drugoga su zvali samo po profesiji »Spisatelj«. Treći je ridokoso, pjegavo momče, Bojan. Začas smo se upoznali, zbližili i zbratimili. Zbratimili se u zajedničkoj vjeri u Kominternu, u Španiju, u Georgi Dimitrova, lava nad svim lavovima, što je Hermannu Goringu pod nosom prkosio pesnicom. Pesnicom i istinom.

— Ej, drugari, da gi frljamo neki detalji od prošlost! — predložili ja odmah kao velikodušno.

— Da gi frljamo!

Ekspres je jurio kroz noć kao da se potčinjavao našim željama: što prije tamo. Već smo daleko iza sebe ostavili Pariz, ali meni se, i pored prijatne opuštenosti u kupeu, vraćaju u sjećanje neobični doživljaji iz prošlih dana. Robert i zelenooka žena. Pokušavam da dadnem neko racionalno objašnjenje i opravdanje svemu tome.

— Administracija. Pa ona mora da postoji. I sva sreća da postoji, i u Partiji i u revoluciji. Jer, ko bi drugi obavljao tolike tehničke poslove: prihvatiti, popisati, nahraniti, provjeriti, otpremiti preko granice? Neko to mora da radi. Uostalom, sve se dobro svršilo, putujem udobno i bezbrižno ususret Španiji, sve sad funkcionije besprijekorno u rukama francuskih drugova. Batali prošlost i sitne nesporazume. Sadašnjost je dobra i praksa je dobra, a praksa je naš vrhovni sudija, ona sve opravdava ili odbacuje.

— Ipak, nije sve baš tako. Nije riječ samo o tehničkim poslovima. Odlučivanje o sudbinama ljudi, to nije jednostavna tehnika. A Robertu i zelenookoj dato je da u ime Partije odlučuju sudbinom ljudi. Rekoh maločas: svršetak je dobar i praksa je dobra, dakle, sve je dobro. To mi liči na sladunjavi hepiend američkih filmova. Ali šta je praksa? Šta sve nije praksa? Svakako ne samo to da sada putujem prema Španiji. A da sam se slomio na njihovom otporu, pa da sad putujem u Jugoslaviju, i to bi bila praksa?! Nisam se dao slomiti, ali koliko ih se, možda, drugih slomilo na ovakvom, ili nekom drugom otporu, na neshvatanju! Dakle? Šta je sad s tim našim kriterijumom »prakse«?

— Nije li ovo moje razmišljanje sitnoburžoaska intelektualština? Trockizam? Dolazim u sukob s Lenjinovim učenjem o državi i diktaturi proleterijata. Vlast, naša vlast mora da postoji. Vlast treba da radi svoj posao i ona nije dužna da ulazi u tvoje bolećivosti. Nije dužna da ulazi ni u tvoje kvalitete: rad, prošlost, zanos; sve su to tvoje stvari, one pripadaju samo tebi, služe tvom sopstvenom napajanju da bi mogao da se održiš na površini, da ne poklekneš ni pred klasnim neprijateljem ni pred šamarima svoje rođene majke — Revolucije i da bi mogao da joj služiš još predanije i onda kada te bije. Ne obazirati se ni na šta, kao ni iskusan ratnik pod fijucima kuršuma, nego samo naprijed i naprijed.

— Znači li to da moramo postati neosjetljivi na udarce? Ako je tako, nećemo osjećati ni udarce koje zadajemo. Lančana reakcija.

— Ne. Riječ je o revolucionarnom čličenju. Kroz sukobe. Ne samo s klasnim neprijateljem nego i sa samim sobom, s našim unutrašnjim zlom. Nije zlo samo sa one strane barikade. Zla ima i u nama i među nama. I to zlo je nužnost i

borba s njim je nužnost. Ko to ne shvata, ko cmizdri nad tim, taj nije u stanju da se uhvati u koštac ni s neprijateljem. Ne neosjetljivost. Osjećati udarce, pa i — patiti, ali ih odbijati muški. Tako nas uče boljševici.

Osvanuli smo već na dalekom jugu Francuske. Ubrzo stižemo u gradić Carcassonne. Na peronu nas sačekuje djevojka. Skromna i ozbiljna kao da je iz neke naše studentske menze. Radujem se što nisu sve kao ona zelenooka. Ne znamo zašto smo tu sišli, niti to pitamo. Bezbrizni smo i putujemo kao preporučeno pismo. Djevojka nas vodi u neki park. Gledamo kule i bedeme vanredno lijepe srednjevjekovne tvrđave na brdu: kidisanje Mavara. Opet u voz do Narbonnea. Još jedan prijelaz i najzad stigismo u Perpignan. Dva dana ćemo čekati u vrućem potkrovlju neke kafane. Na ulicu ne smijemo.

Najzad, najzad! Noću su nas izveli do jednog velikog parka. Ličio je na logor: u grmlju, na travi, ležali su ljudi. Pred parkom su već čekala dva velika autobusa. Ukrcavanje i pokret.

Kad smo iza sebe ostavili perpinjansku niziju i ušli u jednu klisuru, autobusi se zaustaviše i mi se tiho iskrcasmo. Da li ćemo sad odmah pješice uzbrdo? Računam: noć je već dobrano odmakla, kratka je julska noć, i neće biti dovoljno mraka da bismo mogli prevaliti Pirineje i granicu. Zaista, ne penjemo se, nego sa asfaltnog puta silazimo strminom ka nekoj hućnoj rječici, pa drvenim mostićem na drugu obalu. Tu nas je čekala osamljena kuća s prostranim dvorištem i visokom kamenom ogradom. Odmah smo legli, već na ratnički način: neko na klupu, neko na slamu, neko na goli pod. Sutradan sam malo razgledao gdje smo. Kuća je vjerovatno neki nenastanjeni salaš. Vidim da se nalazimo u uskoj riječnoj dolini. Oko nas goli kamenjar i strmi obronci Pirineja.

Pred večer su nas sazvali na sastanak. Iz sobička su izvirivali ljudi u središnju sobu i prvi put smo se tad svi pogledali i prebrojali. Ima nas oko pedeset. U opštoj gužvi ne mogu još da zaključim kakvih je tu sve nacija i jezika. U to se iz mase izdvoji jedan drug, premorena i iscrpljena lica. To je »Responsable«. Prvi put sam čuo tu riječ tamo u onoj usamljenoj kući u Pirinejima. To je »odgovornik« drug. To je funkcija ad hoc, povjerena nekome, ili samoinicijativno prisvojena, u situacijama kada bilo iz kojih razloga ne postoji organ redovne vojne ili činovničke hijerarhije, koji bi preuzeo odgovornost za određeni kolektiv. Obično su to bili najpošteniji, najsposobniji i najpožrtvovaniji pojedinci. Imajući njega kolektiv je mogao da bude gotovo spokojan da će naći nešto da prezalogaji, da će se smjestiti na konak, ili, uopšte, da će se zaštititi od bilo kakve nedaće. Responsable je taj koji trči, traga, ispituje, hvata vezu, nabavlja, »organizuje«, i — prima na svoja leđa udarce bilo s koje strane. Ako je sve dobro, kolektiv se zadovoljno baškari, a u suprotnom slučaju, kriv je za sve samo on — responsable. U Spaniji je vremenom ta riječ postala univerzalan pojam i, rekao bih, najgipkiji sinonim za sve moguće funkcije. Ako uđeš u kasarnu ili ambulantu i ne znaš ko je starešina, ako želiš da ručaš u menzi, a ne znaš ko izdaje bonove, ako moraš da se prevezeš nekim kamionom, nećeš nikad pogriješiti ako upitaš: »Ko je ovdje responsable?«. Jasno, kao u svakom ratu, u Spaniji se moglo sresti i takvih »responsabla« koji su u stvari bili samo vješti kombinatori, samozvanci i nametljivci. Lakše je bilo proći pored zmaja nego pored takvih.

Sudeći po njegovom ispaćenom licu, ovaj naš responsable bio je jedan od onih pravih, koji rade po principu »jedan za sve«, čak i onda ako doživi da se ti »svi« okrenu protiv njega jednoga. Sakupismo se u krug oko njega. Govorio je mirno i blago, ali vrlo precizno; večeras prelazimo granicu, negdje na vrhu Pirineja. Granicu valja prijeći još za mraka. Uspom ću biti vrlo naporan. Potrebna je velika disciplina. Drug je govorio francuski. Nisam razumio gotovo ništa. A ostali? Sigurno nas ima bar iz desetak država. Ko će sad podijeliti pravdu »po nacionalnom pitanju«? Tad se iz kruga dobrovoljaca izdvoji crnomanjast, blijed i slabašan mladić, izrazito semitske fizionomije. Bio sam sasvim siguran da mu se prezime završava ili sa -burg (kao Erenburg, jer je i ličio na lijku Erenburga) ili sa -štajn (kao Eisenstein). Čudo od mladića. Cijelu responsablovu informaciju preveo je na ruski, njemački, italijanski i engleski jezik, bez ikakve zabilješke. Njegove riječi tekle su bez i jednog zastoja, ali ono što mi je učinilo ovog druga nezaboravnim, bio je zanos s kojim je govorio i to što je, svakako nehotično, uspijevao da dadne gotovo poetski prizvuk sasvim poslovnim rečenicama. Nikad ga više nisam susreo i niko danas nije u stanju da odgovori na kojem je žrtveniku ostavio svoj život: da li u Spaniji, ili u Dachau, ili u varšavskom getu.

U suton su podijeljene španske patike — alpargatas — i, kad je pao mrak, krenusmo uzbrdo. Pirineji. Kako izgledaju Pirineji? Prisjećam se neke slike u bojama iz karlovačkog gimnazijskog hodnika: mrki planinski lanci pokriveni snijegom i ledom, mračne gudure i, u prvom planu, osamljen čovjek pod dugačkom kabanicom (da li čobanin ili krijumčar?). Najviši vrh Pico de Aneto visok je tri i po hiljade metara. Nećemo valjda i mi onuda! Ako smo obučeni u alpargate onda nas neće voditi u snijeg, moramo prijeći nekim nižim prijevojem. Ali možda baš na tome prijevoju vrebaju zasjeda francuskih graničara koji nas mogu natjerati u još više predjele?

Penjemo se vrlo strmom stazom, jedva primjetnom, kao da je krijumčarska. Kamenjar bez kraja. Zatim, kao za utjehu, stupismo u pojas livada preko kojih su se slijevali šumni potoci. To slatko žuborenje privuče kolonu i ona se požudno baci na pojiło. Niko ne može da je odvрати od toga pa ni novi, strogi responsable koji nas vodi. Predviđam dejstvo hladne vode. Kad smo izbili na jedan greben, na kome nas još poduhvati i hladna struja noći, ljude je počela hvatati omaglica i nemoć. Kolona se oteže, zapinje i prekida. Responsable, Spanac, poput ovčarskog psa obigrava kolonu od čela do začelja, prikuplja zaostale, podstiče riječima: »Hajdemo, drugovi, nema još mnogo!« Slabo ga slušamo. Uspom traje već četiri časa i obnemogli ljudi traže malo odmora. Sjedaju. Responsable pada u gnjev. Vidi već da će ga prije granice zateći dan s ovom gomilom mekušaca. Šta će s njima u planini, na prinudnom predanku, negdje u škrapama, bez hrane? Vidi čovjek da neće izvršiti zadatak koji mu je povjeren.

Ne izvršiti zadatak? Nemoguće!

Od devetnaestog jula prošle godine kada je jurnuo kamionom na fašističku bateriju u Barceloni, pa do danas, nikad nije zatajio. On katalonski obrero (radnik) treće generacije, anarhista, ali klasno svjestan i disciplinovan durutijevac⁷, izgubivši desnu ruku pred Madridom, sada evo već tri mjeseca služi

⁷ Pristalica Durrutija, vode španskih anarhista.

na nov način Republici i »slobodnom komunizmu«: opkoračio je poput kiklopa Pirineje i prebacuje internacionalce preko grebena. Svake sedmice po jedanput prelazi ovamo i onamo; stazu bi mogao preći zavezanih očiju i natraške: očvrstnuo je kao opruga i sada još čezne samo za tim da mu dođe smjena i da ga vrate u rodnu Barcelonu za poslužioca mitraljeza. Da, on to još može, on invalid i combatiente desde el diez y ocho de julio⁸, on može sve što mu se naredi, a ovi sipljivci iz bijelog svijeta ne mogu. »Ne da ne mogu nego neće« — tako se iskrivi stvarnost u uzburkanoj svijesti responsablea. »Kao za pakost hoće da me osramote. Cabrones«.⁹ I u tome času responsable je počeo grubo da gura polegle i za trenutak usnule ljude, nekoga rukom, nekoga nogom. Protesti i psovke na svim jezicima. Krivo mi je što je pao u jarost, on, prvi Španac koga smo sreli, krivo mi je što nije nekako iskalio svoj bijes samo na nama, Balkancima, jer bi mi to lakše podnijeli, jer smo nekako kao svoji (po temperamentu, političkom uvjerenju i po sirovini od koje smo sazdani). Ali, kako će njegovu grubost shvatiti Skandinavci, Englezi, Amerikanci, Kanađani, svi ti bjeloputi, što još mirišu na mlijeko i fini sapun i, povrh svega, »opterećeni buržoaskom demokratijom«? Krivo mi je. Zbog njega, zbog Španije, zbog naše »familije« i zbog svih nas »pravovjernih« što se sramotimo pred »zapadnjacima«.

Kolona se stižala i, prikupljene snage (valjda od jarosti) krenula je dalje. Responsable se takode smirio, ali i dalje čutke krstari s početka na kraj kolone. Valjda postidjen.

Koliko dugo već hodamo, a iznad nas, prema zvjezdanom nebu, još se izdižu kamene gromade. Ima li kraja ovoj planini?

Kada sam nazreo prvo bljedilo na istoku (bio je to već sedmi čas hoda) odjednom mi ponestade snage. Hladan znoj, drhtanje i teško disanje prinudiše me da se opružim po studenoj travi punoj rose. Doktor Mezić mi dade da popijem ampulu kofeina. Da li od kofeina, ili od prijateljstva, od osjećanja da nisam sam, ili od naslućivanja nečeg što je već blizu, tek snaga mi se povratila. Još sat hoda i stigismo do šire zaravni i na njoj počesmo gaziti stari, zrnasti snijeg. Stari snijeg u julu, na 42 stepenu sjeverne širine — znači: na visini smo bar od 2000 metara. Zaista, to je bio kraj našeg uspinjanja.

I zora je već preotela. Vidimo jasno pred sobom dugačku, travnu zaravan oivičenu masivima, a tamo dalje, u perspektivi, zaravan se sužava u stjenovito grlo, kao neka vrata. Naš responsable saopštava: granica je već iza naših leđa, a tamo naprijed, kad prodemo ona kamena vrata prostire se »la tierra de Espana«¹⁰.

Espanja, Espanja! povikaše ljudi i pohrliše naprijed.

Bila je madrugada¹¹ 18. jula 1937. godine. Prva godišnjica rata i moja prva madrugada na španskom tlu.

⁸ Borac od 18. jula 1936. dana fašističke pobune

⁹ Ružna i uvredljiva riječ.

¹⁰ Španska zemlja.

¹¹ Madrugada — osvjet, zora, praskozorje, ali za ratnika u Španiji pojam madrugade sadržavao je mnogo više: izvanredni zamor poslije noćnih marševa; buniolo u glavi i upaljene oči od bdijenja; neizvjesnost šta donosi dan; ugroženost od avijacije. U borbenim zapovijestima madrugada se pojavljuje kao trenutak početka, ili završetka neke borbene radnje. Vrijeme najpogodnije za odmornog napadača i najkritičnije za umornog branioca.

Trenutak i mizanscen našeg prvog susreta sa Španijom, prelazili su maštu najdarovitijeg režisera.

Ispod nas, ljubičasto osvijetljena, raspukla se Spanija: najprije livade u strmom, valovitom padanju kao ogromni tobogan, slične Mliječnom dolu s južne strane Durmitora, pa onda planinski vijenci, sijere i kordiljere, što dalje, to viša jedna od druge, surove i odbojne. Čuje se potmula tutnjava. Topovi? Gdje? Po suncu i po pamćenju geografske karte zaključujem da to može biti Huesca.

Pedeset dobrovoljaca sjeda na livadu. Nastade tajac. Za tim nepovezani, uzburkani žagor na svim jezicima. Poželjeo sam da se od radosti povaljam pobočke niz travni tobogan. Da sam bio sam, učinio bih to sigurno. Ovako, bilo me je sramota, naročito pred responsablom.

Responsable sjede nešto niže od nas i posmatra nas ćutke pušeci cigaretu užasnog mirisa. Žmirka krstareći preko nas očima upaljenim od nespavanja, i, sve mi se čini, i od nekakve unutarnje katarze.

Vidi responsable da je i ovog puta izvršio svoj zadatak onako kako valja. Zna on da ovih pedeset dobrovoljaca, što sada leže pred njim, savladani jutarnjim suncem i snom, znači za Španiju mnogo više nego pedeset novih pušaka i zato mu je bilo stalo da ih sve prevede preko granice. Po svaku cijenu. Ali kako da se iskupi pred tim ljudima za onu noćasnju galamu i grubo guranje u leđa?

Spustih se do njega i vidim da se obradovao tome.

— Cigaretu? — upita promuklim glasom.

— Ne, ne pušim.

— Vino? — i pruži mi kožnu mješinicu od litre.

— Hvala! — i usrknem tanki, blagotvorni mlaz.

— Poljak, Bugarin? Jugosloven! Si, si Balcanico! Compania balcanica, Dimitrof! Muy valientes, Časa de Campo. Que mala noche, brrr. Pardonnez-moi. Disciplina, disciplina! Yo responsable. Si no pasar montana, matar responsable (tad povuče prstom preko svog grkljana, pucne jezikom i prevrne očima). Comprendes que es el responsable? Pardoname. Yo ne puvoar pa otramente.¹²

Responsable je govorio onim naročitim španskim i francuskim jezikom podešenim za strance: niz imenica i po koji glagol, uvijek u infinitivu.

Gledam to njegovo umorno, skoro mumificirano lice i desni rukav koji leprša prazninom.

— Yo obrero catalan y miliciano desde el primer dia. Saves? Časa del campo (i potrese prazni rukav). Yo servir ancor a la republica. Debemos todos. Mucho trabajo, mucha disciplina. Pardonez moi,¹³ i poče da se smije, ali samo očima vlažnim od suza.

Dakle, zaista je u pitanju katarza.

— Hajdemo, momci! — pozva nas responsable.

¹² Da, da Balkanac! Balkanska četa, Dimitrof! Vrlo hrabri, Časa de campo. Kakve li ružne noći, brr. Oprostite mi. Disciplina, disciplina! ja odgovaram. Ako ne preći planinu, ubiti responsabla. Razumeš li šta je to responsable? Oprosti mi. Ja ne moći drukčije.

¹³ Ja katalonski radnik i milicionar od prvog dana, Znaš? Časa de campo. Još služiti republici. Moramo svi. Mnogo posla, mnogo discipline. Oprostite.

Silazimo niz »Mliječni do« — tobogan. Kao da ćemo u mračni kanjon Komarnice. Crna tačka, što smo je ugledali na dnu dola, postepeno se oblikovala u čovjeka s puškom. Vojnik-graničar žurio nam je u susret kao da hoće da nas presretne ili spriječi. Ali responsable je tu i graničar nas ne upita ni za pasoš, ni da li imamo što za carinu! Graničar je željeo samo da nas pozdravi. I mi smo radosni što susrećemo prvog vojnika španske Republike. Razmjenjujemo poklone. Nama prazne čaure, a njemu olovke i cigarete. Svi uzajamno: velike simpatije. Ništa drugo nismo ni imali.

Na dnu ove zelene kosine ugledasmo selo, stisnuto kao gnijezdo. Prvo špansko selo. Nama u susret kidiše gomila djece sa zastavama.

— Salud, salud!¹⁴

Za čas smo okruženi i zaglušeni galamom. Nemamo ništa da im damo. Preostao nam je još samo koji notes ili francuski novčić. U selu zastave i transparenti: »Živjele internacionalne brigade«, »Živjela narodna vojska!«, »Živio Sovjetski Savez!«.

Na jednom zidu Staljinov lik s čijeg se brka boja cijedila na niže, pa lik izgleda čudno asimetričan.

Ručamo u menzi i odmah potom ukrcavamo se u kamione. Iza nas ostao je naš responsable dugo mašući stisnutom pesnicom. Sutra će opet preko Pirineja na francusku stranu.

Bilo je već pokasno poslijepodne kad smo se, prašnjavi i oznojeni, iskricali među bedeme neke tvrđave, po stilu slične kalemegdanskoj. Figueras.

U dokolici, čekajući na polazak za Valenciju, obazreh se lijevo — desno po tvrđavi. Doista, po građevinskom stilu, sva je podsjećala na Kalemegdan, ili Petrovaradin, samo što nije na brdu nego u ravnici. Između bedema su poširoki ravni prostori, dvorišta. Na jednome prašnjavom poljančetu španski vojnici vježbaju. Iznenađen sam. Pravi pravcati, regularno-kasarnski egzercir: lijeva-desna, na lijevo — na desno, prestrojavanje u hod, sve kao na karlovačkoj Korani prije desetak godina, samo što ovi španski mladići nemaju cokule već mekim alpargatama tupkaju muklo i nesložno po prašnjoj zemlji. Zar je i to potrebno u jednom revolucionarnom, narodnom ratu? Glupavo i besmisleno, mislim.

III

Sjedište glavnog štaba internacionalnih brigada — Albacete — moglo se, uz pomoć mašte romantičara, zamisliti kao neki Španski alkazar na hridini, ili, u najmanju ruku, kao gradić iz kojeg su iseljeni njegovi starosjedioci i gdje je zaveden novi red, red štapske strogosti, gdje se sve kreće i zbiva po nekakvom utvrđenom planu, gdje su pokreti i riječi svedeni na minimum, gradić racionalan i efikasan istovremeno.

U stvari, Albacete mi se već na prvom koraku predstavila onakvom kakva jeste: siva, očajno siva palanka. I samo sticaj ratnih okolnosti, kako to često biva

¹⁴ Zdravo!

u ratovima, mogao je učiniti da ovaj, dotad nepoznat i neprivlačan gradić, izbije na čelo u spisku geografskih imena koja su u to vrijeme pominjana u Španiji i u svijetu. Od njegovog prvobitnog izgleda ostale su razumije se, prašnjave ulice i kuće neugledne arhitekture. Specifičnu ratnu novost predstavljali su transparentni i bučni mikrofoni po ulicama, skloništa u parkovima i svjetina koja se cijelog dana do kasno u noć tiskala po zamračenim ulicama i kafanama: svijet domaći, španski, i svijet internacionalni, raznih narodnosti, najrazličitijih profesija i funkcija, ljudi koji su svojom nesebičnošću stvarali i pronosili slavu internacionalnih brigada i oni drugi, slučajni saputnici i kombinatori koji su, kako ću tek kasnije saznati, poput lišaja na hrastu, od te slave živjeti za svoj račun. Neznano meni u tome trenutku, ulicama Albacete su se motali i »enćufadosi« — polusvijet koji se na sve načine grčevito držao pozadine, baveći se kojekakvim poslovima i »povjerljivim zadacima« samo da bi izbjegao front i nevolje pravog rata.

Stupio sam pred druga Oskara Telgea¹⁵, šefa sanitetske službe internacionalnih brigada.

Na njegovo pitanje šta sam sve dosad radio kao ljekar, pomenuh mu, iskreno i naivno, i onaj moj rad na kožno-veneričnom odjeljenju niške bolnice. Telge je radosno uskliknuo:

— Baš mi takav treba! Ti ćeš ići u Pontones.

Predosjećao sam da »Pontones« označava nešto što je suprotno mojim željama. Moje želje? Kao i svi naši koji su dolazili u Španiju, nisam mogao * zamisliti svoju službu Republici i našoj zajedničkoj stvari drukčije nego da budem na frontu, jasno, kao ljekar, tamo gdje se, kako smo to mislili, jedino može položiti ispit morala i opravdati svoja egzistencija u ratu takvog karaktera kakav je bio španski.

Na prvi pogled ovakva želja može da izgleda naivno-romantičarska, jer front je zaista svako mjesto gdje ima šta da se radi, gdje su teškoće, a u ratnoj pozadini ima takvih frontova na pretek. Međutim, iza te želje stajali su i vrlo realni psihološki razlozi: svaki normalan čovjek u ratu, sa izuzetkom ekstremnih individualista, teži da se negdje svrsta, da u izvjesnoj mjeri iščezne u redovima, u koloni, u masi. Uporedo s tom težnjom u ratniku je prisutna i druga, suprotna: da se istakne, da prednjači, da povuče za sobom kolonu, jedinicu, kad ova zapadne u krizu. To je neka vrsta dužnog uzvrata za okrilje koje kolona pruža (ako pruža) pojedincu. Takav harmoničan uzajamni odnos između ličnosti i jedinice, ako je uspostavljen, zatim emotivna i racionalna svijest o njihovoj međuzavisnosti, predstavlja jedan od bitnih osnova borbenog morala, a i lične sreće pojedinca.

Za nas, dobrovoljce iz Jugoslavije, postojao je još jedan činilac koji je djelovao da se pojam »jedinice« odrazi u našim glavama kao obećana zemlja: naši ljudi u Španiji bili su dugo rasuti kojekuda po raznim jedinicama na frontu i po ustanovama u pozadini. Sa stanovišta internacionalizma ta praksa imala je opravdanja, imala je i dobrih rezultata, ali znatan broj ljudi, naročito onih koji

¹⁵ Oskar Telge, pseudonim doktora Cvetana Kristanova. Poslije drugog svjetskog rata profesor dermatovenerologije u NR Bugarskoj.

nisu vladali ni jednim stranim jezikom, osjećao se upravo izgubljen. Zato je u naših ljudi postojala stalna čežnja da se sastanu sa »svojima«. Mora se priznati da sve do osnivanja bataljona »Đuro Đaković« nije bilo lako udovoljiti ovoj čežnji, ali poslije osnivanja našeg bataljona, bilo je još teže objasniti Jugoslovenu da nekakve »više potrebe« iziskuju da bude raspoređen u neku drugu, a ne u jugoslovensku jedinicu.

Upitao sam Telgea, što je to Pontones i gdje je to mjesto?

Vidjećeš kad stigneš tamo. Danas popodne odlazi »ambulansija«¹⁶. Budi spreman.

Sva moja uvjeravanja da sam došao u Španiju da se borim na frontu, u jedinici, da ne želim da radim negdje u pozadini, da hoću da budem zajedno sa svojim sunarodnicima itd. vrijedila su baš koliko uopšte vrijede bilo kakvi razlozi poslije odluke koju je već jednom donio starješina. Drug Telge, kao i svi šefovi saniteta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, ostao je nepopustljiv:

— Pontones je takode front, i to vrlo težak front. Ti ideš u Pontones!

Mada sam osjećao da riječ »front« ima samo metaforično, a možda i ironično značenje, i da se drug Telge poslužio tom riječi s lukavom namjerom da me pogodi u slabu tačku, moram priznati da je to i postigao; ako je u tome Pontonesu zaista teško, onda, zaključio sam, valja ići tamo; nije dostojno da uzmičem pred teškoćama. Do polaska u Pontones imao sam još vremena da ručam u menzi Sanitetske uprave i da malo prilegnem na poljskom krevetu. Bila je nesnosna vrućina, glava me boljela, a s vrućinom i glavoboljom udružila se monotona koračnica koju su ulicom pjevali vojnici u marševskoj koloni.

»Ambulansija«, sva išarana zaštitnim bojama, poveze me uz veliku buku izlokanim madridskim drumom. Ali ne za dugo. Valjda poslije dvadesetak kilometara skrenuli smo s drumu na zapad, na nešto što se zvalo put, u stvari kolosijek koji su motorna vozila izdubila u goloj stepi. Obazrem se iz šoferske kabine prema bolesnicima. Sve jedri momci. Tek tada počeh shvatati Telgeovo ushićenje kad je čuo da sam radio na kožno-veneričnom odeljenju. Zar i ovakvih bolesnika ima u Španiji? Dođavola! Zašto nisam prećutao ta tri mjeseca svoje ljebarske biografije? Zašto nisam pomenuo samo hirurgiju? Dakle, to je taj »front« na koji sam se uputio iz daleke Jugoslavije!

Uskoro je »ambulansija« uronila u šikaru mlade borovine koja se povijala, ali i grebla po limenim bokovima kola. Šofer se nije nimalo obazirao na to, izvodeći prave slalom-bravure između drveća. Kola i mi u njima odskakali smo visoko, prelazeći u punoj brzini preko šljunkovitih usahljelih riječnih korita. Čitava ta atmosfera i stil vožnje neodoljivo su me podsjećali na trku poštanskih kočija u western-filmovima. Srećom, nalazili smo se u dubokoj pozadini Španije, pa su u ovoj trci izostali pucnjevi, ali sam zato ipak strahovao da sa »ambulansije« ne odleti koji točak. U stvari, bio je to moj prvi susret s jednim od fenomena rata koje ću moći da pratim još nebrojeno puta. U ratu se uspostavlja nov odnos čovjeka prema materijalu: jedino i samo oružje postaje predmet njegove pažnje, njege i ljubavi. Čovjek služi oružju. Sve drugo, ratnik tako smatra, treba da služi

njemu i u toj službi može i mora bespoštedno da se troši i razara. Tek prvi put upotrebljen, ali još valjan materijal (košulja, cipela, vozilo) odbacuje se istog trenutka kad se ukaže prva prilika da bude zamijenjen novim. Za svoju predanu službu — oružju, borbi, ratu, domovini, idealima — čovjek kao da želi sam sebe da nagradi i da stalnim prisvajanjem i stalnim uništavanjem materije na neki način potvrdi, nadoknadi i obešteti integritet svoje ličnosti koji se osjeća ugroženim time što je »previše«, kako mu se to čini, dao sebe oružju, ratu, ideji. Od ove sklonosti donekle je oslobođen samo ratnik natprosječne svijesti. Zato neka je, pored ostalog, slava intendantica, apotekarima i ostalim čuvarima »državne imovine«!

»Ambulansija« ipak stiže čitava do nekakvog naselja usred borove šume i tu se naglo zaustavi. Pontones? Ne. Vojni logor Pozo Rubio¹⁷. Barake u krugu, maskirane zelenkastom bojom; usred kruga vježbaju vojnici. Vidim oružje: puške i mitraljeze (kasnije sam čuo da ovaj model mitraljeza zovu »maksim«). Oružje! Ovo je moj prvi susret sa oružjem naše revolucije i zato mu u sebi kličem: zdravo oružje! Nisu to više kamenice, izvaljene iz beogradske kaldrme, nego čelik-cijevi ruskih vintovki, čelik-kuršumi pulimjotni, ubojni, kadri da neprijatelja stignu ili zaustave na pristojnom odstojanju: dvjesta metara, osamsto metara, hiljadu dvjesta metara. Tako te volim, oružje!

Uto, dok sam stajao pred mitraljezom kao zabezeknut, pristupi mi vojnik atletskog, gotovo marcijalnog stasa, skrštenih ruku na grudima, a blagih, nešto odsutnih očiju.

— Odakle si?

— Iz Jugoslavije.

— I ja. Ovdje sam u oficirskoj školi.

Bio je to Dušan Kveder.

Najzad, stigismo pred neki usamljeni salaš, omeđen visokim zidom. Tipični španski cortijo¹⁸. Šta ću ja ovdje? Ta nisam agronom. Ne. Ali to je Telgeov »front«, hospital de sangre.

Šef bolnice i jedini ljekar u njoj dočeka me je radosno. Bio je to doktor Šeinbergas, Litvanac, mlad i vrlo živahan, došao iz Sovjetskog Saveza. Već moji prvi utisci o toj sredini u kojoj ću provesti ravno osam mjeseci, nisu se nimalo podudarali s pojmom »fronta«, a taj pojam je trebalo da znači da će me tu susresti izuzetne nevolje. Naime, bolnica je uglavnom i u svemu normalno funkcionisala. Duh osoblja i bolesnika bio je sasvim na visini.

Kortiho se uzdiže na samoj obali plahovite i dosta bistre rijeke Jucar. Na sve strane prostirala se u nedogled gola visoravan, stepa. Tek tu i tamo na horizontu po neko usamljeno drvo. Bili smo u srcu La Manche, postojbine Don Quijotea. Vjetrenjače su nestale, ali ne i Don Quijote.

Vremenom postao mi je život u Pontonesu čak i zanimljiv. Ljekarskog posla bilo je dovoljno. Doduše, medicina u to doba nije mogla da se pohvali brzim rezultatima u liječenju pontoneskih bolesnika. Trebalo je mnogo strpljenja, a

¹⁷ Pozo Rubio u doslovnom prijevodu znači Crveni Bunar.

¹⁸ Cit. kortiho — poljska kuća, salaš

često nas je obuzimalo i osjećanje potpune nemoći. Mojoj savjesti i vještini mojih ruku povjerilo se za tih osam mjeseci nekoliko stotina bolesnika iz svih zemalja svijeta, od Kanade do Kine. Zbližio sam se tu s vanrednim ljudima i, kao ljekar, stekao sam u njima zahvalne prijatelje.

Osim nekoliko mojih nesrećnih sunarodnika, ni za koga više ne znam da li još negdje postoji .na ovome svijetu. Gdje je sada Franz List, postariji sentimentalni Nijemac, savremenik i saborac Rose i Liebknechta? Za vrijeme šetnji pored Jucara danima mi je pričao kako je to teklo kod njih i zašto su izgubili bitku. Gdje je Ernest Kuntschik, omladinac iz Beča, član ilegalne omladinske organizacije »Roter Falke¹⁹«, učesnik februarskog ustanka bečkog proletarijata 1934. godine i, do nedavno, ratnik sa Sierra Nevade? Gdje je onaj dobroćudnik, debeli Crnac s Kube koji je s toliko strpljenja podnosio moja traganja za njegovom kubitalnom venom: niti je možeš vidjeti, jer mu je koža modrocruvena, niti je možeš opipati jer je bio debeo! Kažu da nije lako pronaći Crnca u tunelu. Još je teže pronaći venu u debela Crnca. Sva ta bolesnička »internacionala« rasula se poslije Spanije po čitavom svijetu, ili su je progutali nacistički i Staljinovi logori, ili je izginula na bojištima drugog svjetskog rata, ili... možda ima još nekog živog ko nastavlja svoje trajanje u veteranskoj usamljenosti?

Personal bolnice sastojao se iz tri radne grupe: bolničari, čistačice i ekonomat. Među bolničarima, osim Spanaca, bili su još i jedan Talijan, jedan Austrijanac, jedan Belgijanac (Pierre) jedan Francuz (Georges) i jedan Kinez. Ponekad me danas spopadne očaj što sam zaboravio većinu njihovih imena i što im ne znam za sudbine; jedino mi njihova obličja i karakteri lebde pred očima kao neulovljene sjenke. Grupom čistačica (»mozas de limpieza«) koje su poticale iz okolnih zaselaka rukovodila je mlada žena Adoracion — Dora, veoma bistra i otresita, ali i prednjak na svakom poslu. Nije mi bio poznat niti jedan slučaj nedozvoljenog »zblježavanja« između ovih žena i personala, a pogotovo ne bolesnika. Ne bih mogao sa sigurnošću reći da je ovo bila zasluga muškog pola koliko samih španskih žena. Prosječna španska žena, uopšte, veoma mnogo drži do svoga moralnog integriteta, časti i dostojanstva. Ekonomatom je rukovodio jedan Mađar. Pri ekonomatu je »radila« i nekakva žena, po svoj prilici Francuskinja, koju smo, zbog njenih poodmaklih godina i nešto pretjeranog obima, zvali »tetka«. Niko nije mogao znati kakvo »zaduženje« ima. Sretali smo se samo za stolom u trpezariji i tu se isticala — govorljivošću. Još je tu bio i jedan simpatičan čikica, Jevrejin; radio je u administraciji, a budući da je znao valjda sve žive evropske jezike, služio je i kao prevodilac za sva dnevna saopštenja i predavanja. Volio sam da ga slušam.

Radni kolektiv bolnice bio je uistinu homogen kolektiv. Ne sjećam se nijednog značajnijeg spora među tim ljudima. Za čitavog mog boravka u Pontonesu nije bila izrečena nijedna kazna. Radilo se po principu »svi za jednoga, jedan za sve«. Svako je znao svoj zadatak, ali, ako nije mogao iz bilo kojih razloga da ga na vrijeme izvrši, odmah se našao neko da mu pritekne u pomoć. Teško mi je i danas da objasnim čemu ima da se zahvali za toliki stepen

¹⁹ »Crveni soko«

uzajamnog razumijevanja u pontoneskom kolektivu. Mi nismo imali ni partijske organizacije niti partijskog života u konvencionalnom, statutarom smislu riječi. Čini mi se da ni unutrašnje političke prilike u Španiji nisu to dozvoljavale. Međutim, prisustvo svjesnih snaga, komunista, osjećalo se na svakom mjestu. Oni su bez ikakvih prethodnih sjedničenja i »zaključaka« svojim primjerom unosili u kolektiv duh drugarstva, poštovanja i međuljudske solidarnosti. Mislim da je to bilo presudno.

Politički komesar bolnice, Austrijanac, dobroćudni i veseli Bečlija, zvaní Sep, invalid sa Jarame, starao se da bolesnici i personal budu stalno obavještavani o stanju na frontovima i političkim događajima u zemlji. Štampe je bilo u izobilju. Na zidu su visile zidne novine, ne baš ažurne, i geografska karta Španije na kojoj su pomoću zastavica bile obilježene linije frontova. Ja sam stigao u Pontones baš na završetku brunetske operacije, a uskoro je počela i ofanziva na Belchite. Mi smo bili u euforiji sve do sloma našeg fronta na Sjeveru. Kulturne priredbe održavali smo svake nedjelje. Uz moju je pomoć jedan Španac, student, preveo na španski Matičevu pjesmu o Aniti. Recitacija je postigla izvanredan uspjeh.

U stvari, svaki sastanak bolnice, sazvan bilo kakvim povodom, završavao se »fiestom«: pjevanjem revolucionarnih pjesama. Njihov valer bio je potenciran kontrastom: sastajali smo se i pjevali — u crkvi! U crkvi, zapravo u napuštenoj kapeli, odmah pokraj kortiha, bile su bolnička kujna i trpezarija. Desakralizaciju te crkvice smatrao sam onda skoro vrhunskim dometom i glavnim smislom cijele revolucije. Na kraju svake »fieste« pjevala se »Internacionala«, u stavu mirno i stisnutih pesnica. Nikad nisam mogao da se dovoljno nagledam ljudi dok pjevaju »Internacionalu«. Svaka nacionalna grupa unosila je u to pjevanje po neku od svojih osobenosti.

Nijemci su pjevali u ritmu marša i smrknuta lica.

Italijani: sjetnih očiju i molto, molto cantabile.

Englezi: moju pažnju su privlačile samo njihove riječi, nešto kao: uaj-uej, hau-kvau.

Španci su izvodili svoju osobenu varijaciju u refrenu »Internacionale«.

A mi, Jugosloveni: nikako da ujednačimo tekst! Zato smo poslije prva dva stiha, redovno odustajali od namjere da bilo šta izgovaramo. Zadovoljili bismo se melodioznim mrmljanjem.

Moj lični rad u Pontonesu, i pored negodovanja protiv Telgeove odluke, proticao je ipak u osjećanju prilične satisfakcije sa dužnošću i uslovima koje sam morao da prihvatim. Čini mi se da su za takvo moje osjećanje bile presudne dvije stvari: Španija i kolektiv bolnice. Doduše, bio sam jako daleko od one »prave« Španije kakvu sam zamišljao u niškoj konjušnici i kakva je postojala na frontovima, ili na poprištima unutarnjih bitaka. Pa ipak, već sama činjenica da mi je uspjelo da stignem na špansko tle, u Republiku, da svakodnevno gledam simbole Revolucije, pa makar to bilo samo na bolničkim zidovima, ili u štampi, ispunjavala me uvjerenjem da moje bitisanje i u toj osamljenoj bolnici nije lišeno nekog revolucionarnog smisla. S druge strane, španski dio bolničkog kolektiva, svojim cjelokupnim ponašanjem i prema meni i prema radnim obavezama,

omogućio mi je da donekle proniknem u dušu španskog naroda. Od prvih dodira, pa do kraja rata i do dan danas nosim nepromijenjeno uvjerenje o vrlinama Španaca: poštenje, ponos, iskrenost i čednost. Ja sam se među Špancima, tada i docnije, uvijek osjećao kao među »svojima«, više svojima nego među pripadnicima bilo koje druge nacije. Štaviše, karakterom su mi bliži nego prosječni pripadnici nekih jugoslovenskih nacija.

Težište mog ličnog zanimanja, osim svakodnevnog posla oko bolesnika, bilo je isprva na učenju španskog jezika. Nisam imao ni mogućnosti ni ambiciju da uđem u tajne Cervantesa, Lope de Vege, ili Albertija. Ali, španski jezik ostaće u meni i poslije Španije, sve do danas, kao nekakav moj drugi materinji jezik, jedanputa kao faktički izraz za pojmove, drugi put kao čisti zvuk (muzički), a najčešće samo kao povod za navalu asocijacija (većinom elegičnih) koje više nemaju nikakve sadržajne veze sa španskom riječi. Uostalom, kako danas da zaboravim španske zvuke, kad su oko mene kompanjerosi i idalgosi poput Lekića, Koče i Lerera!

U listu »Dimitrovac« br. 10 od 1937. objavio sam člančić »Zašto sam došao u Španiju«, pun emocije i patetike ondašnjeg vremena. Pisao sam o svemu tome pisma Dušanu u Jugoslaviju. Začudo, stizala su. Bila su jarko politički obojena. U stilu mog nekadašnjeg »Sturm und Dranga«, puna bombastike i fraze. Kružila su, pisali su mi kasnije, po studentskim menzama. Još je čudnije da se poneko od tih pisama sačuvalo do danas.

Rijeka Jucar izvire negdje na medi između Nove Kastilje i Aragona, ispod Sierra de Tragasete; u gornjem toku probija se kroz klisuru (barranco), potom natapa visoravan Manche i završava svoje 500 kilometara dugo putovanje u Sredozemnom moru. Stiješnjena je u pješčano-sedimentska korita, ne šira od dvadesetak metara, pa joj to daje moć i brzinu. U predjelu Pontonesa Jucar je smiren nekolikim branama koje su, čini mi se, služile za navodnjavanje polja i za pogon male električne centrale ili mlina u samom kortihu. Tu su njegove obale obrasle golemim toplotama koje su činile pitom kontrast okolnoj, dosta surovoj stepi. U slobodnim časovima, dok su trajale ljetnje vrućine, doktor Šeinbergas i ja, rado smo odlazili na branu, nešto uzvodno od bolnice. Tu smo, u kupanju i sunčanju, mogli da pretresemo sve bolničke poslove, a i da se predamo svaki svome maštanju. Šeinbergas je bio veoma prislan drug, mojih godina. Prema meni se ni u jednom trenutku nije ponašao kao »šef«. Upućivao me u tajne, ukazivao mi na muke dermatologije, iako ni on sam nije bio gotov specijalista. Zbog revolucionarnog rada u ondašnjoj profašističkoj Litvi morao je da emigrira u Sovjetski Savez. Šeinbergas je ostavljao utisak da dobro poznaje Marxa i Lenjina, i to onaj živi, nedogmatski duh njihova učenja. Svakako, nismo mogli da izbjegnemo ni aktuelne političke teme. Manje o Španiji, više o Sovjetskom Savezu. Tih mjeseci su se na savjest svih komunista svijeta survavali moskovski procesi. Ja sam ih tumačio pravolinijski, dok su se Šeinbergasova usta iznad bujne i crne brade, savijala u polumjesecast, ironičan osmijeh, a žeravičaste oči me prodorno posmatrale kao da me pitaju: »Misliš li ti zaista tako kao što govoriš?« A ja sam krio svoje sumnje i, u sebi, sumnjičio druga zbog njegovih sumnji kao da su trockističke. Tu, na obali rijeke Jucara, hiljadu devet sto trideset i sedme godine, prvi put sam se ponašao kao Homo duplex, mada nisam

bio svjestan toga. Još mi je Šeinbergas povjer&vao da mu je već dosta Pontonesa i da jedva čeka neku priliku da se izvuče. Ni prema takvoj njegovoj želji nisam imao razumijevanja: izgledalo mi je kao — »povlačenje pred teškoćama.«

Tako su prolazili dani ljeta i rane jeseni 1937. godine i ja još nisam mogao da shvatim zašto je Pontones dobio počasno mjesto u rang listi Telgeovih problema. Doduše, naša izolovanost od krupnih događaja bila je potpuna. Nismo nikad ni čuli da prelijeće avion, a za bitke na Bruneti i Belchiteu znali smo samo iz novina i od učesnika. Ne mogu reći da nas je zbog takvih uslova počela nagrizati pozadinska rđa, dani nam bijahu ispunjeni korisnim radom pa ipak, u poređenju sa napetim zbivanjima u Španiji, naš život u Pontonesu tekao je isuviše idilično i, kao nezasluzeno, mirnodopski. Dr Šeinbergas pokazivao je sve više i više znake nestrpljenja i njemu je pošlo za rukom da početkom jeseni strugne iz Pontonesa. Žao mi je bilo što se rastajemo, jer smo se jako dobro razumijevali.

Poslije njegova odlaska preuzeo sam odgovornost za dalji život bolnice u Pontonesu. Ali sada u nešto izmijenjenim uslovima.

Stigla je pozna jesen, a zajedno s njom pristigle su u našu farmu i hladne vode, vode iz neba i vode iz silovite rijeke Jucar, koja je svaki čas plavila naše dvorište i prizemne prostorije. Vлага se uvlačila u bolesničke krevete. Kako ćemo prezimiti u tom blatu i studeni? Moralni termometar bolesnika počeo je opadati i spustio se gotovo do nule.

Uputili smo pitanje drugu Telgeu u Albacetu, ne bi li se bolnica mogla smjestiti negdje na Mediteranu. Saznali smo i za jedno podesno mjestasce na morskoj obali. Bili smo čak i uporni u tom našem zahtjevu. Jednog dana u Pontones banu drug Telge u inspekciju, da izvidi šta je to s nama. Po nesreći, kao što to uvijek biva kad dolaze inspektori, toga dana ispalili su nam iz ruku glavni argumenti. Nad našom bolnicom sijalo je sunce i u dvorištu je bilo suvo!

Telge nije htio ni da čuje o preseljenju.

U Pontonesu treba ostanati i prezimiti. Pomišljati na seobu na more značilo bi ustuknuti, pred teškoćama — menjševizam!

Moja i Telgeova upornost sudarile su se, Telge je zaključio diskusiju oštrom ocjenom mog držanja.

— Ti si mlad komunist, još uz to iz Jugoslavije. Sramota je da tako postavljaš »vopros«. O tvom držanju obavijestiću drugove, odgovorne u tvojoj partiji.

Telge je dirnuo u moj ponos u moju »partijnost«, i tako odnio pobjedu. Za mene je ostanak u Pontonesu postao ispit i proba moga »boljševičkog« pristupa poteškoćama.

Tek što je Telge sjeo u automobil i zamakao prema Albaceti, kad ponovo počne kiša! Održali smo savjetovanje šta da radimo. Predložili smo jedini mogućan izlaz: čitavo dvorište i prilaz ka bolnici treba nasuti debelim slojem šljunka. Šljunak je trebalo donijeti sopstvenim snagama sa daljine od oko pola kilometra.

Na opštem sastanku bolnice ni jedan od bolesnika nije htio ni da čuje za tu akciju.

— Mi smo ovamo došli da se liječimo. Kopanje i nošenje pijeska pogoršaće nam zdravstveno stanje.

Poslije moje izjave da ću sutradan ujutro sam izići na radilište, javilo se pet dobrovoljaca. Svi su bili Jugosloveni! Bolničko osoblje ostavio sam na redovnom poslu. Nas šestorica pronašli smo u blizini neke vagonete i nešto uskog kolosijeka, sve nabacano na gomilu kao staro grožđe. Za jedno dopodne uspjeli smo da montiramo kolosijek (među mojim drugovima bila su dvojica šumskih radnika iz Gorskog kotara, koji su se odlično snašli u ovom poslu) i već popodne istog dana protekla se preko dvorišta uska ali debela traka šljunka. Bilo je zaista ugodno hodati po njoj dok je čitava okolina bila odvratno blatište.

Tada u raspoloženju bolesnika nastupi preokret. Sutradan je bilo dobrovoljaca više nego alata. Svako je kopao ili bacao šljunak samo po pet minuta, udarnički punom snagom, a zatim bi lopata prelazila u druge ruke. Ja sam još nastojao da zadržim vodstvo u kopanju. Trećeg dana bolesnici su me otjerali s tog posla:

— Radi svoj ljekarski posao. Poslije kopanja, kad nam daješ injekcije, drhte ti malo ruke. Mi ćemo završiti sve.

Tako je i bilo. Poslije nedjelju dana postigli smo željeni cilj: čitavo dvorište bilo je nasuto deblim slojem šljunka. A kolektiv bolnice ojačao je i ponovo se stopio u monolitnu cjelinu. Razvio se opet intenzivan kulturno-prosvjetni rad. Tako smo prezimili u jazbini Pontonesa bez težih posljedica.

U monotoniju pontoneskog života unijela su mi nešto života tri događaja.

Na moja uporna traženja od sanitetske uprave u Albaceti da mi pošalju u pomoć nekog ljekara, jer sam, poslije Seinbergasova odlaska, ostao sam-samcat sa oko 150 pacijenata, jednog dana mi se obrete u Pontonesu nekakva osoba nešto osebuje vanjštine, srednjeg rasta, srednje životne dobi, ali izrazito »učenjački« izvajane glave: visoko čelo, crna kosa zabačena na potiljak i naočari sa markantnim četvrtastim okvirima. Predstavi se kao doktor Karl Sulzer i pokaza mi dekret iz Albacete kojim se upućuje u bolnicu Pontones na rad. Veli da je specijalista za venerologiju. Obrađujem se kao nikome: napokon, imaću od koga nešto da naučim. Upitam ga, gdje je sve radio venerologiju, a on reče: na klinici profesora Hirschfelda. Radost mi još više poraste, jer sam slušao o Magnusu Hirschfeldu kao slavnom seksologu. Ali, mome radovanju dođe brzo kraj. Naime, kako je Sulzer stigao redovnom »ambulansijom« sa grupom novih bolesnika i, pošto sam ja u toku dijaloga s njim, odmah uzeo razmaz uretralnog sekreta od jednog bolesnika, zamolim Sulzera da preparat pogleda pod mikroskopom. Moj Špančić, priučeni bolničar, za čas je obojio preparat metilenskim plavilom. Sulzer sjedne za mikroskop i stade da bulji. Ja sam u međuvremenu pregledao i otprovio sve bolesnike, a moj »venerolog« jednako bulji u mikroskop.

— No, also, Genosse Sulzer, gibt es etwas? (No, dakle, druže Sulzer, ima li nešto?!)

— Nein, ich weiss nicht was ist denn los mit diesem Mikroskop, aber ich sehe gar nichts. Wie ein Nebel. (Ne, ne znam šta je to s ovim mikroskopom, ali ja ne vidim ništa. Kao magla.)

Pridem mikroskopu i vidim klasičnu sliku. Velim bolničaru da i on pogleda i Spanac mi odgovori kao iz puške:

— Gonococcus intracelulares!; Es una blenoragia aguda! (Intercelularni gonokoki! To je akutna gonoreja!)

Bilo je jasno. Karl Sulzer nema nikakve veze sa venerologijom!. Prohtjelo mi se da se još malo poigram s njim. Upitam ga što su to leukociti, a on reče da su — bakterije! Upitam, da li su leukociti, kao »bakterije«, opasnije od gonokoka, a on odgovori potvrdno. Moj bolničar je stao kolutati očima od smijeha, kako to samo Spanci umiju.

Sad je postalo jasno da uvaženi »učenjak« Karl Sulzer ne samo da nema pojma o venerologiji nego da ne zna ni elemente medicine. Ekspedovao sam ga istom ambulansijom u Albacetu, a kurirom sam uputio sanitetskoj direkciji akt u kome iznosim svoj nalaz o Sulzeru i postavljam zahtjev da se istraži ko je i s kakvim namjerama ovoga nezalicu poslao u Španiju i meni u Pontones. Nikada nisam dobio odgovora. Koliko se takvih hohštaplera promuvalo Španijom i koliko štete su nanijeli prije nego što su bili otkriveni! Od tada mi je postala bliža i konkretnija parola »Vigilancia, vigilancia!« (Budnost, budnost!)

Drugi događaj ostao mi je i do danas u najljepšoj uspomeni. Baveći se jednog dana u Albacetu čujem od nekih naših drugova da je u Albacetu stigao jedan visoki predstavnik naše Partije, po imenu Pavlović. Poželim da se s njim susretnem, jer, mislim, on je i došao u Španiju da vidi i čuje kako živimo. Lako sam dopro do njega. Popričali smo u nekoj kancelariji.

Iznio sam mu svoj »problem«: predugo sam već u Pontonesu, želim u jedinicu. Razumio je, ali i savjetovao strpljenje. Dobro. S tim smo bili gotovi, ali, videći njegovo lice i ponašanje koje je resko odudaralo i od pariškog Roberta i od većine ovdašnjih funkcionera u štabu u Albaceti (odlikovali su se »prezauzetošću«, natmurenošću, nadmenošću i hladnoćom) usudim se da mu ispričam kako u Zagrebu imam staru majku, kako bih bio jako rad da joj pošaljem makar i najmanju sumu novca, više kao simbol, da starica osjeti da neko vodi brigu o njoj • tako u tome smislu, a drug Pavlović je vrlo pažljivo slušao, pribilježio adresu i obećao da će Partija nešto učiniti po mojoj želji. Pravo da kažem, nisam vjerovao da će od toga nešto biti, jer, čak ako je Pavlović i imao najbolju namjeru, postojale su bezbrojne, čisto tehničke poteškoće da se to ostvari. Međutim, ne malo sam bio iznenađen kad sam, po stizanju u Jugoslaviju, septembra 1940., čuo od matere da joj je »Neko« u Zagrebu uručio nešto novca koji je, navodno, stigao od mene iz Pariza. Zaista nisam mogao vjerovati da će »Neko« stići da brine brigu i oko takvih sitnica. Godinu dana kasnije, u ustanku pred Kraljevom, dođe nam u posjetu delegat Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije drug Rodoljub Colaković i na svoju veliku radost prepoznajem u njemu druga »Pavlovića« iz Španije! Obećanje koje je Ročko ispunio postalo mi je još čovječnije kad sam potonjih godina čitao njegove memoare i spoznao u kakvu krizu je bio zapao vrh naše Partije, baš u vrijeme kad je on, Ročko, slao novac mojoj majci: generalni sekretar Gorkić bio je uhapšen u Sovjetskom Savezu, a Kominternu je obustavila novčanu pomoć KP Jugoslavije.

U zimu 1937. u bolnicu Pontones stiže novi direktor, Alfred Reiner, Nijemac. Ja sam se, u principu, obradovao njegovu dolasku, jer je on preuzeo

svu brigu oko materijalnih i personalnih stvari, dok sam ja, kao »Chef-arzt« mogao da se više posvetim medicini. Ovakva podjela uloga je poslužila kao osnovica za uspostavljanje dobrih ličnih odnosa između mene i Reinera. On je, za moje ondašnje pojmove, bio već nešto postariji čovek, u četrdesetim godinama, po spoljašnjem obličju me je podsjećao na solidnog beamtera (činovnika), te sam bio iznenađen kad mi je povjerio da je stari komunista, član KP Njemačke i da je, kao takav, dobio ovlaštenje da u bolnici »zavede red« i stane na put »oportunizmu«! Nisam htio da se oko toga sporimo, pa da postavljam pitanje ko je to utvrdio da u bolnici vladaju nered i oportunizam, a normalno bi bilo da je najprije takav postupak sproveden. Međutim, najveće zlo se sastojalo u tome što je drug Reiner pristupio ka realizovanju svojih ovlaštenja na tipično »njemački« način: svaka rečenica mu je počinjala i završavala se »man muss« (mora se), a vrlo česta i zamorna sjedničenja, na kojima su se svaki čas potezale »disciplina« i »kazne« imala su za posledicu osjećanje potištenosti u kolektivu u kome su se odnosi, do tada, zasnivali na dobrovoljnosti i na solidarnom međusobnom ispomaganju. Nastala su i trvenja. Elan je popuštao. Bio je to kraj pontoneške idile. Ne mogu da za sve ovo okrivljujem samog Reinera. Imao je dobru volju, ali nije imao načina. »Način« je stekao u naciji i u Partiji koja je crpla sokove i iz nacije. Nekadašnja slava i veličina KP Njemačke nisu mu dale da osjeti male ljude. Reiner je pripadao onoj kategoriji partijskih činovnika koji organski ne podnose sklad i mir u međuljudskim odnosima. Oni uvijek moraju da nešto kuvaју i mute, da izmišljaju »probleme«, kako bi stvorili situaciju u kojoj će se postaviti kao presuditelji. Po njihovom shvatanju je samo to pravi partijski život, a sve drugo je »trula familijarnost«. Dvije godine kasnije, u logoru Gurs u Francuskoj, taj isti drug Reiner će imati vidnu ulogu u partijskom komitetu logora, ali je neće slavno odigrati. Kao što to često biva, »revolucionarni« velemože nad malim i čestitim ljudima pokažu se kao ordinarni oportunisti kad nastanu stani-pani situacije.

U proljeće 1938. nadvila se nad Špansku Republiku velika opasnost. Počela je velika fašistička ofanziva preko Aragona ka Sredozemnom moru. Izvjestan broj jedinica i ustanova morao je da se evakuiše iz centralnog dijela Španije i prebaci na sjever, u Kataloniju. Po tom planu bio je evakuisan i Pontones.

IV

Mogu reći da je pravi rat u Španiji, kao moj lični i fizički doživljaj, za mene počeo tek aprila 1938. godine. Tek od tada ću u jednome od svojih pisama u Jugoslaviju napisati i ovakvu rečenicu: »Rat je užasna stvar. Jedino naša tvrda svijest da je ovaj rat — rat protiv rata, čini od nas ne dezertere nego njegove vatrene stjegonoše.« Do tada sam o ratu saznavao samo iz kazivanja ljudi, iz novina, iz zvaničnih izvještaja Vrhovne komande. Osim toga, i sami izvještaji, makar koliko bili objektivno zabrinjavajući, prelamali su se kroz moju ideološku i mladičku svijest, što znači da bijahu znatno ublažavani i smirivani. Gubitak sjevernih provincija Biskaje i Asturije u jesen 1937. g. nisu odjeknuli u meni ni malo tragično. Još uvijek sam mislio da je riječ o samo privremenim uspjesima Francovim, da su strategijski konci čvrsto u našim rukama i, budući da su

Sovjetski Savez i sva napredna javnost u svijetu uza nas, da je konačna pobjeda Republike sasvim sigurna. Tako i sada. Treba samo »Resistir para atacar« (izdržati u odbrani da bi se prešlo u napad.) Treba samo da se bezgranično vjeruje Partiji, njenoj vidovitosti i organizovanosti. Treba da se uzdamo u naše komandante Modesta, Listera, Galana, jer su oni nepobjedivi već samo zato što su iz naroda, što su komunisti. A to što traju razmirice u taboru Republike, što nema dovoljno oružja, što su neke bitke izgubljene zbog neumješnosti nižeg komandnog kadra (naši borci nisu skrivali svoj gnjev protiv nesposobnosti i »sabotera«) to su sve samo sporedne stvari koje će biti prevaziđene.

Fašistička ofanziva preko Aragona ka Sredozemlju otpočela je 9. marta 1938. Uskoro se u izvještajima počelo pominjati gradove u našoj dubljjoj pozadini kao Caspe, Alcaniz, Gandesu. Ne, ništa to još nije! To su, mislim, samo lokalni prodori fašista, jer, uostalom, i ratni izvještaji govore da se vode borbe »ispred« tih gradova. A iskusniji ratni veterani oko mene znali su tačno o čemu se radi: »Ako se u našem izvještaju pominje neki grad, onda budi siguran da je taj već u fašističkim rukama!«

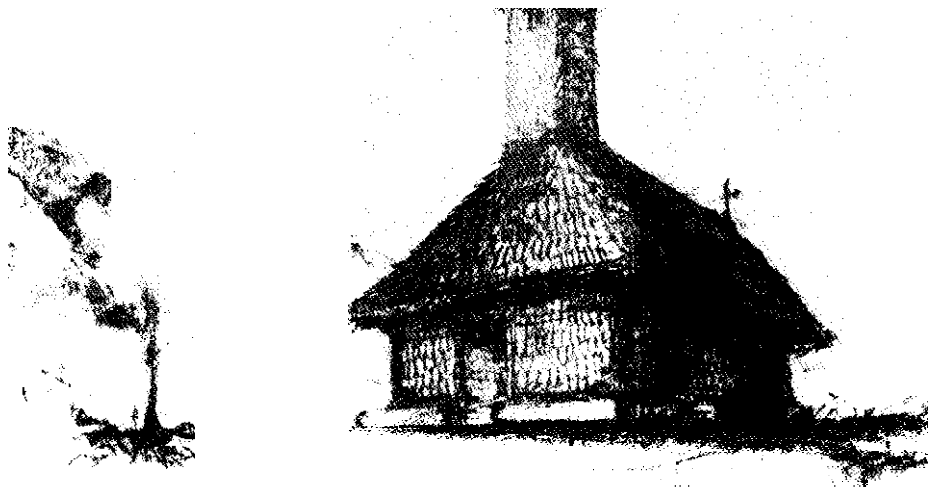
Pontones smo napustili 8. aprila. Ukrcali smo bolesnike i najnužniji inventar u željeznicu, u Albaceti, te se, bez zadržavanja u Veneciji, uputimo prema Kataloniji. Usput su se našoj kompoziciji priključivale još neke bolnice. Tu je i bolnica našeg doktora Mezića, evakuisana iz Denie.

Tek tu, uz obalu Sredozemnog mora, mogao sam prvi put da vidim slike pravog rata. Gradovi Sagunt, Castellon de la Plana, Vinaroz, Tortosa — sve je u ruševinama; poizvrtani vagoni na stanicama: željezničke šine strše u vis; krateri od bombi. U Vinarozu cijela jedna kompozicija puščane municije pogođena i zapaljena; ideš po stanici po gomili praznih čaura, kao po šušnju kroza šumu. Naš voz nisu dirali, ne zato što je sanitetski i obilježen crvenim krstom, nego vjerovatnije zato što je Francova avijacija sistematski uništavala željezničke stanice i tako isprednjačila nekoliko sati ispred nas. Vinaroz smo prošli 10. aprila poslije podne, dakle četiri dana prije nego što su fašisti, baš tu, izbili na Mediteran. Lijevo od nas su sure i gole planine. Iza njih čuje se artiljerijska paljba. Visoko na nebu vidi se i odsjaj vatre iz topovskih grla. Je li to od San Matea, ili sa linije Cati-Tirig, mjesta koja se toliko pominju u ratnim izvještajima? Pred Tortosom smo dugo čekali. Avioni su tukli Ampoštu. Jedan ranjenik presjekao sam sebi radijalnu arteriju. U vagonu — operacionoj sali pomažem nekom kirurgu da pronađe arteriju da bi je podvezao. Neki bolesnici padaju u neurotičke krize. U noć je, mileći, kompozicija prešla preko mosta na Ebru. U Tortosi, u pomrčini, neko je iz vagona zavapio: Hay agua? (Ima li vode?) Glas željezničara, promukao i beznadan, kao s onog svijeta: No hay agua. No hay nada aqui (Nema vode. Nema ovdje ničega.) »Nema ovdje ničega« — eto to je taj »pravi« rat.

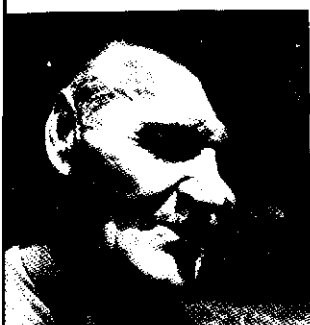
Prešavši Ebro našli smo se u Kataloniji, najrazvijenijoj pokrajini Spanije. Katalonija je sad preuzela ulogu najznačajnije strategijske osnovice za daljnje vođenje rata. Tu je najjača industrija, tu su još neiscrpljene rezerve za popunu istrošenih vojnih jedinica, a kopnena veza sa Francuskom ulijevala je nadu da će se preko tog, inače kolebljivog nesigurnog i nama već nesklonog susjeda, moći dobiti koliko - toliko ratnog materijala.

Roditelji G. Nikoliša

Dušan Nikol

Drvena sjeničarska crkvice (prema sjećanju)

Današnji Sjeničarci

Sirotinjska bajta i kuća imućnijeg Kordunaša

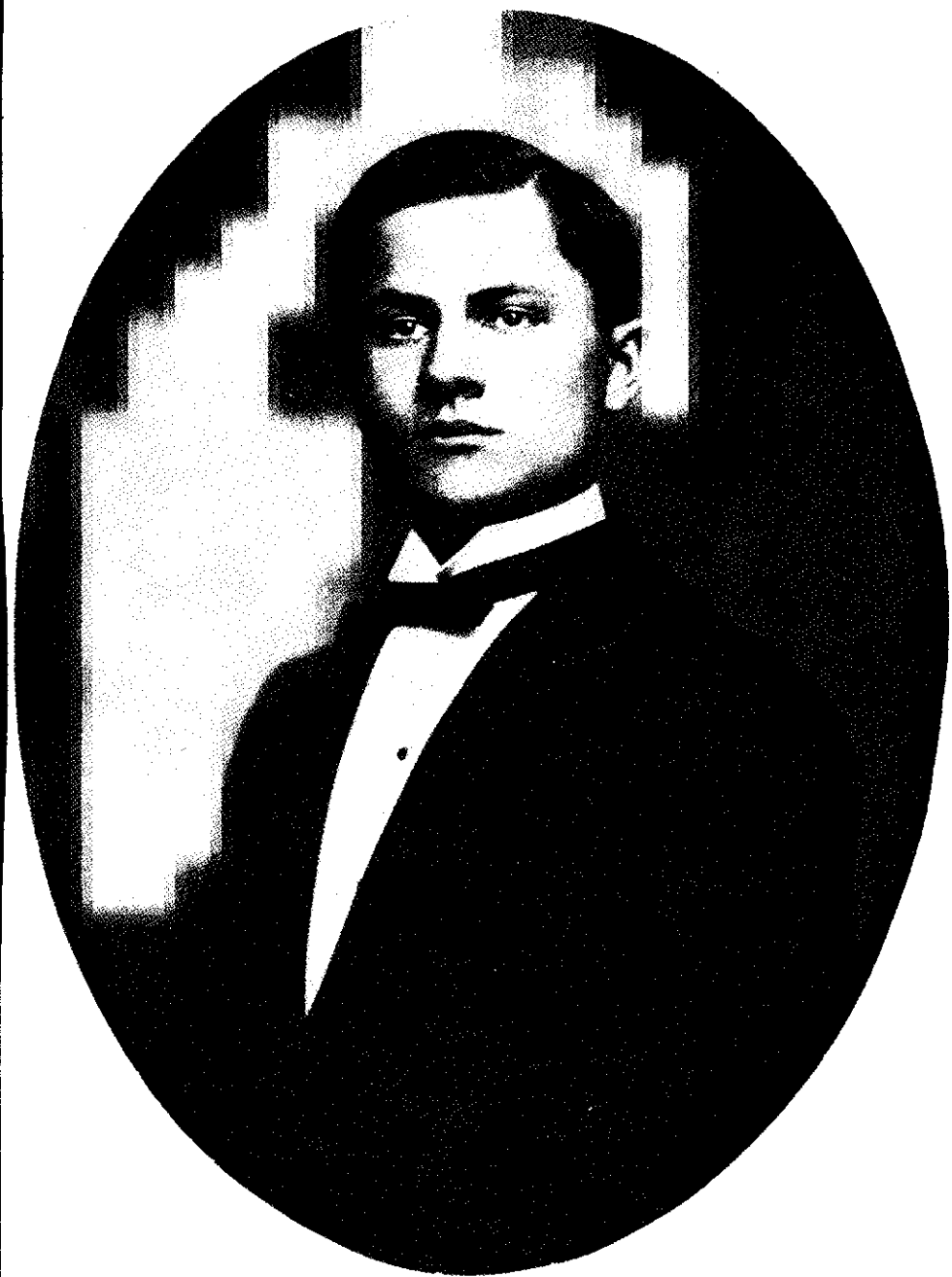
У Зосјебцу 14. 27
X. 1901

Премаени Господине,

"Братка Хрвати траже
своју Брату Србе — сако у не,
воји и пошрести" — почисливе,
те, кад проштираше ова
писмо. То је дошата иситина,
али се ја тога не бојам за
своју особу, јер колико сам
ја Хрват и противник сва,
кому, што ради на мишати
хрватскога народа, јер шта
ради уједно и против цркеному
нашему народу, дакле и про,
ти Србама.

Међутим сад је косно
мудровати, него сво у крају,
чим се ради:

У Вашем коитару кажда,

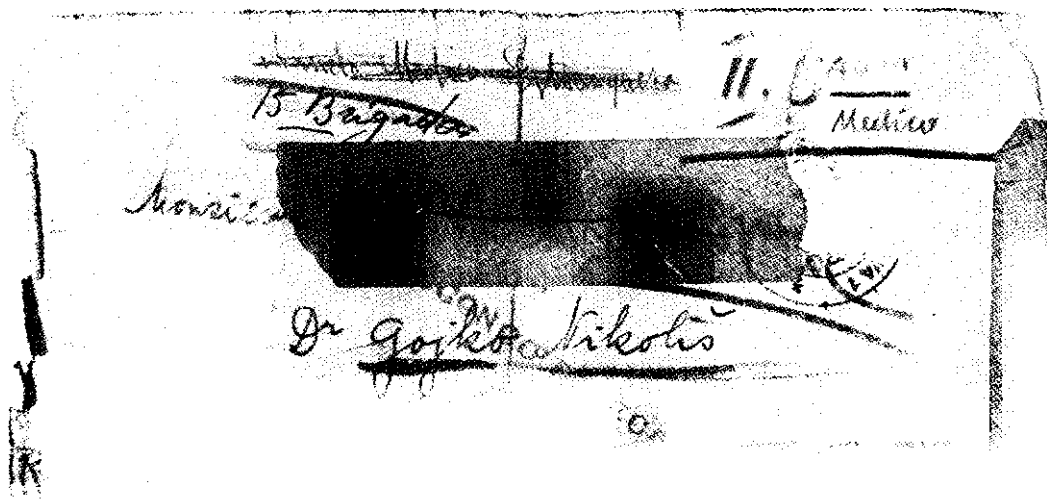
G. Nikoliš – maturant sremsko-karlovačke klasične gimnazije

G. Nikoliš – oficir građanskog rata u Španjolskoj

Walter Wachs, danas član CK KP Austrije i Nikoliš na fronti na Ebru 1938. g.

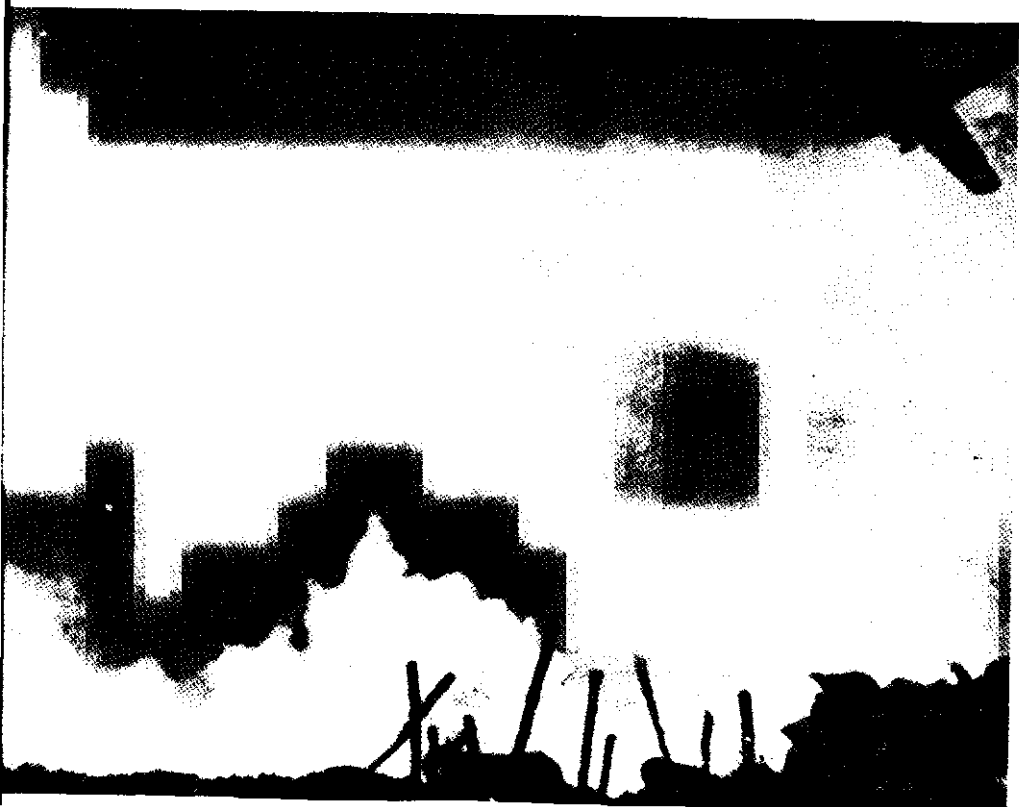
Putanje jednog pisma iz Jugoslavije do rovova u Španjolskoj

Prima fronti...

Willy Benz

Iza žica logora Gurs

Božo Dakić, Gojko Nikoliš i Stjepan Milašinčić u Gursu 1939. **g.**

Iskravamo se na nekoj željezničkoj stanici i kamionima prevozimo do sela Mova. Selom dominira, poput tvrđave, povelik samostan u kome smo zatekli nekoliko bolnica koje su se tu već razmjestile, pošto su, kao i mi, bile evakuisane iz raznih mjesta južne i centralne Španije. U samostanu je pravi mravinjak.

Dužnost upravnika nad tim konglomeratom bolnica vrši doktor čijeg imena se više ne sjećam. Mislim da je bio porijeklom Poljak. Sjećam se samo kako je taj mladi ljekar u sređivanju onog neopisivog meteža pokazao izuzetno strpljenje i istinsku drugarsku taktičnost. Tu sam prvi put susreo i našeg Ljekara Đuru Mešterovića i medicinske sestre Olgu Dragić i Borku Pihler. Đuro je radio na hirurgiji. Pošto se broj mojih bolesnika, uslijed neredovnih prilika, naglo smanjio, ja sam svo svoje slobodno vrijeme provodio u previjalištu kod Đure. Posla je bilo dosta, jer je i ranjenika bilo prilično, a tokom evakuacije su mnogima rane dospjele u stanje krajnje zapuštenosti. Na dnevnom redu su bile flegmone, a veliku brigu su zadavali brojni osteomijeliti. Tu sam se prvi put suočio sa nekim posljedicama Truetinog metoda liječenja ratnih prijeloma pomoću zatvorenog gipsa.

Trueta, španski hirurg, radio je na našoj, republikanskoj strani i njegov metod je bio primjenjivan od strane većine španskih hirurga. Truetina ideja, uostalom preuzeta od slavnog ruskog hirurga Pirogova, bila je genijalna: strijelni prijelom se egzaktno hirurški obradi i potom se ud fiksira zatvorenim gipsom. Zašto zatvorenim, a ne otvorenim? Zato da se kroz otvor ne bi unosila naknadna nečist u ranu i tako prouzrokovala tzv. sekundarna infekcija. Po zamisli, metod je trebalo da dadne izvanredno dobre rezultate: manji broj komplikacija, manje previjanja, skraćeno vrijeme izliječenja. Nema sumnje da su i lična iskustva Truete i njegovih saradnika potvrdili opravdanost zamisli. Međutim, u ratnim prilikama hirurg nailazi na brojne poteškoće, iskušenja i zamke. Veoma često će se on naći u takvoj krizi vremena da neće stići da izvede egzaktnu obradu rane, a i sam pojam »egzaktnosti« je dosta rastezljiv, pa će postaviti zatvoreni gipsani zavoj i na ranu koja je nedovoljno i aljkavo obrađena. Posljedice su neminovne, pa tako ispada da Truetin metod »ne valja«. I ovdje, kao i u tolikim situacijama u životu, dolazi do nesporazuma između dobre ideje i loše primjene, između ideala i stvarnosti.

Izgleda da smo se Đuro Mešterović i ja, aprila mjeseca 1938. godine u bolnici Moya, susretali baš sa ranjenicima nad kojima nije bila izvedena valjana hirurška obrada: gipsovi bijahu prokvašeni gnojem, ranjenici u temperaturi, a po bolnici se širio težak zadah na trulež. Bili smo najprije začuđeni, pa zbunjeni i gnjevni. Ne samo zbog zatečenog stanja, nego, još i više, uslijed pomisli da se radi o sabotazi. Moram reći da je jedan od uzroka našeg gnjeva bilo i naše vlastito — neznanje. Naime, mi nismo uopšte ni znali za Truetin metod, pa tako ni za njegove dobre strane. Slaba tačka sanitetske službe u Španiji bila je i ta što u njoj nije postojao skoro nikakav sistem stručnih informacija — putem pisanih instrukcija, savjetovanja i si. — pa da se na taj način ljekarima učini lakše dostupna vladajuća hirurška doktrina. Svak je radio, manje — više po svom. Tako se desilo da smo mi u Moyi stali da skidamo zatvorene gipsove sve odreda, pa i one ispod kojih je tekao normalan proces, te smo, poslije neophodnih hirurških intervencija, postavljali nove gipsove sa prozorom i drenažom. Vratili smo se, dakle, u epohu prije Truete.

Jednog dana, dok sam se bavio u previjajištu kod Đure, banuo je među nas ruski hirurg — savjetnik. Bješe li to Jelanski ili Kuprijanov ne znam, jer su u Spaniji svi ruski savjetnici bili pod velom stroge tajnosti. Posjeta je obavljena munjevitom. Da li je savjetnik izdao kakve instrukcije u vezi sa Truetinim metodom? Možda jest, možda samo upravniku bolnice, ali jednog mirnijeg razgovora sa cjelokupnim ljekarskim sastavom nije bilo. A baš takav razgovor bio je poželjan.

Iako su postojali uslovi da se dobro osjećam u Moyi, gdje se skupio i mali jugoslovenski kolektiv, ipak me već poslije nekoliko dana počelo hvatati nekakvo nestrpljenje i nezadovoljstvo. Prije svega, bilo mi je dosta dermatovenerologije te nisam mogao da se pomirim s eventualnošću da bih ostankom u Moyi mogao cio svoj staž u Spaniji provesti na tome, meni već rutinskom i nezanimljivom poslu. Istovremeno me počeo ponovo mučiti kompleks fronta. Zaista, moja primarna i, mislim, opravdana želja da pođem na front, koju je Telge onako energično suzbio u Albaceti prije punih osam mjeseci, postepeno je zadobila dimenzije nezadovoljstva sa sobom i promašenosti cjelokupnog boravka u Spaniji. Na moju sreću u Moyi je navratio major doktor Langer, jedan od Telgeovih pomoćnika, Austrijanac, veoma pristupačan čovjek. Langer me lako razumio i dao mi salvoconducto (pismeni uput) za 15. korpus s tim da tamo iznesem svoju osnovnu želju, da radim kao ljekar u nekoj borbenoj jedinici.

Svoje bolesnike predadoh jednom postarijem ljekaru, Poljaku, koji je bio u prisnom prijateljstvu sa kraljem alkoholom te su mu ruke, dok bi davao intravenske injekcije, jako drhtale, više nego meni poslije krampanja u Pontonesu. Bolesnici su negodovali protiv ove smjene, a i ja sam se pred njima osjećao nelagodno, u neku ruku kao dezertter. Bilo je to posljednjih dana aprila 1938.

Trebalo mi je dva dana dok sam, preko Barcelone i posredstvom brojnih kurirskih automobila, dospio do sanitetskog odjeljenja 15. korpusa. Uz put koji vodi od Barcelone ka Reusu i Falcetu imao sam prilike da se nagledam divnih predjela s naprednom agrikulturom: plantaže vinograda, narandži i lješnika, sve postrojeno u goleme četvorine, kao vojska kopljanika na starim gravirama. Sanitetsko odjeljenje 15. korpusa bijaše smješteno u nekom seocetu, na dnu jedne duboke uvale, između golih, krševitih brda. Moglo je to biti negdje sjeveroistočno od Falceta, ali onog trenutka, poslije duge i mučne vožnje serpentinama, nisam mogao da se snađem gdje sam.

Doktor Crom, načelnik saniteta korpusa, primio me vrlo službeno i hladno. Ne znam kojoj nacionalnosti je pripadao, ali je svojom spoljašnjom pojavom podsjećao na britanskog oficira kolonijalne vojske: krupan, dobro uhranjen, rumen i plavokos. Isprva mi nije ništa mogao reći u pogledu moje želje da me rasporedi u neku jedinicu. Čekao sam cijeli taj dan i sutradan. U dokolici, penjem se na obližnje brdo da razgledam šta sve ima okolo. Selo se stislo na dnu jednog kamenitog kazana, a okolo, koliko oko dopire, sve je pustinja, sve goli planinski vijenci, sierre, naročito prema sjeverozapadu. Ne čuje se ni topa ni aviona. Veliko zatišje poslije velike ofanzive. Opet čekanje u Cromovoj kancelariji, svećoj sobi sa stolom na kome su raširene geografske karte. U neko doba Cromu dolaze šefovi saniteta divizija. Radni dogovor nad kartama. Sjedeći postrance

nisam mogao ništa da dokučim šta se dogovaraju. Jedan od njih mi se poslije ljubazno obratio. Bio je to doktor Flato iz Poljske, šef saniteta 35. divizije. Izgled Flatov je odavao veoma osjećajnog čovjeka.

Najzad je došlo na red i moje pitanje. Na moje zaprepaštenje doktor Crom saopšti mi da su svi bataljoni u njegovom korpusu popunjeni ljekarima, ali da ima potrebe za jednim — venerologom! Dodavola. Crom ostade nepopustljiv. Moje razloge — da sam već dosta radio s tom vrstom bolesnika, da nisam došao u Španiju da bih proveo osam mjeseci u jednom Pontonesu — Crom je upotrebio za potvrdu opravdanosti svog stava: ako si toliko dugo radio, znači da si dobar stručnjak, a takav mi baš treba u korpuskoj bolnici u Vallsu. Dvoboj se završio u Cromovu korist i meni ne preostade drugo nego da se pokupim u Valls, oko 50 kilometara dublje u pozadini. Niška bolnica i Pontones prate me kao prokletstvo, kao neumoljive životne odrednice.

Valls je grad sa oko desetak hiljada stanovnika, položen u prostranoj i plodnoj ravnici, bogatoj maslinom i vinovom lozom. Bolnica 15. korpusa bijaše razmještena u nekoliko javnih zgrada, uostalom veoma svijetlih i čistih. Na ranjeničkom odjeljenju je radila ekipa veoma vrijednih i sposobnih španskih hirurga.

Iako sam povratak na svoju staru »specijalnost« doživio kao razočarenje zbog rđavog odnosa doktora Croma prema mojim željama, ipak sam odmah stao na noge. Sa kolektivom bolničara Spanaca uspostavio sam skladne odnose i to na »pontoneški« način: svakome sam dodijelio jasnu funkciju i, u okviru te funkcije, ukazao mu puno povjerenje. Bolesnika je bilo manje nego u Pontonesu tako da sam mogao bez poteškoća izići na kraj sa poslom; ostalo mi je vremena da malo privirim i na hirurgiju. Navraćao sam do španske hirurške ekipe.

Nekako sredinom juna gradom je prohujala silna vojska. Kamioni, krcati vojnicima i materijalom, tutnjili su cijeli dan i jednu noć, a s kamiona se neprestano razlijebla pjesma — himna divizije »Campesino«. Kolona je odjurila na sjever, govorilo se da će na Balaguer. Za koji dan se ista vojska povratila sa sjevera i tad sam u Vallsu imao prilike da vidim i čujem komandanta te divizije. Valentin Gonzales, zvani »Campesino«²⁰ pripadao je sazviježdu najpopularnijih španskih komandanata. Lister, Modesto, Galan i Campesino postali su sinonimi najboljih jedinica, sinonimi pobjeda i uporište našem osjećanju sigurnosti u nepobjedivost republikanske narodne armije. Širom Španije su vojnici pjevali jednu prastaru, beskrajno nostalgичnu narodnu melodiju u koju bijaše utkan tekst o Petom regimentu i četvorici komandanata. Legenda je, dakle, tu. Kao i sve legende, i ova je, bez sumnje, počivala na izvjesnim istinitim, realnim osnovama: riječ je bila o mladim ljudima koji su se bez ikakvih vojnih škola, u osamnajstojulskim danima 1936, latili oružja da brane Revoluciju. Umješno, neumješno? Činjenica je da su izbili na čelo. Činjenica je da su dobili podršku Partije koja je u njima vidjela ili morala da vidi obrazac jedne sasvim nove geneze revolucionarnog, vojničkog starješinstva. U takvoj genezi je Partija nalazila i svoju političku afirmaciju, iskazujući se pred masama, ako ne kao jedini, svakako kao najdosljedniji podstrekač razvitka mladih talenata »odozdo«, iz masa.

Ali, legenda o »nepobjedivim« komandantima, kao i svaka druga, imala je i svoje psihološke korijene koji su bili duboko usađeni u mentalitetu samih boraca. Baš kad sam ja stigao u Spaniju, u Pontones, mjeseca jula 1937., bila se završila jedna od najvećih operacija koje je do tada povelala republikanska vojska — operacija na Bruneti. Rezultat brunetske ofanzive slavljen je kao najveća pobjeda: isticalo se da smo mi tada prvi put uspjeli da postignemo onoliku koncentraciju vojske na jednom uskom prostoru, da smo prvi put Francu nametnuli da se brani, a na geografskoj karti u predvorju bolnice pomjerene su crvene zastavice za deset kilometara dublje u Francovu pozadinu. Još se pisalo i govorilo da brunetska ofanziva označava prekretnicu rata: od sada će naši ofanzivni udarci biti sve češći i sve silniji. Doista, već krajem avgusta 1937. slijedi nova ofanziva, ovaj put čak na Aragonu, protiv Zaragoze, čime je pokazana velika manevarska sposobnost naših trupa, jer su na Aragonu učestvovali iste elitne jedinice koje su izvele operaciju na Bruneti. Opet smo slavili zauzeće Quinta i Belchitea. Ali, malo ko od nas je znao i za tamnu stranu ovih naših uspjeha. Samo među veteranima, učesnicima ovih i prethodnih bitaka se govorilo, više šušalo nego javno raspravljalo, o slučajevima direktne nesposobnosti starješinskog kadra: jedan bataljon krene na vrijeme u akciju, zauzme neprijateljsko uporište, ali se, po cijenu gubitaka, mora povući, jer je napad njemu susjednih bataljona zakasnio, ili sasvim izostao; artiljerijska vatra nije bila sinhronizovana sa pokretom pješadije, pa se često dešavalo da naše granate padaju po našim borbama. Slično sa tenkovima i s avijacijom.

Pod vrelim utiskom izlišnih stradanja i pogibija, gnjevni i razočarani, borci nisu mogli da se suzdrže od sumnjičenja: nisu u pitanju samo nesposobnjaci, nego i svjesni štetocine, petokolonaši, trockisti, agenti međunarodnog fašizma. Cijelo vrijeme rata u Spaniji bio sam svjedok takvih i sličnih razgovora, ali je zajednička karakteristika njihova bila baš to što su se optužbe odnosile skoro isključivo na niži starješinski kadar, do komandanta bataljona zaključno. Borci ne samo da nisu imali prilike da se osvjedoče u ponašanje viših starješina — o čijoj labavosti, aljkavosti, surevnjivosti i sujeti se takođe imalo šta reći i, posve sigurno, i raspravljalo na višim komandnim instancijama — nego su, podsvjesno, željeli da u sebi sačuvaju vjeru u visoke starješine. Vlastita, unutarjna potreba da se održi borbeni moral zahtijevala je takav odnos boraca prema jednom Durrutiju, Listeru, Kleberu, Lukaču, Valtera, Modestu, Mijahi i drugima. Slabosti, greške i grijesi su »dolje«, među običnim ljudima, a »gore« su sve sami idoli, divne legende u čiju čistotu ne samo da ne smijemo, nego ni nećemo sumnjati.

Približno u takve relacije sam i ja smještavao špansko »dobro« i »zlo«, i s takvim predstavama sam se ugradio u bioskopsku dvoranu, prepunu vojnika, u Vallsu, da bih čuo Valentina Gonzalesa Campesina, komandanta slavne 46. divizije. Nisam ni onda ni danas načisto kako je, u pojedinostima, nastala Campesinova slava, ali se dobro sjećam, kako se oko njegova imena zgušnjavala atmosfera i nabijala elektricitetom bioskopska dvorana u kojoj je trebalo da počne miting. Očekujući ga, vojska je bez prestanka i, valjda, po hiljaditi put kliknula bojni refren divizijske himne: »Adelante, Campesino«

Urnebesni *aplauz* i klicanje nastali su kad se iz mase popeo na pozornicu čovjek s crnom bradom, niska rasta, dežmekast, u razdrhljenoj košulji i alpargatama. Prvi utisak: pravi pravcati seljak, Sancho Pansa kakvog su nam ga dočarali Cervantes i Gustav Dore. Još dok je klicanje trajalo, Campesino je sjeo na stolicu, ali naopačke, objašivši je, s rukama na naslonu, okrenutom prema publici. Spontanost, ili svjesna, politikantska poza? U svakom slučaju, poza je odudarala od nastojanja, onda već veoma prisutnog u republikanskoj vojsci, da se u ponašanju svakog pojedinca i disciplini dadnu sva spoljna obilježja, ali ja sam Campesinovu ležernost, da ne kažem raspojasanost, tumačio kao autentičan izljev jednog istinski narodnog, revolucionarnog raspoloženja i izraz jednog bliskog odnosa između starješine i borca. Campesinov govor, svaki čas prekidan sinkopama oduševljenja, tekao je, koliko se sjećam, onovremenski standardnim redoslijedom tema: (španski fašizam — međunarodna reakcija — komitet za nemiješanje — Sovjetski Savez — disciplina — Komunistička partija — Narodni front — peta kolona — borba do pobjede). Govorio je, svojstveno većini Španaca, onim grlenim, hrapavim, kao promuklim glasom, s temperamentnim naglaskom na riječi: *lucha* (borba), *frente popular* (narodni front), *revolucion*, *victoria* (pobjeda). Jedan stav mi se ipak dublje urezao u pamćenje. Govoreći o disciplini i ponašanju kakvo treba da prema narodu pokažu borci, narodna vojska, Campesino je žestoko napao neke konkretne ekscese, te je priprijetio: »Para una polla — un tiro en la cabeza« (za jednu kokoš — metak u glavu).

Bila je žarka španska noć kada se vojnička masa iz bioskopske sale razilazila po ulicama i meni se činilo da smo, ako ne baš nepobjedivi, svakako u moralnoj prednosti da pobjedu izvojujemo. Campesina sam upamtio još i po jednom njegovom napisu koji se baš tih dana pojavio u novinama. Zalagao se za »revolucionarnu skromnost«. Moglo se naslutiti da sa nekim oštro polemiše, ali ne mogoh razabrati o čemu se konkretno radi.

Proteći će decenije poslije toga mog susreta sa živim mitom koji se zvao Valentin Gonzales »E1 Campesino«. Poslije drugog svjetskog rata su stizali glasovi o njegovoj sudbini: kako se u Sovjetskom Savezu razišao sa španskom emigracijom, kako se ondje bavio švercom, te kako je pobjegao iz Staljinovog raja, te kako se vratio u Francovu Španiju i tome slično. Antonio Cordon u svome memoarskom djelu (*Trajectory*, Pariš 1971, str. 382—385) navodi čak i to da je Campesino od samog početka bio nesposobnjaković i »neznalica« u svakom pogledu, da nije čak umio ni vojnu kartu da čita, da se »već u toku *španskog rata* potpuno demoralisao« itd. Možda je sve to istina. Ali na čemu se zasnivala ondašnja mitologizacija jedne takve ličnosti? Zašto demitologizacija mora biti baš totalna? Sumnjivo.

Kao da sam se već pomirio sa sudbinom da do kraja rata liječim šugu i gonoreju, kad u moju bolnicu naiđe jedan ljekar — Jugosloven. Predstavi mi se: doktor Grujo Petrović, pomoćnik načelnika saniteta Ebarske vojske (E1 Ejercito dei Ebro). Takva funkcija i kapetanski čin koje je Petrović nosio značili su u mojim očima veoma mnogo, ali je, baš zato, u Gruji bilo nečega čudnog, neskladnog sa mojim poimanjem tako visoke funkcije. Prvi moj utisak o njemu mogao se svesti na tip žovijalnog bonvivana. Pričao je mnogo: o svemu i svačemu, previše liberalno za moje pojmove, o bogatoj građanskoj klijenteli koju

je imao u Zagrebu. Dežmekast, dobro njegovan, oči su mu skakutale kao na vrelom ulju, ali najčudnije mi je bilo što je isticao da je on »stari član Partije«, pa čak, sve do jedne provale, i partijski funkcioner, jer su takve izjave u ono vrijeme bile neprilične, nalik malograđanskoj samohvali. Iznio sam Gruji svoje jade oko odlaska u neku borbenu jedinicu i on je rado prihvatio da to pitanje riješi, obećavši mi da će me rasporediti u Batallon divisionario. Reče da je to elitna jedinica, nešto kao garda, nešto kao »sveta četa« u staroj Grčkoj, kojoj se povjeravaju najteži zadaci. »Svaki drugi borac u tome bataljonu je komunista. Tamo vlada idealno drugarstvo«, reče mi Grujo Petrović. Bio sam veoma polaskan. Za nekoliko dana stiže mi od sanitetskog odjeljenja Ebarske vojske salvokondukto po kome se raspoređujem u Jedanaestu internacionalnu brigadu »Ernst Thälman«. Ne znam zašto mi se izmakao Batallon divisionario, ali je i brigada — na čijoj zastavi bijaše ispisano ime vođe njemačkog komunističkog pokreta i sužnja u Hitlerovoj tamnici — bila itekako dovoljna da zadovolji moje ambicije. Napokon.

Rastajući se od moje zlosrećne dermato-venerologije nisam mogao da budem toliko neobazriv prema njoj, pa da smesta i zaboravim sve ono što sam u toj disciplini i protiv svoje volje naučio. U Jugoslaviji, dok sam služio vojni rok i potajno se pripremao za španski rat, proučavao sam sanitetsku taktiku iz knjige Vlade Stojanovića, pa ratnu hirurgiju od Radovana Danica, Karla Franza i Borchard-Schmiedena.

Došavši u Španiju moje poznavanje dermatovenerologije nije prelazilo količinu znanja i tehničkog iskustva stečenog na časovima kod profesora Đurice Đorđevića, Kićevca i Sime Ilića u Beogradu i kod Ljube Spasića u Nišu. Tek me je doktor Matis Seinbergas u Pontonesu uveo u neke od njenih tajni, mada je i on sam ponekad padao u očajanje, suočivši se sa upornošću i čudima nekih kožnih bolesti, naročito ekcema. Po broju bolesnika i po dugotrajnosti liječenja prvo mjesto je zauzimala gonoreja. U ono vrijeme standardno liječenje sastojalo se u ispiranju na kalijum permanganatom (po Janetu) i u lokalnom ubrizgavanju targezina. Kod uretritis posterior davali smo pomoću katetera instilacije rastvora srebrenog nitrata. Svakog trećeg dana smo bolesnika kontrolisali probom u dvije čaše i mikroskopskim pregledom sekreta. Rezultati su nam bili dosta slabi. Najbrže izliječenje se moglo postići za deset dana, ali je mali broj bolesnika bio te sreće. Najveći broj slučajeva je liječen oko 2—3 nedjelje, ali je bilo i takvih koji su u bolnici proveli i po 6-8 nedjelja. Ceste komplikacije od strane prostate i epididimisa produžavale su liječenje.

Bilo je pacijenata koji su dolazili u bolnicu ponovno, bilo zbog recidiva, bilo zbog reinfekcije. Izvor zaraze su bile najčešće ulične prostitutke, ali ne rijeko i ženski međunarodni personal.

Još jedna bolest je stavljala na probu naše strpljenje — lymphogranuloma inguinale, ili »četvrta« venerična bolest (Nicolas-Favre). Ta bolest je u Španiji bila dosta česta, a nismo raspolagali ni sa kakvim efikasnim lijekom. Pošto bi se apscesi u preponama otvorili (najčešće inicizijama, ali i spontano) mi bismo u stvorene ulceracije i fistule ukapavali srebreni nitrat. Ovaj tretman bi trajao jako dugo, oko 6 nedelja.

Lues, i to svjež, u primarnom i sekundarnom stadiju, bio je u španskom ratu dosta čest. Primjenjivali smo klasičnu terapiju neosalvarzanom i bizmutom. Ovih sredstava smo imali dovoljno tako da nam lues nije zadavao ni blizu toliko glavobolje koliko gonoreja. Dabome, diferencijalna dijagnoza između tvrdog i mekog šankra (ulcus molle) ponekad nije bila ni malo laka, a skopčana je s velikom odgovornošću. Poteškoća se, pored ostalog, sastojala i u tome što u bolnici nismo imali ni tamne komore za mikroskopsko utvrđivanje spirohete niti serološke laboratorije. Radi Wassermannove

reakcije slali smo krv u Albacetu, a rezultati koje smo odonud dobivali nisu bili svagda pouzdani.

Za 8 mjeseci mog rada u Pontonesu nismo imali nijedan ozbiljniji incident sa neosalvarzanom. Međutim, skoro svaki drugi pacijent bi, odmah posle injekcije neosalvarzana, i to svaki put, dobijao jaku drhtavicu i povišenje temperature. Ova neprijatnost bi prolazila obično već istog dana.

Medu kožnim bolestima preovlađivali su svrab, impetigo (gnojnice na koži, naročito na donjim udovima) i razni oblici ekzema. Svrab smo liječili po ruskoj metodi Demjanovića (natrijum tiosulfat i hlorovodična kiselina), a gnojnice konvencionalnom živinom mašću i metilenskim plavilom.

Vrijedi da bude zabilježen i jedan interesantan slučaj koji smo imali prilike da opserviramo u Pontonesu s proljeća 1938. godine. Primili smo sredovječnog bolesnika, dobrovoljaca iz Skandinavije, pod dijagnozom lues latens (lues bez vidljivih znakova). Preduzeta je antileutična kura. Uskoro po tome bolesnik je dobio visoku temperaturu koju smo shvatili kao pomenutu reakciju na neosalvarzan. Međutim, temperatura nije prestajala. Dva — tri dana poslije toga je u bolesnika izbio jedan po cijelom tijelu rašireni hemoragični egzantem (ospa). Teško opšte stanje dalo mi je osnova da postavim dijagnozu pjegavca. Izolovali smo ga. Ozdravio je. Ovo je jedini slučaj pjegavca koji sam vidio u španskom ratu, uz napomenu da, prema mojim saznanjima, ove bolesti nije tamo ni bilo u epidemijskoj formi. Saradnja bolesnika s nama, bila je uglavnom dobra kako u opštem životu bolnice tako i u liječenju. Tek pojedinci su svojim ponašanjem izazvali sumnju da žele otegnuti svoje izliječenje. Bili smo nemoćni prema njima. Drugi pojedinci su doživljavali veneričnu bolest kao tragediju. Oni su bili zahvalan objekat za liječenje. Neću nikad zaboraviti jednog lijepog mladića iz Kanade, jugoslovenskog porijekla. Došao je sa svježom gonorejom. Stojeći preda mnom na prvom pregledu doživio je uzbuđenje od straha tako intenzivno da se pod njegovim stopalima začas stvorila velika lokva znoja. Ništa slično nisam nikad više vidio.

V

Jedanaestu brigadu sam pronašao u okolici gradića Falceta, oko 20 kilometara pozadi fronta koji se, s naše strane, tada protezao lijevom obalom rijeke Ebra. Posle žestoke Francove ofanzive s proljeća 1938., nesretno po nas završene gubitkom Aragona i presijecanjem republike Španije na dva dijela, sada je na čitavom frontu vladalo zatišje. Brigada je bila u sastavu 35. divizije, a ova je imala ulogu operativne rezerve 15. korpusa. Poslije teških gubitaka, pretrpljenih u odbrambenim borbama od Zaragoze do Ebra, divizija je morala da dobro iskoristi nastalo zatišje u cilju popune i obuke.

Jedanaesta internacionalna brigada, nosilac borbenih tradicija Centurije »Thalman«, koja se istakla u odbrani Madrida, dramatičnih dana u novembru 1936. godine, imala je četiri bataljona: »Thalman«, »Edgar Andre«, »Hans Beimler« i »12 februar«. Ljudstvo brigade, u pretežno većini, predstavljali su mladi Španci i Katalonci. Nijemaca i Austrijanaca je već bilo relativno malo. Jednu četu u bataljonu »Hans Beimler« sačinjavali su Norvežani, Šveđani i Danci, ljudi posve osobeni po izgledu i ponašanju.

Ja sam bio raspoređen -u bataljon koji je nosio ime »Hansa Beimlera«, jednog od istaknutih vođa KP Njemačke i poslanika u Reichstagu. Po Hitlerovom dolasku na vlast, Beimler je bio uhapšen i strpan u koncentracioni logor odakle mu je uspjelo da pobjegne i stigne u Španiju. Poginuo je kao politički komesar u decembarskim bojevima pred Madridom 1936. godine.

Dužnost bataljonskog ljekara predao mi je ljekar, mojih godina, ne znam više koje nacionalnosti. Sjećam se da je bio nešto mrzovoljan, ali čini mi se, ne zato što napušta jedinicu nego stoga što je predugo boravio u njoj. Ko bi nam svima udovoljio!

Zemljište na kome bivakuje jedanaesta brigada, jedan kilometar sjeveroistočno od Falceta, valovito je, pjeskovito, ocjedito, obraslo vinovom lozom, badenom, lješnikom i rijetkom maslinom. Tu su i crvene bulke. Čitavi predio predstavlja jednu kotlinu okruženu skoro sa svih strana surim i goletnim brdima. Jedino prema zapadu, prema rijeci Ebru, otvara se širi vidik. Borci spavaju pod vedrim nebom ili pod zaklonima i kolibicama (chavolas) improvizovanim od granja. »Chavolas« pružaju izvjesnu zaštitu od sunca i od slabije kiše. Štabovi su razmješteni po rijetkim i usamljenim poljskim kućicama. Ambulanta bataljona takođe. Ima svega jednu odaју u prizemlju, gdje se obavljaju pregledi i intervencije, a u potkrovlju je konačište za nas, osoblje. U ambulanti sam zatekao bolničare: Alberta iz Švajcarske, Petera, Nijemca, sa žutim brkovima, ufitljenim a la Kaiser Wilhelm, te Abundija, Spanca. Tu je i Leo Mendaš, đak iz Slovenije, koji je govorio besprijeckorno njemački i španski. Leo, veoma senzibilan mladić, bio mi je desna ruka u poslu.

Brigadna ambulanta je u obližnjem selu, oko četiri kilometra daleko od bataljona. Sef saniteta je doktor Arko, iz Rumunije. Njegovog pomoćnika, doktora Davida Jankua, takođe rumunjskog Jevreja, neću zaboraviti zbog njegove dobrote i sposobnosti da saosjeća sa nekim mojim potonjim neprilikama.

Između drugova iz štaba bataljona sjećam se dobro komandanta, majora Mirallesa i političkog komesara Domingueza. Tamnoputi Miralles, onizak, stamen, lica češće razvučena u dobroćudni osmijeh nego komandantski mrgodnog, bio je starješina osrednjih sposobnosti, ali je umio da prema njima primjeri i svoje ambicije i svoje ponašanje, pa je tako zadobio opšte simpatije. Dominguez, asketskog lika, kao da bijaše sačinjen samo od živaca, strasnik u neprestanom drhtanju nad ljudima i stvarima koji su mu povjereni. Nije bilo teško uočiti da su Dominguezove riječi bile žešće i potezi njegovi odlučniji od Mirallesovih, ali to nije prouzrokovalo vidljive posljedice u njihovim, za nas barem, uvijek skladnim međusobnim odnosima. Još je u štabu bio i jedan oficir, mlad i besprijeckorno njegovan Argentinac. Radio je u svojstvu topografa. Na šire sastanke štaba, kad su i mene zvali, dolazili su i komandiri četa. Ostala su mi spasena od zaborava samo dvojica: komandir treće čete — već postariji Spanac, očevidno ratni veteran, seljačkog lika, suvonjav, naborana lica, pušio je lulu i poštapaо se nekakvom podužom batinom — i komandir skandinavske čete Karl Ernsted, plavokos mladić s izrazom lica koje je bilo u oštrom neskladu sa ratnim surovostima.

O borcima iz skandinavskih zemalja moram reći nešto više. Njihov položaj, ne samo u ovome bataljonu, nego, mislim, u cijelom španskom ratu, nosio je

pečat izvjesne tragičnosti. Došavši u Španiju, s nesumnjivo dobrovoljačkim antifašističkim pobudama, ali i s jakim građansko-demokratskim tradicijama i s još jačim navikama, proisteklim iz visokog materijalnog i kulturnog standarda, došavši iz predjela s krajnjeg evropskog sjevera, ovi ljudi su se teško prilagođavali na sve što ih je u Španiji čekalo: i ratna nemaština, i često surova disciplina koju rat donosi i iziskuje, i žarka klima, i teško špansko vino i žene na Ramblu de Flores. Ako su se svi drugi dobrovoljci, a pogotovu mi Balkanci, osjećali u Španiji kao »u svojoj kući« pa i užase rata podnosili kao nešto »svoje«, nešto što nam kao istorijska sudbina pripada, za Skandinavce to ne bih mogao reći. Na onome ratištu, u onoj sredini i pod onakvim podnebljem oni su se osjećali, jednostavno rečeno, izgubljenim i nesrećnim. Spoljašnji izraz ovog osjećanja bilo je stanje totalne fizičke zapuštenosti skandinavskih drugova koju se nije moglo pravdati ni oskudicom, niti razuzdanom strašću usred ratnog okršaja. Jer, cijela brigada se nalazila u rezervi, daleko iza fronta, svi borci su dobivali jednako sljedovanje i vode i sapuna i odjeće, svi su spavali na prašnjavoj zemlji, pa opet, svi ostali su uspijevali da svoju vanjštinu kako-tako usklade sa standardom i prosjekom jedne regularne vojske. Skandinavskog borca u bivaku Jedanaeste brigade moglo se raspoznati na prvi pogled: neobrijan, bosonog, kosa mu visi preko čela i pokriva oči, košulja izvan pantalona. Ta spodoba se tromo kreće bivakom i nevoljko će odgovoriti na pitanje.

A oni nesrećnici koji su dolazili u moju ambulantu zbog dizenterije, ili u stanju teške alkoholizovanosti, podjarene još i dejstvom julske Sunčeve žiže, podsjećali su posve (tek u jugoslovenskom partizanskom ratu će mi ova asocijacija nadoći) na naše tifusare u četvrtoj ofanzivi: ispijeni, iznemogli, potamnili, ošamućeni od beslovesnosti. Mjesec dana kasnije, za vrijeme bitke na Ebru, posmatraču grupu Skandinavaca kako sjede pored jednog bunara. Artiljerija je povremeno zasipala taj bunar gustim snopovima granata. Mi, koji smo bili u zaklonima, vikali smo Skandinavcima da se sklone od opasnosti. Nije pomagalo. Ravnodušno su ostali da sjede dok ih jedna granata nije raspršila u paramparčad. Slika je bila užasna.

Ne mogu dokazati koliku odgovornost za ovakvo stanje među skandinavskim borcima snosi cjelokupna boračka sredina u kojoj su se oni našli, ali znam da, na primjer, sprega između njih i Nijemaca nije bila za njih, Skandinavce, ni sretna ni povoljna, jer su razlike u poimanju i načinu postizanja reda i discipline bile upravo nepremostive. Ni Španci nisu mogli da ih shvate ni da im se približe. Ispričao se španski ponos i španski prezir prema pijancima; začudo, u Španiji kojom vino teče potocima nema pijanica među pravim Špancima. Ja ih nisam vidio za cijelo vrijeme rata. Ali je bilo ne malo pijanih internacionalaca među Francuzima, Englezima, Poljacima i Skandinavcima i njih bi Španci dočekivali pola sa šalom, a pola s prezirom: »Borracho«²¹.

Jedinice su snabdijevane vodom dijelom iz poljskih bunara, a dijelom pomoću auto-cisterni.

Sa higijenskim stanjem bivaka nismo mogli da se pohvalimo. Zapravo, stanje higijenske discipline bilo je slabo, a ne toliko objektivni uslovi.

²¹ čitaj: boračo — pijandura

Do moga dolaska u bataljon, sredina juna 1938. godine, borci su vršili nuždu kojekuda, u slobodnoj prirodi. U početku to nije nikome smetalo. Ali dužim bivakovanjem i, pogotovo, uslijed vrućina koje su nastale, ovakva »sloboda« poče da se sveti: bivakom ovladaše muve. Eksplozija dizenterije nije se više mogla izbjeći. Dizenteriji se pridružilo i par slučajeva akutnog trovanja hranom, sa koleriformnim proljevima, jakim grčevima i prostracijom. Naročitu osjetljivost pokazali su borci iz skandinavskih zemalja.

Mjere?

Najprije sam pokušao da situaciju popravim preko štaba bataljona. Zahtijevao sam da štab naredi da se kopaju nužničke jame. Nisam ništa postigao. Onda sam tražio i dobio nekoliko časova u programu nastave. Časove sam upotrijebio za zdravstvenu propagandu sa glavnom temom »Borba protiv muva«. Moja predavanja, držana pod vedrim nebom, bijahu popraćena primjerima, kao stvorenim za metod »zorne obuke«. A takvih primjera nažalost, bilo je, na pretek. Mogao sam da slušaocima pokažem kako muve lete od izmeta do hrane. Uporedo s tim sam pokrenuo u akciju sve četrne bolničare i nosioce ranjenika, kojih je bilo dva-tri u svakoj četi. Oni su se primili zadatka da kopaju jame, iako je to u stvari bio zadatak samih boraca, odnosno službe dežurstva. Ali vremena za »principijelne« rasprave oko pitanja »nadležnosti« više nije bilo.

Rezultati nisu izostali. Sredinom jula epidemija bude prekinuta. Borci se na djelu uvjeriše u vrijednost higijenske discipline. Na tako stečenom i skupo plaćenom iskustvu razvila se i njihova inicijativa, nastalo je takmičenje među četama koja će najljepši i najhigijenski bivak urediti.

Vrijedi napomenuti da me u toj situaciji nije posjetio niko iz višeg sanitetskog rukovodstva.

U isto vrijeme čitava divizija se bavila vrlo intenzivnom nastavom i obukom. Svako prijedodne vršene su vježbe u gađanju bojevom municijom. Poslijepodne bilo je određeno za političke časove, a noću su izvođene vježbe čitavog bataljona po temi: »Noćni napad i odbrana«. U ove vježbe bili smo uključeni i mi, sanitet, ali na žalost, bez ikakvog konkretnijeg zadatka. Sav naš posao sastojao se u tome da pratimo bataljon na maršu, da se razvijamo na određenom mjestu i da čekamo neće li se pojaviti koji stvarni ranjenik.

Mnogo uspješnije metode i bogatiji sadržaj obuke ostvarili smo u okviru našeg sopstvenog nastavnog programa. Najveću pažnju sam usredsredio na praktične vježbe u izvlačenju ranjenika iz vatre, previjanju, imobilizaciji, sklapanju i rasklapanju nosila. Zahtijevao sam da se ove radnje nauče precizno i brzo, do automatizma. Vježbalo se zavezanih očiju. Na časovniku je kontrolisano vrijeme. Razvilo se takmičenje. Cijeli kolektiv bolničara učestvovao je u ocjenjivanju pojedinaca. Ovakvi metodi obuke dali su izvanredne rezultate. Mogu reći da su svi bolničari (enfermeros) i nosioci ranjenika (camilleros) savršeno ovladali svim tehničkim radnjama.

Ali najviši oblik naše obuke predstavljali su naši »sanitetski manevri«! Za vrijeme noćnih vježbi našeg bataljona, nalazeći se u dokolici i slušajući praskanje manevarske municije i petardi koje su imitirale ručne bombe, došao sam do zaključka da i mi možemo primijeniti imitaciju vatre. Skupio sam sve bolničare i

nosioce ranjenika iz bataljona i podijelio ih u tri grupe. Jedna grupa je imitirala napadače i ranjenike, druga je igrala ulogu nosilaca i bolničara, a treća je zauzela položaj branioca i imitirala vatru, bacajući po »ranjenicima« i nosiocima — šljunak. Moram priznati da je ovo bila tako uspješna imitacija vatre da su pojedinci među bolničarima nosili nekoliko dana prave čvoruge na glavi. Ali didaktički rezultat ovog našeg vrlo realističkog »kombinovanog manevra« bio je izvanredan: nosioci, bolničari i »ranjenici«, ako nisu potražili zaklon, ako nisu puzali priljubljeni uza zemlju, nisu mogli ni da opstanu pod kišom šljunka i kamenja. Jednog dana došao nam je u posjetu komandant bataljona, major Miralles. Pošto smo pred njim izveli vježbu, komandant je bio veoma zadovoljan tim što je vidio.

Od sredine mjeseca jula intenzitet vojne obuke se udvostručio. Danju i noću odjekivali su pucnjevi i eksplozije nad cijelim područjem razmještaja 35. divizije. Teoretski je obrađivano »forsiranje rijeke«, a jedinice su i u tome praktično uvježbavane, doduše ne na pravoj rijeci, jer takve nije bilo u blizini, već na isušanim koritima zimskih bujica. Sve je već mirisalo na neki naš ozbiljniji poduhvat, ali konkretno nismo ništa znali.

Zaista, noću između 20. i 21. jula 1938. godine, brigada je napustila bivak i pod punom ratnom spremom krenula u pravcu Ebra, vijugavom cestom preko planina i kroz duboke klisure.

Da bi se razumjela neka zbivanja na ovom maršu, potrebno je da iznesem jednu sanitetsko-taktičku grešku koja mu je prethodila. Dva dana uoči pokreta naređeno je iz štaba brigade, a vjerovatno je to poteklo od više komande, da se obavi pelcovanje cjelokupnog ljudstva vakcinom protiv tifusa. Naređeno — izvršeno. Već poslije nekoliko časova počele su jake febrilne reakcije koje su trajale u nekih boraca i po tri dana. Tako je brigada krenula na noćni marš prema Ebru u vrlo slaboj fizičkoj kondiciji. Posljedice su bile dosta jadne. Na cesti Falcet-Gratallops-Vinebre zaticao sam borce iz čelnih dijelova kako leže kao snoplje. Sanitetska kola su neprekidno vozila iznemogle borce prema naprijed i vraćala se natrag po novu grupu. Tako je to trajalo tokom čitavog marša, dva dana, sve do dolaska trupa na polazne položaje. Srećom, reakcije su se smirile trećeg dana tako da je brigada već bila donekle oporavljena i sposobna za forsiranje Ebra. I ja sam se teško osjećao tih dana. Savladala me potpuna malaksalost u visokoj temperaturi. Sjećam se da smo poslije prve etape noćnog marša predanih u jednom borovom gaju, između Gratallopsa i Torre del Espanol. Nesnosna vrućina. U dnu klisure ugledam bazenčić vode. Ustajala voda u kamenoj karlici, zaostala poslije ko zna koje kiše. Uđem da se osvježim i operem ali voda bijaše pregrijana i moja temperatura skoči još više. Cijeli taj dan, kazivahu mi bolničari, govorio sam koješta, u bunilu.

Vakcinacija ebarske vojske, neposredno uoči njene velike ofanzive, i posljedice koje su nastale, poučan su primjer koji na svoj način ilustruje jedan od temeljnih principa vojne medicine koji kaže da ima sasvim malo takvih medicinskih metoda koje bi, same po sebi, imale u ratu istu vrijednost kao u miru. Njihovu vrijednost i upotrebljivost u ratu određuju, prije svega, operativno-taktički uslovi u kojima se te metode primjenjuju. U jednim uslovima neka metoda donosi vojsci blagodet, a u drugim ista prouzrokuje još veće

nedaće. Znanje i umješnost vojnog ljekara i komande ogledaju se i u njihovoj sposobnosti da procijene sanitetsko-taktičku i operativnu situaciju i da prema njoj odluče koju medicinsku metodu će odabrati, kada i kako će je primijeniti, pa da ona donese borbenoj gotovosti više koristi nego štete.

VI

t

Noću 25. jula 1938. god. preko obala Ebra na frontu širokom oko 150 kilometara, sručila su se iznenadno i silovito tri naša korpusa. Peti, 15. (oba su se sastojala od najelitnijih jedinica) i 17. Na pravcu glavnog udara: Mora de Ebro — Gandesa — Zaragoza, dejstvovao je 15. korpus, odnosno 35. divizija u čijem sastavu su bile tri internacionalne brigade: 11. njemačka »Ernst Thälmann«, 13. poljska »Dąbrowski« i 15. angloamerička »Abraham Lincoln«. U prvom ešelonu 11. brigade bio je i moj bataljon, »Hans Beimler«. Taj bataljon našao se, dakle na samom vrhu ogromnog klina koji je sačinjavala Ebarska armija.

Bitka na rijeci Ebru trajala je ukupno 115 dana. Već poslije desetog dana postalo je jasno da osnovni ciljevi ove operacije neće biti postignuti. Međutim, opšti stratezijski ciljevi Republike iziskivali su da se bitka ipak produži. Ebarska vojska tukla se protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja još 105 dana. Tukla se, znajući dobro da nema više nikakvih izgleda za postizanje glavnih ciljeva ofanzive, znajući dobro da se ni zauzeti prostor neće moći zadržati, tukla se za najviše vojno-političke interese Republike. Svijest o operativnoj besmislenosti same bitke i svijest o njenom stratezijskom i, tako reći, opštenarodnom smislu, ta do kraja protivrječna svijest prožimala je rukovodeći sastav Ebarske armije punih stotinu dana. Ebarskom bitkom se uspjelo privući glavninu Francovih snaga i zaustaviti njegovo nadiranje na Levantu, protiv Valencije. Bila je to bitka iscrpljenja. Fašisti su pretrpili gubitak od 140.000 a republikanci od 55.000 vojnika izbačenih iz stroja. Od boraca interbrigada, koji su prešli Ebro, izbačeno je tokom dva mjeseca bitke skoro tri četvrtine. Francova strategija je ovih mjeseci preživljavala tešku krizu, ali su joj međunarodni odnosi i masivna podrška u ratnoj tehnici iz Njemačke i Italije pritekli u pomoć. Republika je ostala i dalje izolovana. Ja sam kao i ostali interbrigadisti, u ovoj operaciji proveo od 24. jula do 24. septembra, dakle 61. dan.

Sa koncentracijske prostorije, oko grada Falceta, 11. brigada u toku tri noći na maršu ka Ebru, savladala je suve i užarene planinske vijence i neopaženo se uvlačila u svaki barranco²² što se s gorja slivao ka lijevoj obali rijeke.

Barranco de los Corrales!

I pored stravičnog imena, ovaj barranco bio je jedan od dobrih: vinogradi, smokve, masline i bunari. Brigada se nahranila, naspavala i ubrzo zaboravila na

²² Barranco = jedna od najpopularnijih riječi u upotrebi španskog ratnika. Za geografa znači: dolinu, uval, tjesnac, usjek, klisuru, jarugu, dublju vododerinu. Za ratnika: prostor kojim se može neopaženo provući, gdje se može poslije noćnog marša mirnije predaniti u zaklonu od artiljerije i avijacije, mjesto gdje se može naći i vode. Ne rijetko, barranco je čudljiv i iznevjeruje sve ratnikove nade: voda jedva čurka, na izdisaju, umorena sušom; bombe iz aviona, po vjerovanju ratnika, upravo mogu biti »privučene« strujama usred barranca punog usnulog ljudstva. Barranco je nada i strepnja istovremeno.

sve nevolje koje je podnijela u toku prethodne tri noći i tri dana: osipanje boraca od umora i groznice; zatim ljutiti istupi njemačkih drugova prilikom raščišćavanja gužvi na drumovima, i psovke. U početku mi je to teško palo. Zašto baš moraju toliko da psuju i urlaju? Mislim: čvor se ne razvezuje galamom nego potezanjem prave *nit*. *Potom sam* praštao kao da nisu ni mogli drukčije. Eto, šofer zaspao u kabini nasred druma, zakrčio prolaz, po drumu odmah polegla kolona pješadije, a iz suprotnog pravca pokušava da se probije ambulansija sa bolesnicima. Nema prolaza ni tamo ni ovamo. Krkljanac u mrkloj noći, a ni džepna baterija ne smije da se upali. Kako ćeš u toj pomrčini pronaći »pravu nit«? Kako ćeš sada ako nećeš udariti nogom borca što se pružio na putu u dubokom snu? Kako ćeš ako nećeš opsovati i viknuti: »Vorwärts! Vorwärts!« (Naprijed! Naprijed!) I raduje me, što se ta riječ čuje na našoj strani i što ima neko naš ko gura i vuče ovu našu silu naprijed!

Pred večer 24. jula moj bataljon dobio je zadatak: tokom noći forsirati rijeku uzvodno od sela Asco, protjerati predstraže, uništiti neprijatelja, zauzeti uzvišicu itd.

Tu je i major, doktor Arko, šef saniteta brigade. Taj pitomi i hladnokrvni drug došao je da mi da instrukcije za sutrašnji dan. Dobro je, makar se Arko po prvi put iskazuje u ulozi šefa i savjetnika. Pošli smo na brdo u izviđanje neprijateljske obale.

Obala neprijatelja!

Drhtim. Da li od vakcine (koju sam sam sebi ubrizgao pred strojem bataljona, da bih pokazao svojim primjerom kako »to nije ništa«), ili od uzbuđenja? I evo, šta vidim. Zapravo ne vidim ništa naročito, baš onako kako sam nedavno pročitao legendu ispod jedne fotografije bojišta pred Bruneteom: »Karakteristika savremenog bojnog polja je u tome da se na njemu ne vidi ništa«. Nervozno letim okom lijevo i desno, sprijeda i do na kraj horizonta ne bih li vidio bilo šta »neprijateljsko na onoj strani«: rijeka kao zaspala — plitka muljevita obala — pojas vrbaka — brdo u blagom uzdizanju pokriveno vinogradom, lijevo je selo Asco prilijepljeno uz rijeku ispod nešto strmije obale — drum. Nigdje nikog živog, samo što drumom, na okuci iznad Ascoa, mirno odmiče mazga s dvokolicom. Seljak na dvokolici. Je li to »neprijatelj«? Arko mi objašnjava:

— Evakuacija tvojih ranjenika potpomagaće brigadna četa nosilaca ranjenika. Ništa drugo ne mogu učiniti, jer sutra ambulansija još neće moći da pređe na drugu obalu. Želim ti da sve dobro ispadne. Salud y suerte! Zdravo i srećno.

U prvi sumrak počeo je pokret bataljona ka obali. Oko pola kilometra pred rijekom komandant, major Miralles, reče mi:

— Zaustavi se ovdje i sačekaj mog enlacea (kurira). Bataljon noćas prelazi rijeku. Ranjenika vjerovatno neće biti i ne prilazi rijeci bez mog naređenja. •

Našli smo u maslinjaku neku kućicu od kamena. Moje bolničare savladao je odmah san. Pustio sam ih da spavaju jer, računam, valjaće to za sutrašnji dan. U ratu, uopšte, treba svaki trenutak iskoristiti za spavanje.

Vrijeme je proticalo u, tišini. Mene su obrvale brige. Kako ćemo preći rijeku? Plivajući ili ploveći? A šta ako nas sa druge obale vrebaju fašisti, dok smo mi na vodi? Možda oni već znaju za sve ovo što spremamo? Šta ono reče ruski savjetnik Grigorij na sastanku svih oficira naše brigade prije samo sedam dana? Izlagao je na temu »Forsiranje vodenih prepreka« i na kraju nas opomenuo na čuvanje vojne tajne. Već tada sam malo pretrnuo od njegova sarkazma: »A sada, pogledajte na onaj drum iznad Falceta! Kamioni usred bijela dana prevoze nepokrivene čamce od Barcelone ka Ebru. Postoji li takav »durak« (budala) kome ne bi bilo jasno o čemu se radi?« Zaista i ja sam nekoliko dana posmatrao te povorke čamaca, ali moram reći da sam spadao među onaj mali broj »duraka« koji nisu ni pomišljali da se sprema naša ofanziva! Tako reče Grigorij, mirni i pribrani ruski savjetnik, visok kao jarbol, lica lijepog i izbrazdanog kao u Kirova.

Šta, ako se njegove slutnje obistine?

Odjednom, poslije nekoliko rijetkih pucnjeva i "eksplozija, čitav front ispred mene planu. Da li je to već borba ili pucnjava nasumce, u praznu noć? Rijetki snopovi svijetlećih metaka zviznuli su visoko iznad nas. Enlacea nema. Oko mene pomrčina i prazan prostor, ne primjećujem više nikakvo kretanje, kao da se čitava pozadina ispraznila, kao da je i posljednji borac otišao naprijed i našao svoje mjesto u opštem jurišu, a mi, sanitetlije, kao da smo zaboravljeni i suvišni. Mислеći da u onome paklu naprijed mora biti ranjenika, u meni je rastao nemir koji se borio sa snom i zamorom od napetog iščekivanja. Šaljem bolničara da uhvati vezu sa štabom bataljona. Ali ni on se više ne vraća. »Dodavola i taj moj štab i čitava ova organizacija«, protestujem u sebi. Uto je i vatra već počela jenjavati.

Odlučujem da krenemo naprijed. Stigavši na obale neki mornari nam rekoše da treba ići još dosta dugo obalom uzvodno, jer je tamo mjesto gdje prelazi moj bataljon. Imali smo sad vatru s lijevog boka, s one obale rijeke, ali rijetku i neorganizovanu; osjećali smo je samo po fljucima zrna i po vrbovom granju koje je, okresano mecima, padalo po nama. Prvi put slušam te fijuke, podsjećaju me na cijuk metalne žice kad pukne na gitari.

U vazduhu, na nebu, osjeća se početak madrugade. Već počinjem razaznavati drveće od ljudi. Opet kriza sna.

Na obali, na mjestu prijelaza, u gužvi prvi me je prepoznao komandant Miralles. Uskliknu i zagrli me:

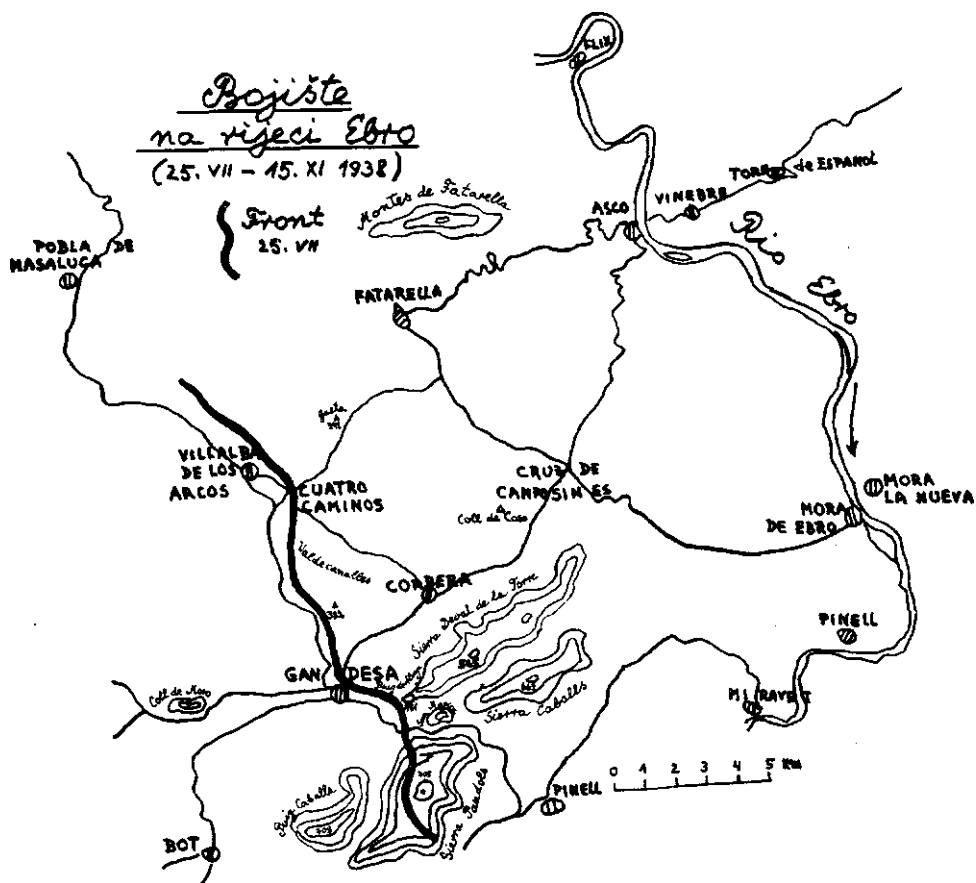
— Bravo, Medico, u pravi čas si došao!

— Ima li ranjenika?

— Nema. Sve ide dobro. Bataljon je već na drugoj obali. Istjerali smo »faće« iz prvih rovova i sad se borba vodi za one visove u dubini od oko jednog kilometra. Uskači u prvu barku.

Još traje madrugada. Blijedomodra i bunovna.

Predamnom, na samoj obali, komešanje. Pluskanje vode i tupi udarci u barkama. Barke su trbušaste, krivokljune, baš kao da su s Korčule, i zato im vjerujem. Koliko mogu da razaznam ljude, čini mi se da ih se veći broj mota tamo-amo i da zapravo ne znaju šta rade. Jedini smisao vidim u desetini što, s

ruke na ruku, ukrcava sanduke municije. Čekam da se s druge obale vrati prazna barka i u tome čekanju, upoređujući se s drugovima, osjetih se neuposlenim i zato suvišnim. Da mi je akcije, samo bilo kakve akcije! Nema ni ranjenika. Zato trčkaram bez ikakvog cilja. Kako nam sve to ipak dobro ide... Nešto me guši u grlu zato što nam ide dobro i što nema ranjenika.

Otisnuli smo se od obale, a iza nas, nešto nizvodno, neko je očajnički zavapio:

— Los remos! Donde estan los remos? (Vesla! Gdje su vesla?)

Kakav je smisao i kakve su posljedice toga što je neko nekome digao vesla? Ne pitaj, nego naprijed!

Sada se događalo ono što je meni, kao ratnom novajliji, izgledalo sasvim nemoguće: našli smo se na ogledalu rijeke, na »brisanom prostoru«, o kome sam ranije samo slušao od starih ratnika. Slušao sam od njih da na brisanom prostoru treba pojedinačno pretrčavati, krivudati i puzati. Ali šta da radiš u barci koja je prepuna boraca i opreme? Ima li pogodnije mete za neprijatelja nego što je barka na čistom staklu rijeke? Već je zora u veliko pretotela. Sada je madrugada ružičasta. Neprijatelj nas je sa uzvišice, iako već zabavljen borbom, mogao jasno posmatrati i gađati.

Mitraljeski mlaz je laznuo. Prvi put u životu vidjeh bućkanje malih vodoskoka po rijeci oko nas. »To je dakle taj rat!« Sjetih se pripovijedanja mojih suseljana o prijelazu preko Drine, 1914. godine. Silna pogibija na Drini. Hoće li i ovog puta biti tako? Zar je moguće da sad bude drukčije? U jednom magnovenju učini mi se da treba iskočiti iz barke i zaroniti pod vodu kao barski gnjurac. Ali svi ljudi oko mene bili su naizgled mirni. Samo su gledali naprijed. Skupio sam se i izdao sam sebi naređenje. »Dosta s tim maštarijama! Ne misli ni na šta! Prekini razmišljanje! Prekini razmišljanje i gledaj samo naprijed! Misli samo o tome da treba stići na drugu obalu, da te svi gledaju kako se ponašaš i da ne smiješ da se osramotiš. Samo naprijed na drugu obalu!«

Iznosim danas ove elementarne psihološke pojedinosti kao iskustvo i pouku kako se svjesnim postupkom postiže ono stanje koje se naziva ratnim zanosom, u stvari stanje smanjene svjesnosti.

Sto smo se više približavali obali, sve smo dublje zalazili u mrtvi ugao i zrna su sve više prebacivala preko nas.

U naletu pristajemo uz muljevitou obalu. Niko nije ranjen!

Ali, šta se to događa pred nama?

Kroz prosjek mlade i oniske vrbove šume nose nekoga u šatorskom krilu. Zaustaviše se pred nama. Vidim blijedo lice Karla Ernstedta, blijedo kao madrugada. Pitomi plavi komandir skandinavske čete u mom bataljonu. Prvi zavoj smakao se s grudi i kroz razajapljenu ranu veličine dlana vidim njegovo srce kako treperi. Kao uplašena ptica. Mladi komandir je s mukom hvatao svjež jutarnji vazduh. Otvoreni pneumotoraks! Učinio sam za njegov život ono što sam mogao učiniti: stavio sam preko rane debele slojeve gaze i preko svega zalijepio nekoliko izdašnih traka leukoplasta. Komandira su odmah prevezli na drugu obalu, a ja sam sa svojim bolničarima produžio u susret frontu.

Tek ovih godina, dok pišem ova sjećanja, doznao sam od švedskih drugova da je Karl Ernstedt ranjen i poginuo u stvari nesrećnim slučajem: stojeći na jednoj terasi-suvomeđini pomagao je borcima da se uspnu, sve dok nekom borcu nije okinula zapeta puška. Metak je nesrećnom komandiru razmrskao rebra ispred samog srca.

Pm dan (25. juli 1938.)

Oko sto metara od obale Ebra, iza pojasa vrbove šikare naišli smo na vinograd i rijetke masline. Još dalje prema frontu prostirala se uzvišica na kojoj je trajala borba, nešto već smirenija. Vatra kao da je poticala samo od naših jedinica, jer odonud više nisu dopirala zrna.

Htjedoh da razvijemo previjalište u jednoj usamljenoj, ali povelikoj poljskoj kući. Moji bolničari, kaoiskusni ratnici, odvратиše me od te namjere:

— Ne, nikako u kuću! Kuću će tući artiljerija i avijacija. Dalje od nje!

Razvili smo se pod maslinom u neposrednoj blizini dubokog rova u kome su do maločas bili »faće«. U rovu: poneka prazna čaura, sanduk municije i svakojakih drugih stvari u neredu. Znači: kidnuli su naglo. Prvi put sam tada doživio i neko čudno osjećanje koje me je tokom čitavog mog ratovanja pratilo u

trenutku kad god bih stupio na »neprijateljsku« zemlju, tek oslobođenu. Osjećanje radoznalosti, gađenja i bojazni u isto vrijeme. »Tuda su oni maločas hodali«. Staze, rovovi, predmeti, kasarne, pa čak i čitava naselja, sve je to mamilo da bude razgledano, dodirnuto i pretresano, da bi se utvrdilo je li isto kao naše ili je sasvim naročito, bitno drukčije, »neprijateljsko«, jače od našeg i još uvijek opasno po nas. Kao da su oni još tu.

Niz padinu spušta se omanja grupa ranjenika. Ako izuzmem Karla Ernsteda s kojim smo se trenutačno i bezglasno susreli na obali, ovo su naši prvi ranjenici. Ranjenici! Trčim preda njih: što brže, što brže k njima, što prije učiniti nešto za njih. Gledaj, kako se dobro drže! Jedni veseli, drugi ozbiljno smireni, ali niko, baš niko ne jauče. I zašto bi? Izvršili su zadatak kako valja, »dali su sve od sebe«, ispraćeni su pogledom drugova koji su nastavili boj, i sada, tu u sanitetu, na putu za pozadinu (san o snu i odmoru) nema zapravo ništa više ni da se želi, jer je zadobijena čast i slava. Šta je fizička bol prema tome zadovoljstvu, a još manje ima da se za nečim žali, osim za drugovima koji su ostali da još krvare. Drugovi su ostali. Zato su ranjenici ovog trenutka i tužni i zato će odmah, čim rana zacijeli, napustiti pozadinu i sva njena dobra i zla i vratiti se u ovaj svijet čistoće, jasnoće i bliskosti. Prihvatamo ranjenike: neko im dodaje vodu, neko vino, neko sanduk municije da sjednu i otpočinu.

— Drugovi, dajte brzo zavoje, brzo!

Potom ispraćaj do obale, u baraku.

Tu su i prvi zarobljenici. Još u zabuni. Ne znaju šta će i kako će s rukama, kakav pozdrav da učine, da li ispruženim dlanom ili stisnutom pesnicom?

Od ranjenika smo saznali da je poginuo Vigo Peterson, riđi, mršavi momak, još dečko, bolničar skandinavske čete, najbolji bolničar u bataljonu, prvak u svim našim takmičenjima. Rekoše da je dobio pogodak tačno u grlo, ostavši na mjestu kao preklan.

U bunilu sam nekakvom i jedva uspijevam da, u času predaha, osmotrivši svu okolinu, shvatim gdje smo i šta se sve zbiva oko nas. Vatra na frontu našeg bataljona, na uzvišici, odmicala je nekuda u dubinu, jedva čujna i već prigušena lomljivom boja na našem lijevom boku. Na udaljenosti od oko jednog kilometra ulijevo vidim selo Asco, obasjano prvim suncem, stisnuto između rijeke i visoke obale, kuća do kuće, kuća iznad kuće, sve zajedno okruglasto kao položeno jaje, a u sredini crkveni toranj. Naša artiljerija tuče s lijeve obale obavijajući selo u dim i prašinu. Mitraljesko štekatanje spleteno u jedinstven vez. Tamo je bataljon »12. februar«, austrijski, a to znači da Asco mora pasti.

Iza nas, na lijevoj obali, tek sada to vidim, zemljište se naglo uzdiže poput eskarpe ili palisada. Kao desna obala Dunava od Slankamena do Zemuna. Znači, onaj prostor gdje smo se jutros grupisali radi ukrcavanja u barke mora da je sasvim uzak. Ne volim tijesne prostore. Sa štabom bataljona nemam nikakve veze. Zaključujem: ovo mjesto gdje smo razvili previjalište pripada najužem području našeg mostobrana. Cabeza de puente!

Osvanuo je dan. Jedan od onih dana u životu koji nam se čini da je bez kraja, da se ne može preživjeti, ili ako bude preživljen, da će se onda živjeti vječno.

Najprije je odnekud iz dubine neprijateljske pozadine nekoliko granata zviznulo iznad naših glava i eksplodiralo na lijevoj obali tačno na mjestu ukrcavanja u onome tjesnacu između okomitog brda i rijeke. Pretrnuo sam od pomisli na Karla Ernsteda i ostale ranjenike, ako su još tamo. Top je uskoro ućutao.

Zatim je počelo ono glavno. Pojavio se prvi avion izviđač. U širokom cik-cak krugu nervozno je obletio čitavo bojište oko Ascoa, uz rijeku, niz rijeku i nestao. Moji bolničari znali su već šta će za njim doći:

— Llegaran las pabas.²³

Zaista. Oko 9 sati nebo je zagrmjelo sa zapada. U klinastim formacijama avioni su prekrili mostobran. Brojim: pet, deset, petnaest, trideset pet, pedeset »paba«.

Još samo kruže, nekako lijeno i, bez obzira na našu protuavionsku artiljeriju, još su u svom besprijekornom poretku. Još imam vremena i strpljenja da posmatram njihove oblike i boje. Svi mi se čine ogromni i tromi, jedni mrko obojeni, drugi zelenoplavkastih, gotovo providnih krila kao u vilinog konjica. Znači da su im glavni ciljevi barke, splavovi i most koji se, kako smo čuli, već podiže niže od Ascoa. Naše previjalište je, baš u tom krugu.

I, sada predstava može da počne.

Bez obrušavanja, i dalje u kružnim horizontalama, »pabe« su se jednostavno oslobađale od tereta bombi. S malim prekidima trajalo je to čitav dan, do zalaska sunca. Najteže mi je bilo u pauzama kada nije bilo ranjenika, kada nema nikakva posla i kada čovjeku ne preostaje ništa drugo nego da se sruči u rov i da sa zavišću gleda mrava koji, u tome smaku svijeta, bezbrižno vuče svoju slamku.

Zavidim sada mravu. I zemlju sam tada osjećao na nov, dotada nepoznat način. Zemlja je doslovce disala, kao što dišu valovi mora. Svaki čas moram da mokrim.

Ceznuo sam samo za tim da se pojavi koji ranjenik. Zahvalan sam bio kad god je koji došao. Je li to egoizam? Na glas: Llegan los heridos (dolaze ranjenici), iskaćemo iz rova, otresamo zemlju s lica i, gle, čitava ta užasna stvarnost postaje snošljiva, nestaje brige o sebi, rastaješ se od svoje ličnosti i poistovjećuješ se s ranjenicima.

Bili smo ljuti na našu protuavionsku artiljeriju. Mada je nebo bilo gotovo zastrto bjeličastim oblačcima dima od eksplodiranih granata, ipak, kao da je nekakva jača sudbina upravljala ovim zbivanjem, nismo mogli ugledati ni jedan avion u plamenu. »Pabe« su dalje kružile nepomično, kao što kruže nebeska tijela, potčinjavajući se zakonima koji su van domašaja ljudi. Ovo upoređenje s nebeskim tijelima ispunjavalo me je, uza sve ostalo zlo, osjećanjem gorčine i nemoći, ali ga nisam mogao izbjeći. I, najzad, da bi naš gnjev bio doveden do vrhunca, bili smo ugroženi od naših protuavionskih topova i to više mi sami nego, kako nam se to činilo, fašistički avioni! Naime, iverje od eksplodiranih granata padalo je s visine 3000 metara izazivajući šuštanje u vazduhu kao da leti jato golubova. Ali iza ovog idiličnog poređenja krila se velika opasnost po ljude na zemlji. Morali smo navući šljemove.

²³ »Doći će pabe«. Paba — podrugljiv naziv za fašistički bombarder.

Oko podne pao je Asco. Zauzeo ga bataljon »12. februar«.

Sa štabom nikakve veze. Bombardiranje se nastavlja do sumraka. Nervi se počinju rastakati, napetost popušta, tijelo pliva, uljuljkuje se talasanjem zemlje. Hvata san.

Onda se sve utišalo. Umorna tišina. Izvlačimo se iz rova, ukočenih udova, peremo oči, slijepljene znojem i pijeskom, ispiramo grla.

Tišina je izmamila ljude iz barrancosa i rovova. Kuriri, intendanti, telefonisti i rezervne jedinice stavili su se u pokret i u tome naoko haotičnom komešanju svako je na svoj način dopriniosio pripremama za sutrašnji nastavak bitke.

Natovarili smo na svoja leđa materijal i krenuli u potragu za štabom bataljona. Našli smo ga pod jednom visokom suvomeđinom, ne mnogo daleko, svega par stotina metara od našeg previjališta. Komandant Miralles objasnio mi je na karti sutrašnji zadatak bataljona: pokret prema selu Fatarelli i čišćenje eventualnih zaostalih grupica neprijatelja. Bataljon će krenuti još noćas.

— Vi odspavajte i krenite sutra rano. Evo glavne ose vašeg kretanja (la directrizza general del movimiento): stalno na zapad, paralelno sa planinom Montes de la Fatarella koja će vam se ukazati s desne strane. Ne idite suviše udesno pod planinu nego pravo na zapad, sredinom čitavog prostora između planine i ceste Asco-Gandes. Osluškuje borbu i ravnajte se po njoj.

— Entendido! (razumio sam)

U stvari sam razumio veoma malo od onog što me je očekivalo sutradan.

Drugi dan (26. juli 1938.)

Već sama zora nagovijestila je da će ovaj dan biti izvanredno vruć.

Mi smo sa našim tovarom krenuli pravcem koji mi je odredio major Miralles, tačnije, onim pravcem koji sam poslije sinočnih instrukcija u štabu, stvorio u svojoj mašti. Nemam u rukama ni karte ni skice. Ravnám se samo po suncu, koje nam nemilosrdno bije u leđa, po zemljištu koje se stepenasto uzdiže, i po odjecima rijetkih rafala iz velike daljine. Svi ostali elementi su plod slobodnog zaključivanja ili mašte. Ipak, dokle god čujem borbu, računam tako, biću siguran da sam na dobrom putu.

Odmah po izlasku sunca avijacija je nastavila svoj jučerašnji posao. Beskrajna kruženja nad Ebrom i istresanje tereta. Više se ni ne osvrćemo na avione. Sad me samo tišti briga za ljude koji grade mostove. Osim toga, sinoć neko reče da fašisti mogu da dignu velike ustave u gornjem toku Ebra i da ispuste ogromne količine vode. Poplava može da ponese sve mostove, splavove i barke. Da li neko misli i na tu opasnost?

U susret nam nose jednog ranjenika na nosilima. Prijelom bedra. Španac. Ponosan i mukotrpan. Rana je vrlo velika, nanijeta eksplozivnim metkom. S krvlju, vidim, ističu i žute kapljice masti iz koštane srži. Ranjenik priča da naprijed više nema ni fronta ni organizovane borbe. Njega je ranila jedna zaostala grupica, iz zasjede.

»Cabrones«,²⁴ reče ranjeni drug.

Zavoj, udloga, serum protiv tetanusa i, na kraju, salud camarada, mucha salud!

Raste žega, a cvrčanje zrikavca zabada se u mozak. Sprženi, žučkasto-pepeljasti pejzaž. Rijetka, vrlo rijetka maslinova stabla počinju da trepere od usijanja. Pred nama je gola čuka i na njenom vrhu, u kontrastu prema bjeličastom nebu, ugledasmo neku tačku, nekakav crni predmet koji je čudno lebdio nad horizontom, kao da visi obješen nekim nevidljivim konopcem. Tek u blizini predmeta shvatili smo njegovu prirodu. Bio je to leš. Leš na vrhu čuke. Mrtvac je bio odjeven u crne čakšire i crnu košulju i sav crn od truljenja, napet i ogroman u pozi »usnulog diva«. Očevidno je pao još juče ujutru. Čiji je?

Sa uzvišice smo ugledali valovit prostor koji se raspukao ispred nas daleko na zapad, prostor ograničen brdskim vijencem samo sa sjeverne strane. Sudeći po karti koju vidjeh sinoć u štabu, to bi mogla biti planina Montes de Fatarella.

Nigdje nikoga. Ni zvuka oružja, ni zova ljudi. Samo ubitačna vrema zrikavaca, grmljavina bombi iza leda i ogroman, naoko prazan usijani prostor ispred nas, od koga me obuzima nelagodnost. Gdje je bataljon? Gdje je bilo ko? Nelagodnost od osamljenosti, izgubljenosti i suvišnosti. Eh, i mi smo ti nekakav »dio borbenog poretka«!

Možda smo kasno pošli, sporo se kretali i zato, našom krivicom, izgubili vezu s bataljonom? Možda treba svom snagom požuriti držeći se date »ose kretanja«? Ali šta je u ovome slučaju »osa kretanja«? To nije ni drum, ni greben planine, nego ispresijecani, izbrazdani prostor kome ne možemo ni kraja sagledati. Na takvom zemljištu možeš proći pored bataljona, a da ga ni ne vidiš. Uostalom, može biti da bataljon sada počiva mrtvim snom u nekom sjenovitom barrancu, a mi se ovuda lomimo bez ikakva smisla. Ta misao učini mi se prijatnom i, uhvativši se jednom za nju, donesoh odluku da je najbolje da i mi negdje potražimo hladovine i odmora! Podne smo proveli kraj logora fašističke artiljerije. Jedan top od 75 mm još je svojim grlom gledao prema Ebru, ali sada bespomoćan, usred opšteg krša od sanduka, razbacane municije i slame. Zalogaji »korned bifa« (usoljene govedine) i konzerve i gutljaji odvratne, bljutave vode iz nekakva bunara u vinogradu. Htjedoh da malo prilegnem u slamu, ali me moji bolničari spriječiše:

— Ne, sigurno je puna vašiju (piojos). Moji vrli bolničari opet pokazuju više snalažljivosti od mene.

Odspravali smo na čistoj zemlji dobar komad popodneva. Ne znam da li nas je probudila savjest ili potmula topovska grmljavina koju smo, ušiju priljubljenih uza zemlju, slušali iz velike daljine. Odakle je i šta je? Pravac: jugozapad. Jugozapad? Znači da to nije ni s Ebra, ni s pravca našeg bataljona. Može biti samo od Gandese. Da li je moguće da se druge neke brigade već biju za Gandesu, dok se naš bataljon mota po ovoj pustinji bez dodira sa neprijateljem i dok mi, u potrazi za bataljonom, razmišljamo šta da radimo, umjesto da smo svi već tamo, ili barem na putu prema Gandesi? Odlučimo da sami i na svoju odgovornost

unekoliko izmijenimo tu famoznu »osu kretanja« i to utoliko što ćemo zalomiti nešto ulijevo, prema jugozapadu, pa ćemo tako, računamo, izbiti na cestu Asco-Gandesu. A cestom ćemo se primaknuti borbi brže nego li lomeći se po ovom bespuću. Uostalom, na cesti ćemo bez sumnje naići na neke jedinice i saznati gdje nam je bataljon. Na kraju krajeva valjda će i sam bataljon morati da negdje naiđe na cestu. Svima nam je Gandesu, zasada, glavni cilj.

Sad maršujemo, dakle, po vlastitoj »revolucionarnoj«, a ne po Mirallesovoj direktivi. U predvečerje stupili smo na cestu. Ustanovili smo da nismo daleko od Ascoa. Cijeli dan maršovanja, da bi na kraju dana utvrdili da smo, u odnosu na Gandesu na istom odstojanju kao i jutros! Zanoćili smo odmah iznad ceste na oblom i golom čuviku. Još jedna noć u polusnu (svaki čas sam se trzao i pitao se: gdje sam to?) Noć prerano prekinuta madrugadom. Pokret u »primeras luces del alba«.²⁵

Treći dan (27. juli 1938.)

Sva moja jučerašnja predviđanja pokazala su se kao tačna. Ne, ne nalazim satisfakciju u tome, nego obratno, mojoj ljutnji nema kraja. Naime, bataljon je još jučer poslije podne savio ulijevo svoju »osu kretanja« i izbio na cestu Asco-Gandesu, ali mnogo ranije od nas i stigao mnogo bliže ka Gandesu! Tu, na domaku važnog strategijskog raskršća, zvanog Cruze de Camposines, bataljon se još juče mirno ulogorio, prespavao i ostao na predanku. A mi, da smo se dosljedno držali naređenja koje mi je Miralles izdao preksinoć, mi bismo još i danas mogli da tumaramo po brdima oko Fatarelle, deset kilometara udesno od glavnog pravca nastupanja 11. brigade.

Javim se u štab i zadržim mirnoću, ne tražeći nikakvo objašnjenje, mada je u meni ključalo i u sljepoočnicama udaralo pitanje: zašto su nas uputili tamo kud sami nisu pošli? Zašto smo mi uopšte morali da se krećemo odvojeno i na tolikom odstojanju od glavnine bataljona, kad svako pravilo službe, u svim vojskama svijeta, nalaže da sanitet maršuje, doduše, »na začelju kolone«, ali u njenom sastavu? Šta bi bilo da je bataljon na maršu bio iznenađen avijacijom? Ko bi ranjenike zbrinuo? Da li štab bataljona ne poznaje elementarna pravila taktike, ili to sve skupa ima neki poseban smisao? Zašto me barem sada u štabu niko ne upita kako smo prošli današnji dan? Nije li to bila dužnost komesara Domingueza? Dok sam razgovarao s komandantom Mirallesom, Dominguez je kucao na pisačkoj mašini. A topograf? Taj čovjek mi već od prvog susreta ide na nerve. Argentinac, koji govori tečno i njemački, ljepotan, uvijek u besprijeckorno zategnutoj uniformi. Ne podnosim njegove somirске čizme od žute kože, ne podnosim to što ga nikad nisam vidio uposlenog. I sada je bio svježije izbrijan (da, jedini on u čitavoj ebarskoj armiji u ove dane ima vremena i mogućnosti da se još i brije) i sada je sjedio na sanduku municije, mirno pušio i, tako mi se činilo, posmatrao me činički. Ali, možda su ovi moji utisci više plod moje skojevске, sumnjičave mašte i nervne prenategnutosti? Ipak: zašto drug topograf nije mogao da izradi skice ovog terena pa da nam olakša kretanje? To je njegov posao.

²⁵ Las primeras luces del alba — prvo svjetlo zore, praskozorje.

Ne požalih se ni drugu doktoru Arku, ljekaru brigade, kad ga ugledah da jaši pored nas cestom prema raskršću Camposines. Dobri major Arko. Jašio je na omalenoj mazgi, gologlav, u razdrljenoj košulji zavrnutih rukava, bez oznaka svog čina, i, kako su mu se i noge skoro vukle po zemlji, ličio mi je na Isusai Zaustavio se preda mnom:

- No, ide li sve dobro?
- Ne može biti bolje.
- Koliko si imao ranjenika na Ebru?
- Oko desetak. Za mrtve ne znam.
- A juče i danas?
- Nijednog. .. osim mene...
- Šta se dogodilo?
- Ne, ništa, samo sam se našalio.

Arko se mašio za bisage, pružio mi konzervu mesa i produžio prema raskršću.

Sada sam mogao da obratim pažnju i na zbivanja oko sebe. Od borovog gaja, gdje se ulogorio bataljon »Hans Beimler«, cesta se blago spuštala još oko tri kilometra do raskršća Camposines i odatle, skoro u pravoj liniji prema jugozapadu, protezala se prema Gandesi. Lijevo, duž čitave ceste, od raskršća Camposines do Gandese vidio se hrbat neke sierre koja je postajala sve tamnija i nepristupačnija ukoliko je dalje odmicala na zapad. Međutim, za mene, kao novajliju, bila je izvanredno zanimljiva ratna slika koja mi se sad ukazala: čitava dolina, s lijeve i desne strane ceste, bila je pritisnuta gustim slojevima prašine i dima kroz koji su se, tu i tamo, probijali zraci sunca na zalasku, osvjetljavajući dolinu i planinske obronke negdje ljubičastim, negdje modrim, a negdje žutim pjegama. Nad ljepotom ove slike moglo bi se dugo uživati kad njen tvorac ne bi bio — rat.

Rat.

Artiljerijski dvoboj.

Tako, dakle, izgleda rat u jednom od njegovih bezbrojnih oblika. Ovaj put, meni koji sam ovaj artiljerijski dvoboj posmatrao iz daljine od oko pet kilometara, rat se učinio skoro romantičnim.

Granate s jedne i s druge strane kresale su sistematski, neumitno, i nekako lijeno, kao da im je već dosadilo, ali, kako se moj bataljon nalazio izvan njihova domašaja, to mi se ovaj okršaj pričinio kao igrarija. Prvi i, dabome, posljednji put da sam tako osjećao artiljerijsku vatru!

Pokret autobusima prema Gandesi. Noćas stupamo i mi u borbu, ovog puta znatno drukčiju, težu nego prekuže na rijeci. Sad više nećemo moći da se koristimo iznenađenjem.

Tu, u jednom barrancu, kraj raskršća Camposines, sretoh se sa Franzom Listom, starim njemačkim komunistom, mojim znancem iz Pontonesa. Ne znam da li je ime ilegalski preuzeo od slavnog muzičara, tek Franz mi se uvijek

prikazivao u nekakvom romantičnom vidu, uvijek sjetan i neveseo kad bi pripovijedao o neuspjeloj revoluciji 1918—1921. u Njemačkoj. Sada, u toj gužvi jedinica, Franz mi s dječaćkom radošću pokazuje bacače koje je dobila njegova »Compania special« naše brigade. Još mi reče Franz da su naši jučer toliko iznenadili fašiste da su ovdje, na raskršću, zarobljavali cijele štabove koji su se muvali tamo-amu u pometnji.

Međutim, neprijatelj je poslije ovog povlačenja s obala Ebra uspio da se sredi na prilazima Gandese. Naša 13. brigada »Dombrowski«, kažu, još prvog dana se hrabro probila do Gandese, ali, nemajući sa sobom teškog naoružanja, poslije uzaludnih juriša morala je tu da zastane. Noćas napada i treba da zauzme grad čitava naša divizija sa svoje tri brigade.

Četvrti dan (28. juli 1938.)

Još za noći prošli smo kroz selo Corberu, razrušeno, zamrlo i s naduvenim leševima mazgi i konja po glavnoj ulici. Do Gandese ima još pet kilometara cestom, ali će naša kolona odmah iza sela skrenuti udesno, prašnjavim poljskim putem. Već se pojavljuje madrugada! Već se ocrtavaju brežuljkaste ivice jedne dugačke uvale. Barranco de Valdecanales. Jedan od barranca koji će ostati u trajnoj uspomeni 35. divizije. Barranco podviga i nada, barranco mnogih smrti i gorkog saznanja da je našoj ofanzivnoj moći došao kraj.

Još dok se kolona kretala dolinom, neprijatelj nas je opazio sa visova lijevo i osuo po nama gustu vatru. Eksplozivni meci krešu maslinove grane. Pretičavamo polje ulijevo, ubrzo hvatamo mrtvi ugao pod brdom. Bataljon se trčećim korakom uspeo uz brdo i uskoro se uključio u opšti napad koji je već otpočeo. Izgleda mi da smo nešto zakasnili. Razvili smo previjalište ispod jedne kamenite suvomeđine i, dok još nije bilo ranjenika, iskopali smo zaštitni rov. Odlazim par stotina metara uz barranco da se posavjetujem sa doktorom Lehnhofom, ljekarom susjednog bataljona »12. februar«. Lehnhof je Nijemac, unjka kad govori jer ima kongenitalni defekt o kome svjedoči i gornja »zečja usna«, labium leporinum. Dogovorili smo se da previjamo, svaki na svom mjestu, svakog ranjenika, kako koji naiđe, bez obzira kome bataljonu pripada.

Borba se razgorjela na čitavom sektoru Gandese, u polukrugu dugom desetak kilometara. Hiljade pušanih i mitraljeskih zrna zuji iznad naših glava i nestaje negdje u brdu, u suprotnom bedemu barranca, dok su mnoge mine prelijetale brdo, eksplodirale u ravnici pored nas i ja sam bio srećan što ta golema količina čelika ne pogađa borce na položaju.

Uto su počeli stizati i ranjenici, ne pojedinačno, nego u neprekidnom toku. Svima ispisujemo ranjeničku kartu (kopija ostaje nama). Ko može dobro da se kreće i kome prvi zavoj dobro stoji, šaljemo ga odmah dalje do Corbere gdje je brigada razvila svoje previjalište na zapadnoj periferiji sela, u masliniku. Težim ranjenicima stavljamo novi zavoj i udlage, dajemo im piće, serum protiv tetanusa i morfijum. Morfljuma smo imali dovoljno, u tubicama od staniola, na kojima je već bila nasadena i sterilna igla.

Oko podne na sektoru naše brigade vatra je dosegla vrhunac. Naročito su aktivni minobacači. Sada ranjenici silaze s brda nešto užurbano, skoro trčeći.

Gore je zavladao neki nemir. Izgleda da su fašisti prešli u protivnapad. Da li ćemo izdržati do noći?²⁶

Nose nekog na nosilima. To je komandir voda u trećoj četi, Spanac. Pod šljemom raspoznajem njegovo crnomanjasto, mršavo, skoro asketsko lice. Sada je u dubokoj nesvijesti. Metak je probio šljem i lobanju. Ranjenik je disao jako usporeno, duboko, naporno i s dužim prekidima. Cheyne — Stokesov tip disanja. Jako rđav znak. Simptom teške povrede mozga. Pomoći mu više nema. Zadržali smo ranjenika pored previjališta, u sjenci masline, da tu sačeka svoje smirenje.

Tempo našeg rada stalno raste. Malo nas je za ovoliko posla. Sad mogu samo da raspoređujem radnje na svoje bolničare. »Abundio, stavi ovome udlagu, Alberte, daj ovome injekciju morfijuma, Leo, popusti Esmarchovu povesku!« Leo mi je desna ruka. Radnje nam postaju automatizovane, više ni ne osjećamo zbivanje oko sebe, glavu mi rastrže pritisak od vrućine i prisilnog ponavljanja termina »Cheyne-Stokes, Cheyne-Stokes«.

Trenutačni prekid u priticanju ranjenika obori nas na zemlju. Samo da obrišemo smolavi znoj sa lica i da isperemo usta. Ali, u tome nam se ukaza stravičan prizor. Pred nama je stajalo strašilo od čovjeka. Na mjestu nekadašnjeg ljudskog lica sada je zjapila ogromna krvava rupa koja je počinjala odmah ispod očiju. Ostaci donje vilice visili su, poput kecelje, pokrivajući gornju trećinu grudi. Krv i pljuvačka cijedili su se niz tijelo čovjeka koji stade pred nas uspravno i bez riječi.

Prepoznam Emila.

Prepoznam ga po golemom stasu i po očima, vrlo krotkim očima, kojima se izdvajao od svih svojih sunarodnika. Veteran, ratnik još u prvom svjetskom ratu. Pričao mi je ranije o strahotama na Ypresu, ali i tada, dok je to pričao, smiješio se svojim licem i očima. I sada, dok mu previjamo kajase razorenog lica, Emil se smiješi osmijehom koga nema, koga više nikad neće imati. Osmijeh satisfakcije, ali samo očima: »Eto dao sam sada sve. Ono na Ypresu 1917. bilo je Scheisse (govno). A ovo sada ima barem neki smisao. Ima smisao.« Zavili smo ranu, dali injekciju atropina i, poslije odmora, dadoh mu bolničara da ga otprati do Corbere. On odbi. Pokazao je na bolničara i vrtio svojom rukom oko ruke. Htio je reći: »Bolničar neka ostane. Treba da previja.« Otišao je u pratnji jednog lakšeg ranjenika. Zbogom, Emile, zbogom vojniče svjetske revolucije i branioče časti njemačkog naroda!

Komandir voda je izdahnuo. Sahrnili smo ga pod maslinom. Pred noć se privremeno smirila bitka. Bez rezultata za bilo koju stranu. Iskrvarilo se. Poslao sam izvještaj u štab: 60 ranjenika u našem bataljonu. Cijelu noć tutnjava ručnih bombi. »Golpes de mano« (prepadi) čas s jedne, čas s druge strane. Bolničari, vraćajući se iz brigadnog previjališta, koje se razmjestilo pod otvorenim nebom.

²⁶ Napad bataljona »Edgar Andre« i »Hans Beimler« na kotu Coll en Grao i oštar protivnapad fašista. Naši bataljoni se povlače. »Duras fueron las ultimas horas de la tarde« (»Teški su bili posljednji časovi toga popodneva«). Tako piše Caubin.

zapadno od Corbere, kazuju da je u previjalištu veliki zastoј ranjenika. Nema još evakuacije.²⁷

Šesti dan (30. juli 1938.)

Oko podne iznenadan pokret. Usiljenim maršem, skoro trčecim korakom, pod artiljerijskom vatrom bataljon se prebacuje na lijevo krilo fronta. Nekakva opasna kriza je vele, izbila tamo. Treba začepiti brešu. Zaobilazimo Corberu sa istoka, te se, odmah ispod sela, spuštamo u jedan barranco i njime žurimo u pravcu Gandese, paralelno sa cestom Corbera-Gandesa. Barrancom protiče potok, ili kanal, pun crne vode. Neki borci, pod udarom žege i u ravnodušnosti prema smrti koja svaki čas kosi, legli da se napiju vode iz kanala. Vičem iz svega glasa, ali badava. Barranco je sav podvodan, zelene bašte su tu i granate mekše udaraju, izbacujući blato. Nailazimo na štab jedanaeste brigade. Kad me vidješe, pozvaše me ranjenom komandantu brigade Ottu Flatteru. Nađem da je kontuzovan palac na nozi, ništa više.²⁸

Produžili smo dalje u pravcu Gandese. Dočekale su nas uzvišice na koje se popeo bataljon, a mi smo razvili previjalište u jednom prirodnom zaklonu. Žestok okršaj na frontu.²⁹ Vidim tri naša tenka kako se kotrljaju cestom ka Gandesi. Za kratko vrijeme se vraćaju bježeći. Neprijateljeva artiljerija pokriva cijeli barranco. Granata tresnu pokraj nas i teško rani jednog od mojih bolničara: desni bubreг, izbačen iz lože, visi niz slabinu na svojoj peteljci. Brza evakuacija u brigadno previjalište. Nikad nisam mogao doznati za njegovu sudbinu. Umalo zatim naiđe u barranco grupa Skandinavaca, bez oružja. Nakućili se oko nekog bunara. Vičemo im da se sklone. Ne vrijedi. Granata udari među njih. Pokolj. Imali smo mnogo posla dok smo previli preživjele. Pred večе zavlada tišina na položaju. Ne volim to. Ne znam gdje je štab. Pođem ka položaju. Nigdje nikoga. Spustila se i noć.

Sedmi dan (31. jula 1938.)

Tokom noći 30./31. jula prebacujemo se ponovo na stari položaj, na desno krilo brigade, sjeverno od ceste. Već je svitala zora kad smo odmicali dolinom Valdecanalles. S lijeva zazuja lutajući metak i pogodi mog bolničara tačno u linea mediana, ispod pupka. Prelazim preko polja na zapadnu stranu doline, usput pokušavam, prvi put poslije jedne sedmice, da se umijem vodom iz jednog vinogradskog bunara. Nemoguće. Voda je tvrda. Sapun ostaje na bradi, skidam

²⁷ Caubin piše da je štab 35. divizije prva dva dana morao da zabrani svaki drugi prijelaz preko Ebra, izuzev oružja. Molbe šefa saniteta, divizijskog doktora Flato, da mu dozvole prijelaz sanitetskih kola, nisu još mogle da se usvoje. Tek 28. VII prešle su preko rijeke prve ambulancije. (Caubin J. H., *La batalla del Ebro*, Mexico, 1944).

²⁸ Caubin navodi da se komandant 11. brigade prvih dana bitke pokazao kao kunktator. Strahovao je za svoje bokove, gubio vrijeme u hvatanju veze sa susjedima, tako da se drugog dana bitke našao nekoliko kilometara pozadi štaba divizije! Po Caubinu, tada se već pomišljalo na smjenjivanje. Mislim da je povreda palca dobro došla i Flatteru i štabu 15. divizije. Flattera sam, inače, vidio prvi put dvije tri nedjelje ranije, na konferenciji brigade na kojoj je govorio Rus Grigorij. Flatter je korpulentan, plavokos, ozbiljan, u poređenju s nama stariji. Nešto odsutan duhom. Mađar. Pravo mu je ime Ferenc Munnich, neko vrijeme ministar u narodnodemokratskoj vladi Mađarske.

²⁹ Po svoј prilici je to bila borba za kotu 382, jedan kilometar istočno od Gandese. Kota je prelazila nekoliko puta iz ruke u ruku. Leševi na obje strane. Bataljon 15. brigade desetkovan. »La situacion comenzaba a tornarse difícil para nostros« (Situacija počе da se obrće nepovoljno po nas), kako piše Caubin.

ga noktima. Obrastao sam u bradu. Prve vaške! Zar već moram da ličim na »poilu d' Orient«? Nailazimo na rovove u kojima smo jučer bili s previjalištem. Niko ih nije zauzeo. Produbljujemo sklonište ispod brda. Neprijateljska artiljerija tuče po Corberi i dublje. Osam topova pale jedan za drugim, sistematski. Zanimljivo: koliko sam do sada mogao zapaziti, pucanj iz topa ne daje uvijek isti zvuk; zavisi od udaljenosti, od kalibra, od konfiguracije terena i dr. Ovaj put čujem kao da osam puta lupne balvan o balvan, kao na pilani.

Ne sjećam se da je tog dana bilo mnogo ranjenika, ali usred noći dobijem (usmeno, po kuriru) dramatičnu poruku iz štaba da na položaju imaju mnogo ranjenika, da nemaju više zavoja, pa ranjenike previjaju platnom od košulja. Uputimo se gore po pomrčini. Upadamo u gustu minobacačku vatru. Štab ne mogu da pronađem, a ni ranjenika nema. Ko je i zašto uputio poziv da dođemo u prvu liniju?

Osmi dan (1. avgusta 1938.)

Kad se razdanilo, spustili smo se za nekoliko terasa niže. Zatišje na našem sektoru, ali svuda oko trešti bitka. Pokušavam da nešto jedem, ali brazihjanska šunka iz konzervi neće u ždrijelo. Umjesto vode dobijamo sljedovanje vina. Tanki mlaz iz kožne »bote« osvježava me. Dok smo na terasi ležali, jedna bacačka mina frljne, kao s neba, i eksplodira na 2 metra pored nas. Nikom ništa.

Deveti dan (2. avgusta 1938.)

Spustili smo se još niže, na staro mjesto, u skloništa koje smo ranije iskopali.

Dvanaesti dan (5. avgust 1938.)

Toga dana 11. brigada »Ernst Thälman« bila je povučena na odmor i u rezervu. Od dana kad je stigla pred Gandesu (28. jula) brigada je, bez ijedne noći odmora i sna, bila ubacivana iz jednog okršaja u drugi. Tek što bi izvela napad na jednom krilu divizijskog fronta, odmah potom morala bi da se najhitnije i grozničavo prebacuje na drugo krilo, da bi tamo zatvorila iznenada nastalu i vanredno kritičnu brešu. Pri tome se ispoljeni divni primjeri solidarnosti između svih jedinica. I u samim jedinicama, u vatri danonoćnih bojeva, brzo je tekao proces njihovog unutrašnjeg kaljenja. Mladi Katalonci, tek regrutovani uoči naše ofanzive, stapali su se sa starim ratnicima, nadmetali se s njima: i ne rijetko prednjačili u hrabrosti. Bravos muhachos! (»Valjani momci!«)

Od prelaza Ebra (25. jula) pa do 1. avgusta brigada je imala oko 400 ranjenih i mrtvih.

Ali Gandesu ne mogosmo zauzeti.

I neprijatelj je iskrvario. Danonoćnim napadima na položaje naših divizija nije mu pošlo za rukom da ih pomjeri niti za pedalj, ali je uspio da zadrži Gandesu. Neprijatelj je dovlačio i gomilao svakog dana sve nove i nove rezerve materijala i ljudstva. Mi ih nismo imali, ili jedva nešto.

Uočavajući sve te činjenice komanda Ebarske armije, kako sam to poslije doznao, zaključila je već 1. avgusta 1938. da više nema izgleda za produžetak naše

ofanzive, a da predstoji druga faza bitke, uporna odbrana, sa ciljem da se što duže drži zauzeti prostor. Vrhovna komanda Republikanske narodne armije zahtijevala je takođe da veliki mostobran u širokoj okuci Ebra bude iskorišćen za privlačenje, prikivanje i iscrpljivanje što većeg broja Francovih divizija, s glavnim ciljem da se rasterete ostali frontovi Spanije i da se tako dobije na vremenu za postizanje nekih značajnih promjena na međunarodnom planu. U ime takvih ciljeva, a ne više radi zauzimanja Gandese, trebalo je nastaviti sa stalnim protivnapadima, naročito noću (golpe de mano), a iznad svega trebalo je čitavo zemljište, po frontu i po dubini, ispreplesti mrežom rovova. Tako je nastala parola: »Fortificar es vencer« (»Utvrđiti se — znači pobijediti«). Parola nije više odlazila niti iz misli niti iz ruku ebarskih boraca. Pred voljom čovjeka da se ukopa, da se odupre nadmoćnoj tehnici, popuštale su i same stijene Sierra Pandols, Sierra Caballs, Gaete i strašne kote 565. Na tim položajima, jurišajući u neprestanim talasima u toku stotinu dana i noći, topile su se najelitnije trupe španskog i međunarodnog fašizma.

Brigada se ulogorila u rejonu Barranco Bremonosa, oko osam kilometara pozadi fronta. Ni grmljavina avionskih bombi na mostovima Ebra, ni borba, sasvim čujna, na frontu, ni bitke u vazduhu između naše i neprijateljske avijacije (najzad! kakvo je to zadovoljstvo posmatrati svjetlucanje aluminijuma u atmosferi i buktinje fašističkih aviona u padanju!), ništa nije moglo da nam poremeti osjećanje nekakve apsolutne i dobro zaslužene tišine u baranku.

Trinaesti dan (Barranco Bremonosa, 6. avgust 1938.)

Stiglo je pokretno kupatilo i čisto rublje. Za jedan dan svi smo se okupali i presvukli. Blaženstvo.

Nismo se prali još od Falceta. Blizu fronta je bilo vinogradskih bunara, ali s nemogućom vodom, prezasićenom krečom; nasapunaš se, a sapun ostaje na koži kao skrama; jedino nožem ga možeš sastrugati.

Četrnaesti dan (Barranco Bremonosa, 7. avgust 1938.)

Sad već možemo da se prisjećamo minolog i da razmišljamo o učinjenom. Nekakva gorčina mi je došla do grla. Pretresam sebe, nisam li se i suviše poveo za utiscima, za svojim srcem, za snom o ljudima umjesto da se oslanjam na činjenice i na ljude kakvi u stvari jesu. Ne. Činjenice su baš tu: ostavili su nas cijelu prvu noć na lijevoj obali rijeke; ostavili su nas drugog dana da lutamo po bespuću, a kasnije se pokazalo da su se tim terenom još motale razbijene, ali na sve spremne jedinice neprijatelja; sedmog dana, oko ponoći, naredili su nam da dođemo u streljački stroj, jer, navodno, ima toliki broj ranjenika da nema koga ni da ih previje ni evakuise; došavši gore na sam položaj pokazalo se da ranjenika nema, a mi smo putem upali u najgušću minobacačku vatru u kakvoj se ni prije ni poslije nikada nisam više našao.

Zašto sve to?

Oдох u štab. Nije bilo komandanta Mirallesa kog sam volio, jer je bio dobroćudan i iskren, mada, izgleda mi, nije razumijevao suštinu saniteta, a možda

naprosto, kao toliki inače »dobri« komandanti, nije ni stizao da je razumije. Zatekoh politkoma Domingueza i, naravno, topografa. Topograf je i ovog puta blistao od spoljašnje urednosti i čistoće. Smeta mi njegova besposlenost i njegova perfekcija. Perfekcija u odijevanju i perfekcija u znanju njemačkog jezika (a došao je iz španskog jezičkog područja). Smeta mi njegovo držanje fićfirića i cinika. Sumnjam u njega i u sebi ga podvrgavam sumničenju. Da li sam imalo u pravu? Možda je sva njegova krivica u tome što on ne odgovara mojoj skojevskoj šemi.

Ali, Dominguez?

Ispitujem se, nemam li bilo šta apriorno protiv njega? Ne, baš ništa. Naprotiv, veoma privlačan lik: mršavo, duguljasto lice, prekrasno izvajane usne, oštar, senzibilan nos i kudrava kosa. Liči na toreadora. Simpatičan mi je i zato što ga vidim uvijek u nekom poslu. Uz to, bez ikakve sumnje, on je i komunista. Strasn timer svoga poziva.

— Camarada comisario!

— Si, doctor!

Povukli smo se malo u stranu, mada sam topografa osjećao kao da je među nama. Već sama pomisao na njega onakvog dovodi me u stanje smanjene kontrole nad sobom.

Izložio sam Dominguezu svoje »tačke«. Nisam mogao sakriti svoj gnjev i on je rastao svakom mojom riječi da bi se na kraju zgusnuo u protest:

— Ja sam dobrovoljac i došao sam iz velike daljine da branim vašu zemlju! Ne dozvoljavam takve postupke!

Dominguez je jedva mogao da sačeka moju posljednju riječ a onda je prasnuo vatrometom:

— Dobrovoljac! Ta riječ nije fraza u što ti želiš da je pretvoriš. Voluntario internacional! Ta riječ te obavezuje hiljadu puta više da poštuješ svoje starješine i da budeš disciplinovan...

— Šta kažeš? Navedi mi jedan jedini primjer da sam prekršio disciplinu, da nisam izvršio naređenje.. Šta bi o tome rekle stotine ranjenika koji su ovih dana prešli preko moje ruke? I još sam primoran da trčim za vama kao pas! (como un perro).

— Bastante! (Dosta!) Nije ovo prvi put da slušam tvoje lekcije i fraze. Pamtim ono kod Falceta o oportunizmu našeg štaba. Nada mas (ništa više).

Dominguez skoči sa zemlje i udalji se.

Dakle, tu smo. Sve mi je sad jasno. »Oportunizam štaba«. Sjećam se i ja dobro toga sastanka, ali nisam nikada ni slutio kakvom će posljedicom uroditi ta moja kritika. Bilo je to u bivaku kod Falceta, još početkom jula.

— Dizenterija će nas upropastiti. Nije moj posao da kopam nužnike. Samo se sastajemo i govorimo. To se zove oportunizam. Treba raditi, a ne govoriti.

Dakle, sve što sam doživio ovih dana na Ebru, sve je to neka vrsta odmazde za kritiku? Odmazda za uvredu nanijetu starješinskoj taštini? Je li to moguće? Braća smo po ideologiji, jedno smo, pa ipak ima nešto što nas je razdvojilo, mene i Domingueza, nešto što je dublje u ljudima i trenutno jače od zajedničkih ciljeva.

Osjećao sam se kao satrven, od saznanja da Dominguez ne prihvata razgovor o suštinskim pitanjima koja se tiču jedne službe i borbene sposobnosti jednog bataljona, nego je sve preokrenuo na temu u kojoj se osjetio sigurnijim. Neće on ono što treba nego što hoće. Tek mnogo godina kasnije ću spoznati suštinu i korijene jedne odvratne i specijalne škole mišljenja.

Pa ipak, ovaj »razgovor« sa Dominguezom slrvatio sam kao duboku pouku: nije sve u suštini stvari koju izneseš. Suština je i u načinu kako je iznosiš. Nekada suštinu treba uviti u tri slatke oblande, ili je izreći između redova. Tužno je to, ali se i s tim mora računati da bi se išlo naprijed.

Posebno mi bi teško što je do ovakvog sukoba došlo s jednim Spancem.

Šesnaesti dan (9. avgust 1938.)

Iz Barranco Bremonosa bataljon se pomjerio ka cesti Corbera — raskršće Camposines da bi, objašivši cestu, obrazovao drugi pojas odbrane. Utvrđivanje, utvrđivanje.³⁰

Mi smo, lijevo od ceste, pronašli jedan mali barranco, u čijoj, sasvim okomitoj obali bijaše već započeto jedno podzemno sklonište. Nastavili smo sa ukopavanjem. Napravili smo dva paralelna hodnika u dubinu obale, oko 2 metra, a zatim smo ih spojili jednim poprečnim te smo tako dobili sklonište sa dva ulaza, u obliku potkovice.

Kopanje skloništa me navede da spoznam nešto bitno u pozivu vojnog ljekara: skalpel i ašov treba da budu zajedno u ljekarskom prtljagu.

Danima nije teška artiljerija. Granate eksplodiraju veoma blizu našeg skloništa, ubacuju nam prašinu i komprimirani vazduh, ali nam ne mogu ništa nauditi, jer su dva otvora, a nad nama sloj od četiri metra zemlje. Čitam na njemačkom Solohovljevu »Uzoranu ledinu«. Smijem se Sčukarovim dogodovštinama.

Sad znam još jedan od razloga zašto nas fašisti toliko obasipaju granatama: odmah pokraj nas je, iza jedne uzvišice, položaj naše haubičke artiljerije, kalibra 155, model 1936, proizvodnja sovjetska! Naši artiljerci, po ustaljenom običaju, razvašarili se u svom visokom standardu: tu su kamioni, kujne, madraci, jorgani i perine. Kad među njih tresne granata, perje leti nebu pod oblake.

Sad nam stižu i topli obroci: sočivo (lenteja) i garbanzo, ili pasulj s mesom.

Jedno popodne strka pred skloništem. Donose ranjenika i veliko uzbuđenje me obuže kad u njemu prepoznam svog prijatelja Svetu Popovića, urednika NIN-a. Nismo se vidjeli od Beograda, a nisam znao ni da je stigao u Španiju. Granata mu razderala lopaticu. Samo nekoliko trenutaka prije ranjavanja vidio sam kako uz uzvišicu odmiče kolona sa protutenkovskom baterijom. Bila je to baterija u kojoj je Sveta politički komesar.

Obišao nas doktor Janku, pomoćnik šefa saniteta brigade. Izložio sam mu svoje nevolje sa štabom bataljona »Hans Beimler«. Brzo je sve shvatio i obećao da će me premjestiti u neki drugi bataljon.

³⁰ »Un descanso sobre las armas« (Odmor pod oružjem), piše Caubin.

Stiže mi naređenje da sam premješten u bataljon »12. februar«. To je bataljon u kome su, pored Španaca, grupisani svi dobrovoljci iz Austrije. Bataljon nosi naziv datuma iz 1934. godine kada su se bečki radnici digli na oružani ustanak. S mnogo sirpatija sjedh se strasne Erenburgove brošure o bečkom ustanku. Šta li me sad čeka u toj jedinici? Teška srca ostavio sam Lea Mendaša i ostale drugove u bataljonskom sanitetu. Naši odnosi bili su, bar za mene, besprijeckorni.

Bataljon »12. februar« također se nalazio na odmoru, nedaleko od »Hansa Beimlera«. Dok je artiljerija nasumce, i već sama zamorena, šarala po okolini, komandant bataljona Willy Benz stajaše uspravno na ivici jedne visoke suvomeđine. Willy Benz. Nijemac. Isprva sam se malo skamenio kad sam stao pred tu pojavu: sredovječni delija zelenih očiju, oštra nosa i naniže povijenih stisnutih usana. Pravi Prus. Ali najpruskije od svega pruskog na njemu, bila je — kapa! Jedini on, među svim Nijemcima ebarske armije, imao je oficirsku kapu udešenu na pruski način: njen prednji dio uzdizao se poput piramide, za dlan visoko, više od naših kapa, a na vrhu piramide petokraka zvijezda!

Predstavih mu se strogo vojnički. Učinilo mi se da je bio zadovoljan takvim mojim nastupom. Sjeli smo. Jedno vrijeme smo ćutali. Komandant je štapom šarao po zemlji. Zatim je izustio!

— Ja!

I ja sam odvratio:

— Ja!

Opet ćutanje. Zapažam njegovo duguljasto lice i oči modrozelenе, neobično, sasvim neobično blage. Najzad me Willy škrtim, ali preciznim riječima upoznao sa stanjem u bataljonu. Još koji dan ćemo ostati ovako na odmoru, a onda nam predstoje novi zadaci. Pokazao je interes i za moj dosadašnji rad i život.

Willy je završio:

— Želim ti da se dobro osjećaš u našem bataljonu. Mislim da ćemo se u svemu dobro razumjeti.

Rastavši se s komandantom, na putu do bataljonskog saniteta nisam mogao da se snađem: šta je ovo sad? Prvi put doživljam da starješina sjedne da razgovara sa mnom, da me upoznaje sa situacijom u bataljonu i na frontu. I da mi još, na kraju, zaželi dobrodošlicu! Kakav kontrast između spoljašnje pojave i njegove unutrašnjosti. U stvari sad počinje da mi godi i njegova pruska spoljašnjost. Neka! Drago mi je da imamo i takvih ljudi u našim redovima. Willyjeva »hladnoća«, preciznost, smirenost, vojnička otvorenost i humanost, neka budu antiteza familijarnosti, javašluku, pritvornosti i sitnoj pakosti.

U bataljonskom sanitetu, ukopanom duboko pod zemljom, u strmoj obali jednog barranca, zatekoh sve u najboljem redu. Doktor Lehnhof već je otišao na drugu dužnost, a zastupao ga je Walter Wachs, medicinar iz Beča, komunista,

³¹ Na njemačkom: da!

veoma odan drug i spretan medicinski radnik.³² Još petorica valjanih španskim mladića i _____eto kolektiva koji će u nikad nepomućenom drugarstvu i bratstvu odoljeti svim iskušenjima za vrijeme predstojećih bojeva na Sierrama Pandols i Caballs.

A Willy Benz će i dalje, kao i za vrijeme našeg prvog susreta, ostati uvijek staložen i smiren, uvijek voljan da objasni i obavijesti, uvijek radoznao da li u sanitetu i s ranjenicima sve »klapa«. U trenucima zatišja na sektoru naše brigade ja bih rado skoknuo do štaba. Sjednem pored Willyja na kamen da osmatramo artiljerijsku paljbu, ili borbu u vazduhu. Vodimo i razgovor:

- Ja!

- Ja!

Pod Willyjevom komandom biću još 43 dana ebarske bitke. Upoznaću ga dobro. Willy Benz: bravar, mornar na Kaiserovoj podmornici 1917—1919. u Puli, Trstu, Splitu, Dubrovniku, i Kotoru, 1920. borac crvenih odreda u Ruhru i član KP Njemačke, polaznik vojno-političke škole u Moskvi itd. a sada komandant bataljona, vjerovatno svjestan, svakako svjesniji od nas običnih bojovnika, da sve ovo što se događa pred nama, sve naše atake, kontraatake, noćni prepadi (golpes de mano) u kojima se tope naše jedinice, da sve to zapravo više nema nikakvog vojničkog smisla, da je ovaj rat već izgubljen i da mi zapravo više ni ne ratujemo u sadašnjici, da je ovo već početak jednog našeg budućeg Rata, bitka za spasenje proleterske internacionalističke časti. Treba izdržati u ovom vojničkom »besmislu« do kraja. Izdržati u ime onog budućeg Smisla koji mora još jednom doći, poslije Spanije. Mora doći. Čini mi se da je tako mislio moj komandant Willy Benz.³³

Bataljon »12. februar« nalazi se takođe u rezervi, odnosno na utvrđivanju odbrambenih položaja, oko kilometar lijevo od ceste: Camposines — Gandesa, podno grebena Sierra Devall de la Torre po kojoj su se, odozdo, nazirali svježe iskopani rovovi. Borbe nije bilo, osim što je neprijateljska artiljerija pokrivala cijeli taj prostor.

Proveli smo tu nekoliko dana. U »dekungu«, koji je dosta duboko pod zemljom, pa se osjećamo sigurni, Walter i ja čitamo, naglas i na smjenu »Uzoranu ledinu«. U notes bilježim rekonstrukciju najvažnijih zbivanja od početka naše ofanzive. Nešto kao dnevnik.

Cijela dolina u kojoj smo, ispod planine Sierra Devall de la Torre, ispunjena je gustim dimom od ekrazita.

Sierra de Caballs predstavlja neveliku planinu koja se proteže istočno od ceste Gandesa — Pinell — Tortosa, a paralelno sa cestom Gandesa — raskršće Camposines. Kamenita je i bezvodna, u podnožju obrasla vinogradima, a malo poviše borovim šumicama i sitnom šikarom. Operativno-taktički značaj ove planine je očevidan: ko ne ovlada njenim grebenom teško će odbraniti Gandesu. Zato je Francova komanda u odbrani Gandese, pa i u potonjem rješenju da

³² Walter je poslije francuskih logora (Saint Cyprien, Gurs, Vernet) dopao u Alžir. Kad su Britanci zauzeli sjevernu Afriku, Walter je prihvaćen u Sovjetski Savez. Godine 1944. je sa grupom boraca spušten padobranom kod Čnomelja, odakle je produžio u Austriju. Danas je član izvršnog komiteta CK KP Austrije.

³³ Willy Benz je španski pseudonim Heinricha Schurmanna koji danas (1975) živi u Berlinu, DDR.

likvidira ebarski mostobran, posvetila najveću pažnju ovom sektoru fronta. Zato su borbe na Sierra de Caballs imale karakter iscrpljujuće bitke. Osim bitke na rijeci Jarami 1937. godine, nijedna druga operacija u španskom ratu nije iziskivala tolike žrtve u ljudstvu i toliku upotrebu materijala, naročito avijacije i artiljerije. Elitne divizije Francove vojske topile su se i morale biti smjenjivane svaka 24 sata. O tome svjedoče ratni dokumenti s jedne i sa druge zaraćene strane, a u prilog ću navesti i razgovor koji sam punih tridesetak godina kasnije vodio sa jednim sanitetskim generalom španske frankističke vojske, Exelentísimo Senor Cotarelom. Susreli smo se na jednom međunarodnom skupu vojnih ljekara u Lausannei. S početka sam se malo ustezao da se i lično upoznam s njim, ali, kad sam vidio njegovu dobru volju i tipično špansku kurtoaziju koja je sklona da zaobiđe ideološke i političke prepreke, ja sam se i sam rado upustio u razgovor. Za čas smo utvrdili da smo obadvojica učesnici ebarske bitke, dakako na suprotnim stranama i na različitim položajima u sanitetu; ja, lekar bataljona republikanske narodne vojske, a on šef saniteta divizije u vojsci generala Franca. Izmijenili smo komplimente: ja — njihovoj avijaciji i artiljeriji, a on — besprimjernoj hrabrosti naših boraca. Tada mi kolega general ispriča kako je jedne večeri poslao pismeni izvještaj u komandu o gubicima njegove divizije: 1500 mrtvih i ranjenih u jednom danu! Na to ga zovne telefonom general Yague i prekori:

— Vaš izvještaj je netačan. To je nemoguće. Od kuda vam toliki gubici? Zbrajajte ponovo!

— Gospodine generale, ja znam dobro zbrajati. Moj izvještaj je, na žalost, sasvim tačan.

Svoj bivak, u rezervi, bataljon je napustio negdje 16. avgusta uveče i, poslije forsiranog marša (tad sam prvi put osjetio slast od kratkog sna, u času zastoja na drumu, s glavom položenom na kamen — tucanik) izbio na cestu Gandesa — Pinell. Cestom smo ušli u duboku klisuru čije sjeverno grotlo zjapi u ravnici Gandese. Na oko četiri kilometra od Gandese skrenuli smo desno, te vrlo strmom i uskom stazom, kroz uzani barranco, izbili pod položaje koji su nam određeni. Willy mi reče da se zaustavim i obrazujem previjalište na jednoj poljanici, pokrivenoj strnokosom. Brže bolje, dok još nije naletjela avijacija, ukopavamo se ispod jedne zemljane obale.

Potom osmatram: sasvim lijevo je veoma visoko, plećata i strma planina, na vrhu zaravnjena kao stol. S planine je moguća apsolutna dominacija nad Gandesom, doduše samo vizuelna, jer je niz litice, okrenute prema Gandesi, skoro nemoguće sići. Nad platoon se vide oblaci od šrapnelskih granata. Blíže ka nama je još jedno dominantno brdo, Cerro San Marcos, i na njem usamljeni ermitaž. Malo u desno: kota 481. (Puig del Aliaga ili Pic de la morte, Pic de las viudas, brdo udovica.) Naspram te kote, istočno, naši su položaji.

Sve do 27. avgusta, kada samo bili povučeni odavde na drugi sektor, dakle ravno deset dana, bataljon »12. februar« zajedno s ostalim bataljonima 11. brigade, potpomognuti i mitraljezima 15. brigade sa Sierre Pandols bofio se za kotu 481. na kojoj su bili takoreći pohranjeni ključevi za upad u Gandesu s jugoistočne strane. Organizovani juriši i iznenadni prepadi (golpes de mano) smjenjivali su se s jedne i s druge strane po nekoliko puta za 24 sata. Fašisti su

jurišali u masivnim talasima, potpomognuti tenkovima i jurišnim avionima, ali ih je upornost 11. brigade odbacivala uz velike gubitke. Svaki naš napad na kotu 481 doživljavali smo kao »posljednji i odlučujući«. Uvijek nada: noćas ćemo uspjeti. I svaki put, poslije neuspjeha, osjećanje nemoći i uzaludnosti. Ali za kratko. Poslije par sati predaha opet nada. Zla kob svih naših akcija bila je, kao i uvijek ranije, rđava koordinacija: naši tenkovi napadaju, a pješadija zakašnjava; bataljon »12. februar« zauzima kotu, ali je mora napustiti, jer susjedni bataljoni nisu istovremeno napali³⁴ itd.

Previjalište smo uredili u prirodnom zaklonu, ispod jedne suvomeđine, u sjenci velike masline. Prostor za previjanje smo zaštitili parapetom od džakova sa zemljom. Lijevo od nas je previjalište bataljona »Thalman«. Na cesti, na četvrtom kilometru od Gandese, u barrancu, ispod jednog betonskog mosta, smjestila se sanitetska prihvatišnica 11. brigade u kojoj je radio mlad, vrlo hrabar i okretan ljekarski pomoćnik, Spanac. Bataljoni su morali da kojekako prenose svoje ranjenike do prihvatišnice, gdje su ih odmah ukrcavali u sanitetska kola. Za podršku u evakuaciji moj bataljon je od brigade dobio jednu snažnu mazgu, opremljenu sa specijalnim samarom, sa dva »litijera« na oba boka. To živinče nam je, za svog života među nama, doduše i na žalost kratkotrajnog, učinilo neocjenjive usluge, noseći po dva teška ranjenika odjednom. Inače, ne znam kako bismo s nosilima na rukama, mogli da savladamo onu strmenu, kozju stazu što se od naše poljane spuštala do ceste.

Računam da je za deset dana borbi oko kote 481 kroz moje previjalište proteklo oko 60 ranjenika. Većinom su to bile rane nanijete minobacačem, ručnom bombom ili topovskom granatom, što samo po sebi svjedoči o karakteru okršaja na Sierra Caballs.

Između svih tih ranjenika neću nikada zaboraviti jednoga čiju smrt u izvjesnoj mjeri nosim na duši, a koji je i medicinski zanimljiv.

Za vrijeme jedne naše noćne atake donesoše ranjenika na nosilima. Pošto bez velike potrebe nismo smjeli paliti svjetlo, nisam odmah ni razaznao kakvog ranjenika imam pred sobom. Prvi se on javio dubokim i mirnim glasom iz pomrčine:

— Camarada medico, tienes un cigarillo? (Druže doktore imaš li cigaretu?)
Nadosmo negdje cigaretu.

— Donde estas herido? (U šta si ranjen?)

— En la pierna. (U nogu.)

U pomrčini pipam. Napipam zdravu nogu. Ranjenik veli:

— Ne ta noga, nego druga.

Pipam dalje i ne mogu naći nogu. Gdje je druga noga? Upalimo bateriju. Druga noga bijaše otrgnuta minobacačkom minom, visoko, odmah ispod ligamentum Pouparti (ispod prepone). Preostali kajasi muskulature bijahu suvi, sive boje kao da su kuvani. Ni kapi krvi! Ranjenik je bio u osebujnoj vrsti šoka:

³⁴ Caubin piše da je u borbama za kotu 481 bila angažovana jedna od najelitnijih Frankovih divizija »Navarra«, koja je, po iskazima zarobljenika, pretrpila ogromne gubitke, a u našoj brigadi imao je najveće gubitke baš bataljon »12. februar«.

prisustvo potpune svijesti, euforija, lokalna anestezija i spontana hemostaza u femoralnoj arteriji. Uslijed jake traume arterija se sama grčevito stegla te povukla duboko u muskulaturu i tako je ranjenik izbjegao prvi nalet smrti, koja, u sličnim slučajevima, nastupa trenutno uslijed gubitka krvi. Ali, ono što je dobro učinila priroda, pokvario sam ja, doktor medicine u bataljonu »12. februar«. Od uzbuđenja, a bez prethodnog, iskustva, nisam se snašao. Esmarchovu povesku nije bilo moguće postaviti. Nije ostalo patrljka ni za prst. Umjesto da pokušam pronaći arteriju i stegnuti je pomoću »pean a demeure«, ja sam preko ogromne rane stavio jedino zavoj i ranjenika odmah otpremio dalje. Ne samo to. Dao sam mu još i injekciju kamfora (što smo rutinski davali skoro svakom ranjeniku). Taj hrabri Spanac je morao na transportu umrijeti. Čim je uslijed kamfora porastao krvni pritisak i čim je popustio spazam arterije, moralo je da nastupi smrtonosno krvoliptanje.

U jednom trenutku zatišja, kad nije bilo posla u previjalištu, obišao sam položaje bataljona: dosta plitki rovovi, iskopani u kamenitoj kosi. Borci se odmaraju izvan rovova, ispod grebena kose, a u rovovima su samo osmatrači i mitraljezi. Među ljudima vlada nekakvo, meni zadivljujuće, spokojstvo. Sa kose se lijepo vidi strašna kota 481 odvojena od našeg položaja dubokom dolinom. Dolina mora da je puna leševa, ali o tome niko ne govori.

Rado sam odlazio kod Willyja na čašicu razgovora, to jest, ćutanja. Stoji Willy uspravno na stijeni, poput kondora andskog, a ja, nešto ispod njega, pokušavam da otvorim neku temu.

Jedno predvečerje nekakva me daleka topovska grmljavina privukla na Willyjevu osmatračnicu. Sa grebena Sierra Caballs mogli smo da posmatramo prizor veličanstven u svojoj strahoti. Sjeverno od nas, s onu stranu doline što se proteže od Gandese do raskršća Camposines, cijeli prostor od Villalba de las Arcos, preko Cuatro Caminos (Četiri staze), Coll de Coso bijaše zastrt dimom i prašinom, kroz koji su se, tu i tamo prosijavali vatreni vulkani od granata. Računamo da je u dejstvu koja stotina neprijateljskih topova. Pravi topovski martilleo (malj). Da li će iko živ tamo preostati? Cuatro Caminos! Ista kota je tako često, pominjana, a mene je progonilo pitanje: kakav je smisao tog toponima, kojim od te četiri staze treba da pođemo, kuda ćemo i šta ćemo u tome paklu?

— Willy, šta se zapravo događa tamo preko? Pa oni tuku svaku kosu, svaki barranco, preoravaju svaki pedalj zemlje. Šta će im to?

— Ništa, Hoće samo da pokažu koliko su nadmoćniji u materijalu. Parada sile. I to je način ratovanja.

— Willy, šta ćemo ako se s tom silom okrenu prema našem sektoru?

— Ja-

— Willy, hoćeš li da ti pošaljem »einen warmen Umschlag?«³⁵ Vrućina je. Pa ipak.

³⁵ Njem. Topao oblog, metafora za konjak. Willy se često sjećao jugoslovenske šljivovice iz vremena 1918. godine. Rado bih ga bio počastio, ali šljivovice nema. Zato sam sebi dozvolio malverzaciju: od sljedovanja konjaka koje smo primali u previjalištu, odvojio bih za Willyja jednu malešnu apotekarsku bočicu.

— Ja, bilo bi to dobro.

- Ja-

I naša poljana sa previjalištem bila je svakodnevno počašćivana bubnjarskom vatrom (Trommelfeuer). Naš »dekung«, opet u vidu potkovice, pružao nam je prilično sigurnu zaštitu. Ako nema posla sa ranjenicima onda se u dekungu spava ili čita, ili se pišu pisma, ili se trijebi od ušiju. Jedini stradalnik našeg kolektiva bijaše nesrećni mazgač, el mulo. Sva njegova sabrača su poslovično poznata kao namćori i tupoglavci. Naš se odlikovao dobroćudnošću, pa i pameću. Nikad se ne bi ritnuo ni uzjogunio dok tovarimo na nj po dva ranjenika odjedanput. A pamet mu je bila upravo blistava; čim se oglasi prvi top s fašističke strane, naš mulo odmah polegne i, grickajući strnokos, čeka da prestane paljba. Ali, jednog popodneva prva granata pade pod mulov vrat. Nije imao vremena ni da polegne živ. Rastužili smo se nad njim kao nad prisnim drugom. A sutradan u podne — rat je jako surov — naš vrlo mulo našao se u bataljonskom kazanu.

Ni naši topovi nisu sasvim ćutali. Ali njihova vatra, zbog oskudne municije, morala je da bude vrlo škrta i usmjerena na precizne ciljeve. Ovdje, na Sierra Caballs, naši topovi bili su nam iza leđa, odmah iza jedne kose. Rado slušam njihove pucnjeve, ovdje opet drugačije nego što su na drugim mjestima; proizvode zvuk nešto kao: pau-u, pau-u-u. I ne znam zašto, ali u trenucima pune dokolice ti me zvuči neodoljivo podsjećaju na Simu Poduju, slavno desno krilo »Hajduka«, na pucanj njegovog šuta koji na povjetarcu, doleti do tribina sa zvukom: pau-u, Poduje, Poduje. . .

Borbe u vazduhu nad ebarskim bojištem trajale su svakog dana. Mi, odozdo, »prašinari«, uživali smo u tim borbama kao da nam neko priređuje uzbudljiv sportski spektakl — svjetlucanja aluminijskih lovaca, vrtoglavi lupinzi, sunovrati u plamenu i dimu, bijeli cvjetovi od padobrana — i niko od nas nije pomišljao da bi u tim buktinjama što padaju mogli da budu i naši piloti. Ne; samo oni drugi. U jednom trenutku se moglo nabrojati i po dvije stotine aviona na nebu. U novinama, koje su redovno stizale, naša avijacija, »Gloriosa«, dobijala je velike pohvale, a mi smo priželjkivali da i svojim očima vidimo nešto više oborenih fašističkih aviona nego što smo ih stvarno vidjeli...

27. avgusta — 7. septembra 1938.

Povukoše nas u rezervu, u neki barranco blizu raskršća Camposines. Ali ne za dugo. Opet na front. Da se otkloni kriza, nastala probojem fašista na glavnom pravcu. Petog septembra su zauzeli Corberu i jednu, kako vele, izvanredno značajnu kotu na Sierra Caballs. Poljskim putem smo opet unišili u jedan barranco Sierre Caballs. Zemljište iza nas: ravnica i u njoj duboko korito usahle rijeke. Pješčar. Opet kopaj novo sklonište, opet se provlači kroz baraže topova i minobacača, opet »odlučujući« napadi, opet ranjenici. I opet — ništa. Jedan između brojnih ranjenika: bacačka mina odrubila obadva tabana, do kostiju, ravno i glatko kao da je upotrijebljen žilet.

Pomjerali smo se još prema zapadu, putem Caserio del Mas de Albares. Zamorna, vruća noć. Putem je Willy nešto grdio bataljonskog politkoma Antonija. Antonio je skrušeno ćutao. Svi smo to čuli, a bilo mi je neprijatno, tim prije što smo hitali da spasavamo neku kriznu situaciju na frontu.

Dok se bataljonska kolona odmicala prema položajima, mi smo se zaustavili ispod jednog ovećeg brda, obraslog rijetkim borovim stablima. U ravnici je maslinjak. Ukopavamo se žurno. Najprije vertikalni rov, kao prva zaštita, potom dubemo dva horizontalna rova koja u dubini spajamo. Opet smo napravili »potkovicu«. Sad smo dosta sigurni.

Na cijelom prostoru ebarskog mostobrana razgorjela se paklena vatra. Niko među nama nije mogao ni da nasluti da bi to mogli biti posljednji i istovremeno najkrvaviji okršaji u čitavoj istoriji brigade »Thalman«. Brigada je trebala da izbací neprijatelja sa kote 565.

Kota 565.

To je, u stvari, jedna odsječena stijena na vrhu brda, koja je dominirala cijelim sektorom 35. divizije. Poput crnog orla, poput sablasti kota se nadvila nad položaje 11. brigade. Fašisti su je zaposjeli prije neki dan, kažu bez po muke, zahvaljujući neopreznosti neke španske jedinice. Sad je treba ponovo osvojiti. Napadalo se bez prestanka danju i noću. S polovičnim uspjehom tj. bezuspješno. Fašistima na vrhu stijene nije trebalo ništa drugo nego da spuštaju snopove ručnih bombi po borcima koji su jurišali. Nekim našim pojedincima, vičnim alpinistima, polazilo je za rukom da se uzveru uz litice i da otjeraju neprijatelja, ali uzalud, jer bi braniocima odmah stigla svježa pojačanja. Kota se s njihove strane blago uzdiže. Napad — protunapad, bez prestanka.

I ostale brigade 35. divizije izdržavale su tih dana najžešće juriše Francovih najelitnijih trupa. Izgleda da su htjeli pošto-poto da zbrišu ebarski mostobran. Čitav prostor u površini od oko 100 km² pretvorio se u jedan opšti kovitlac uništavanja. Borove šume³⁶ i stoljetni maslinici brisani su sa zemlje, a vinogradi gnječeni maljevima granata i bombi, pa se na tlu ponekad nije mogla razlikovati ljudska krv od soka koji je tekao iz crnih grozdova koji su upravo sazrijevali. Gustina topovske vatre bila je na nekim sektorima tolika da su pojedine humke bivale doslovce preorane. Sjećam se da je u jednom dnevnom izvještaju naše vrhovne komande stajala i rečenica, uzbudljiva i teška, sasvim neobična za strogi i škrti stil vojnog saopštavanja: »Mijenja se oblik španskog tla.«

Obišao sam položaj bataljona. Najprije, s desne strane, odmah iznad previjališta, uzdizala se kamenita, kupasta kota sa koje je danonoćno tukao naš teški mitraljez. Bio mi jako drag taj mitraljez: dok se on čuje i mi smo sigurni. Staza kojom se donose ranjenici povela me, najprije uz brdo do jednog sedla, sa kog sam morao sići u jednu uvalu da bih se ponovo popeo na iduću kosu, na kojoj je štab bataljona sa osmatračnicom. Štab se »smjestio« s ovu stranu grebena, ispod stijena, na prostoru ne širem od nogostupa. Zaklonjeni su

* Caubin piše da se, poslije jedne artiljerijske obrade, kota 496 nije više mogla prepoznati. Od borove šume ostali su »telegrafski stubovj.«

šatorskim krilima i dobro zaštićeni od granata. Osmatračnica je ukopana u rov, na padini koja je okrenuta prema neprijatelju.

Sa osmatračnice vidi*se, prema zapadu, jedna paralelna, oniska kosa, to je naš položaj i još dalje jedna viša kosa sa stjenovitim grebenom — kotom 565. Sasvim jasno se vide neprijateljski grudobrani od džakova s pijeskom, spletovi bodljikave žice i kutije od konzervi, obješene o žicu — svjetlucaju na suncu. U kutijama je šljunak koji zveči kad se kutija potrese. Takve kutije postavljaju i naši, to je signal — osiguranje protiv noćnog prepada.

Gledam to strahotno izlomljeno zemljište, gledam te uzastopno poredane kose i jaruge koje su se ispriječile sve tamo do kote 565, pa do mog bataljonskog previjališta i ne mogu da shvatim kako se tim vrletima prenose ranjenici. Mislim da mi je previjalište jako daleko, predaleko od položaja.

A ranjenici su, pješke i na nosilima, ipak pristizali, nekad u grupama po 5 — 10, češće jedan po jedan.

Poljana ispred previjališta je bila zasipana artiljerijskim granatama tako gusto da se na otvorenom prostoru više nije moglo previjati. Masline su čupane iz korijena i letjele zrakom. Zato smo morali da u brdu ukopamo širi prostor gdje su se mogla unijeti nosila i to sklonište smo pokrili balvanima od borovine i kamenim pločama.

Tih septembarskih dana dolazio mi je svakog jutra sa položaja na previjalište jedan borac. Skrušeno bi sjedio ščućuren na zemlji sve dok ja ne bih svršio posao sa ranjenicima. Zalio mi se da je »sav bolestan«. Svaki put bih ga strpljivo pregledao, a da nikad ne bih ništa našao osim opšte iscrpljenosti koja se lako mogla vidjeti iz duboko upalih očiju što su beznadno gledale iz bradatog i prašnjavog lica. Ali, ko nije bio iscrpljen tih dana? Ja bih uvijek završio pregled kratkom i suvom odlukom:

— Druže, ti nisi bolestan. Moraš natrag u četu.

Svako jutro ponovila bi se ista procedura.

Najzad, toga dana, 23. septembra, ja sam ga ljutito presreo:

— Druže, ne uzimaj mi vrijeme, tebi nije ništa. Uostalom, kaži već jednom sam šta te zapravo boli?

On mi je odgovorio skrušenim glasom kao da se stidi svog postupka i kao da me moli za milost:

— Genosse Doktor, meine Seele ist krank. (Druže doktore, moja duša je bolesna).

Za ovih tridesetak godina lik toga čovjeka dolazio mi je pred oči nebrojeno puta. 1 uvijek se pitam: da li sam pravilno postupio, ili sam se ogriješio o njega kao čovjeka? Vjerovatno je istina i jedno i drugo. Ni jedan sličan slučaj nisam sreo ni prije, ni poslije u svojoj ratnoj praksi. Ja tada nisam ništa znao o ratnim psihoneurozama niti o »nervnim slomovima«. Ta terminologija onda nije postojala među nama. Priznavali smo samo organsku bolest, a sve drugo bilo je »kukavičko izvlačenje iz borbe«. Ali da sam i znao nešto više o ratnoj psihijatriji, od kakve koristi bi ona mogla da bude u ovom slučaju i u onim časovima koje je preživljavala naša brigada? Zar sam mogao, zar sam smio da postupim ikako

drukčije nego da vratim ovog umornog i duševno slomljenog borca, opet na front? To je tražio zakon rata, onog rata kakvog smo tamo vodili. Ja sam morao postupiti kao vojnik, a ne kao ljekar, jer u ratu koji se vodi za »biti ili ne biti«, ako smo se već svjesno i dobrovoljno opredijelili za takav rat, vojnici imaju glavnu riječ, a potom ponekad može da se posluša i glas takozvane »čiste ljekarske savjesti«. Toga dana na Sierri Caballs, kad je čitavi naš front počeo da se potresa i klati pod jednom lavinom, nije bilo vremena ni mjesta za psihoanalizu i za persuaziju. Samo čvrst vojnički stav bijaše u ovom slučaju jedino mogućan i opravdan. Taj stav je bio očevidno nehuman u odnosu na tog druga kao pojedinca, ali je utoliko bio humaniji u odnosu na borce koji se u tom času izlažu ginjenju na frontu. Priznati kao bolest samo jedan jedini »duševni slom«, u tim prilikama značilo bi otvoriti širom vrata za desetinu drugih sličnih njemu. Eto suštine i tragike ljekarskog poziva u ratu.

Posljednja madrugada (23(24. septembar 1938.)

Nad bojištem, zamrlim od obostrane iscrpljenosti, spustila se noć. Sjedimo pred skloništem u tihoj opuštenosti. Ne mogu još da se priberem, ni da se odredim u vremenu i prostoru. Sve što je tu preda mnom i u meni, sve je još onako kako je počelo prije dva mjeseca: »Kozmička« kruženja aviona nad rijekom, juriši na Gandesu (svaki put kažemo: »danas mora pasti«), bujice ranjenika, pretrčavanje pod artiljerijskom vatrom u koloni po jedan s jednog krila fronta na drugo, spečena usta od žeđi i napetosti, bunila madrugada, ruke okorjele ranjeničkom krvlju, Emil s polovinom glave i — najzad, ta prokleta kota 565. pod kojom ostadoše toliki ljudi.

A sada, kroz ostatke bataljona prostrujala je povjerljiva vijest: naša vlada saopštila je pred Društvom naroda odluku da povuče s fronta sve internacionalne brigade. Mi ćemo biti povučeni još noćas.

Je li to moguće? Nije li to samo jedan »bulo«?³⁷ Nemam ni vremena ni snage da ovu vijest smjestim u racionalne i političke okvire. Osjećanja i samo osjećanja prikivaju me za ove siere i barrancose i nisam kadar da shvatim da za mene, za nas preživjele, postoji još nekakav drugi svijet i da je baš nama dato da u njega još jednom zakoračimo.

Prilegli smo. Nije nas probudila bijela madrugada nego zveket oružja. Pored nas, u pravcu fronta, penjala se kolona, umorna i natopljena znojem čiji se miris miješao sa svježinom zore. To je smjena. Dakle, istina je ono što nam je juče saopšteno.

— Koja je to jedinica, druže?

U jednoj jedinjoj riječi svoga odgovora borac je sabio sav prkos Spanca:

— Campesino!

Ne znam kako je taj borac, što se u koloni penjao strmom stazom ka položaju, premoren od borbi, marševa i besane noći, kako je smogao snage i za gordost. Valjda je u mom izgovoru otkrio da pred njim stoji internacionalac.

³⁷ Glasina, većinom dobrog i primamljivog sadržaja.

Zbogom, vrli druže. Drži se dobro gore. Mi odosmo u pozadinu. Ne smijem da ti to kažem, ali zaista nismo ništa krivi.

Evo već i ružičaste madrugade i mog naređenja:

— Muchachos, pajaros,³⁸ spremaj za pokret! Ovaj krš od krvavih zavoja da se očisti. I mrtvi drug da se ukopa. I skloništa da se očiste. Iza nas treba da ostane sve čisto. Razumijete li me, momci, sve treba da ostane čisto.

Šta se to dogodilo?

Zar je moguće da se povlačimo baš iz najljućeg okršaja? Zašto sve brigade, odjednom cijela 35. divizija, zašto ne postupno? Zar je moguće da ostavljamo Špance same, na frontu, u najkritičnije dane bitke?

Zašto, koliko još noćas, izginuše toliki borci — antifašisti iz cijelog svijeta, posljednji ostaci njemačkih i austrijskih revolucionara, toliki Poljaci, Talijani, dobrovoljci iz daleke Kanade i Amerike?

Dakako, sva ova pitanja su bila plod mojih emocija, dok su sa stanovišta racionalne politike stvari izgledale ipak drugačije:

Prvo, interbrigade su već odavno izgubile onaj vojni i moralno-politički značaj koje su imale nekada, u početku rata, dok još nije postojala regularna narodna armija Španske Republike. U vrijeme pred ebarsku bitku u njihovom sastavu se borilo oko 75% Španaca i Katalonaca, dakle, internacionalci su sačinjavali neznatnu manjinu čak i u sastavu samih interbrigada, a nekmoli u odnosu na polumilijunsku narodnu armiju.³⁹ Pa ipak, međunarodna reakcija je upirala prstom u interbrigade dok je mirno tolerisala mnoge desetke hiljada talijanskih i njemačkih vojnika, najmodernije naoružanih, na strani Franca. Ispalo je tako da je u pogađanju evropskih velesila oko španskog pitanja i oko povlačenja inostranih dobrovoljaca šačici antifašista koji su iz cijelog svijeta zaista dobrovoljno pritekli u pomoć Španskoj Republici data ista težina kao i kompletnim divizijama koje su Mussolini i Hitler regularno mobilisali i slali u Spaniju. Za to je španska vlada ocijenila da će povlačenje interbrigada sa fronta predstavljati beznačajan vojnički rizik po Republiku, ali će značiti snažan politički izazov Društvu naroda i Komitetu za nemiješanje. Postojale su nade, doduše veoma varljive, da bi se povlačenjem interbrigada moglo utjecati na tzv. zapadne demokratije da izvrše pritisak na Njemačku i Italiju da i one učine isti gest! Ali, nade, ako su i postojale, nisu dugo potrajale. Na džentlemenski gest španske vlade uzvraćeno je cinizmom Minhenskog pakta. Tek što smo napustili front, »zapadne demokratije« su požurile na podvorenje Hitleru i Mussoliniju, darujući im nezavisnost Čehoslovačke. Minhenski pakt je čisti nastavak politike »nemiješanja« u španski građanski rat, to jest politike popuštanja pred agresijom fašizma u cilju suzbijanja revolucije. Izdaja Čehoslovačke je značila i konačnu izdaju Spanije. Njemačka i Italija su dobila još slobodnije ruke za još obilniju intervenciju u korist Franca, kako bi se toj neprijatnoj španskoj epizodi učinio

³⁸Cit. mućacos, paharos = momci, ptice! »Pticama« nazvali smo naše bolničare jer su naprosto »letjeli« noseći ranjenika pod kišom artiljerijskih granata.

³⁹ Ukupno je u građanskom ratu na strani Republike učestvovalo oko 35.000 dobrovoljaca iz 53 zemlje, od toga 1650 iz Jugoslavije. U trenutku povlačenja interbrigada 24. septembra 1938, bilo je još u stroju svega oko 12.000 interbrigadista. Na strani Francovoj učestvovalo je u ratu ukupno 150.000 talijanskih, 50.000 njemačkih i 10.000 portugalskih vojnika.

kraj. Tragika Španije je i u tome što je ona morala da plati minhenski »mir« koji je odložio evropski rat za ciglih nekoliko mjeseci. Da su evropske »demokratije« pokazale zube Hitleru, čak i po cijenu rata, španski rat bi, sumnje nema, poprimio sasvim drugi tok. Nevjericu u Francovu pobjedu, u slučaju evropskog oružanog sukoba, izražavala je i diplomatija samih fašističkih država.

I, baš kao da se zla kob htjela narugati idealistima, baš kad su u Genevi vođeni pregovori, baš u časovima dok su gospoda u frakovima potezala konce evropske historije, ratnici slobode su, kao da hoće prkositi vlastitoj sudbini, još hladnokrvnije sačekivali smrt. Samo još koji čas dijelio ih je od života, samo koliko je trebalo da stigne telegrafska vijest od Geneve do Barcelone. Dvadeset i prvog septembra pala je odluka u Genevi, a 23. septembra poslije podne bataljon »12. februar« još se održao na položaju. Ali, kakav bataljon! Više to nije ni nalik na bataljon. Sve izginulo i izranjavljeno. Na položaju je ostao samo štab sa pratećim vodom. Sjećam se toga popodneva. Poslao sam pisamce komandantu brigade Reineru⁴⁰, a on odmah odgovori da pojačanje stiže. Položaj je zadržan do noći, dok nije došla smjena čitavoj brigadi i diviziji.

* * *

Dvadeset i petog septembra 1938. ostaci interbrigada, na svom povratku iz ebarske bitke, zadržali su se na predanku u brojnim barrancosima, pokraj ceste raskršće Camposines — Mora de Ebro. Još su zajedno, Spanci i internacionalci, još mnogi nisu načisto da im već za koji dan predstoji rastanak, još im se svima čini kao da su povučeni samo na kratko, u rezervu, na odmor. Tu, dakle, pokraj ceste čuh razgovor boraca na našem jeziku.

— Koj a ste jedinica?

— Bataljon divisionario 45. divizije.

Izdvojim se iz svoje kolone da pronađem Tošu Tišmu. Sjedio je na topovskoj čauri ispod masline, zapravo ispod velikog platnenog šešira. Toša je stigao u Spaniju proljetos: front na Ebru, kod Tortose; složan borbeni kolektiv; noćni prepadi; kidnapovanja »jezika«. U ebarsku bitku su ubačeni prvih dana septembra: Gaeta, Gaeta kasapnica, na Gaeti su mnogi ostali; Tošo je ranjen 11. septembra, otpremljen u bolnicu, a vratio se u bataljon već za nedelju dana.

— Sta ćemo i kuda ćemo sad?

— Ne sekiraj se, samo se drži kolone.

Moja kolona je prešla Ebro i naselila se u selu Gratallops. Opet Gratallops, prilijepljen na strmom brdu kao lastavičje gnijezdo, znam ga iz noćnih vježbi prije ofanzive, sjećam ga se i one noći 20/21. jula kad smo marševali ka rijeci, jedni silovito, »ovog puta idemo u konačnu pobjedu«, drugi na izmaku snage uslijed one glupe vakcinacije. Sad iz Gratallopsa gledam nebo nad ebarskim bojištem: avioni, te mrke mrcine, kruže, kruže lijeno i nemarno, kruže kao da im nije ni do čega i, tek poslije dugo vremena, kao da su se prisjetili, istresu toware bombi od kojih se potresaju i planine oko Gratallopsa.

⁴⁰ Pravo ime Toni Dobritzhofer, Austrijanac, nezaboravno prijazan drug, autentično proleterskog lika. Zamijenio Otta Flattera na položaju komandanta brigade. Nekadašnji ščbundovac, učesnik radničkog ustanka od 12. februara 1934. u Beču.

A onda je, na cesti izvan Gratallopsa, obavljen rastanak (despedida). Govori. Jedni: »Na tlu Španije držaćemo front protiv fašizma, do konačne pobjede. Salud hasta la victoria?« (Zdravo, do pobjede!) Drugi: »Naša borba se nastavlja. Mijenjamo samo poprište bitke. Salud y la suerte!« (»Zdravo i srećno!«) Potom špalir. Najprije španski, u čast interbrigadista, a onda naš, u čast Španaca. Ne dolikuju suze. Ali, kao što iz nabujale rječine usprkos nasipu probijaju podzemne vode, tako je, i na ovome rastanku, suza nalazila svoje tajne i neuobičajene puteve da bi se izlila na jednom licu, ispečenom od sunca i vojevanja.

Kolona Jedanaeste internacionalne brigade »Ersta Thalmanna« produžila je marš ka Falsetu.

Bez Španaca.

Izgledala je kao šaka jada. Ali, međunarodnoj pravdi i gospodi je udovoljeno. Bauk »međunarodnog komunizma« je otjeran sa španskog ratišta.

Opet smo na pjeskovitom tlu falsetskih vinograda. Noć je. Gledamo kako nad ebarskim bojištem plamti nebo. Golpes de mano. Onda se nad našim bivakom sručila plahovita kiša. Žedna pjeskulja je popila vodu, a i mi smo, iako prokisli, osjetili zadovoljstvo od toga što još postojimo i što nam kiša curi niz topla leđa.

U totalnoj sam amneziji od tog jutra, poslije kiše, pa sve do Barcelone. Ničeg se danas ne sjećam. Ni rastanka sa bataljonom, ni sa Willyjem Benzom, ni Walterom Wachsom. Znam samo da sam u Barceloni kupio materijal (novaca od poručničke plate koja se mjesecima gomilala bilo je u izobilju) i neki krojač je od toga sastavio civilno odijelo i zimski kaput. Ko bi rekao da se u Barceloni, treće godine rata, moglo još i takve stvari nabaviti. Inače, ne mogu da se prisjetim baš ničega drugog iz Barcelone, ni gdje sam prespavao, ni kojoj ustanovi sam se javio, kao da se poslije ebarskog pakla življenje prekinulo.

VII

Nakon 40 godina autor je ponovno bio u Španjolskoj i obišao ebarsko bojište. Tom prilikom napisao je putopis »Četiri dana poslije četrdeset godina« koji skoro u cijelosti prenosimo. (Op. ured.).

Prvi dan, dvadeset i devetog avgusta 1977.

I onda sam putovao u Spaniju bezbrižno, kao preporučeno pismo. Od jedne partijske veze do druge, od Beograda do Pariza, pa preko cijele Francuske, od grada do grada, plovim partijskim kanalima, svuda te predaju iz ruke u ruku, nemaš šta da misliš. Tek uspon uz Pirineje, kozjom stazom i preko starog vječitog snijega (juli je 1937.), istjerao mi je dušu do na vrh nosa.

Slično je i sad: plati »Jugotursu« koliko traži (valja priznati, nije premnogo) i predaj se u ruke njihovih vodiča. »Tupoljev 134-A« je za četiri časa preletio Jugoslaviju, Italiju, Sardiniju i Sredozemlje i, pred Barcelonom, počeo da se obrušava kroz debeli sloj oblaka. Zar oblaci nad Spanijom? Zašto su baš danas oblaci? I onda, onog kobnog osamnaestog jula 1936, radiostanice su saopštavale vijest, kao bez veze: »Nebo nad Španijom je bez oblaka« — lozinka za generalsku pobunu protiv Republike. Ali, evo tek što smo se

probili kroz oblake, jarki snop sunčevih zraka obasja oker-bojom zeleni pejzaž Katalonije, a tamo, vrlo vrlo daleko na zapadu ugledah goleme, strašne »sierre«⁴¹ cilj ovog mog pomalo luckastog i posve neturističkog putovanja. Kako ću i da li ću uopšte moći stići do njih?

Odvajam se od Jugotursovih saputnika-paketa i stupam na svoju vlastitu stazu.

Barcelona! Onda sam samo do puta navratio u nju. Posljednji put onog turbog januarskog jutra 1939. godine, kada se valjala posljednja Francova ofanziva, kada smo, mi interbrigadisti, odlučili da se ponovo javimo na front, kada smo vjerovali da ćemo baš mi spasti Barcelonu (tada mi se u svijesti nametala varljiva analogija: Petrograd-Barcelona, Judenič-Franco; zaustavićemo i odbaciti i ovog Judeniča, napravićemo opet čudo kao što bijaše na Marni, ili čudo pred Madridom) kada smo doprli do željezničke stanice i tu zatekli grobnu tišinu, kada su nacionalisti već ulazili u zapadna predgrađa, kada je, »objektivno« gledajući, sve već bilo kasno i kada smo, ipak, prihvatili borbu, braneći odstupnicu naroda sve do francuske granice. A evo, sada, po treći put, poslije četrdeset godina, ulazim u taj bučni grad taksijem, čiji šofer ćuti, a ni ja, uronjen u uspomene, ne želim ni da ga zapitam bilo šta. Od aerodroma do grada vodi autostrada. Grad vas prihvata širokom avenijom i modernom arhitekturom.

Rambla de Flores u Barceloni.

Jedinstvena, vječita i, vjerujući u druga Santijaga, valjda nepromjenjiva Rambla. Onda, jula 1936, niza nju su se stuštili kamioni, nakrcani zanesenim i djetinjski čistim milisijanosima te su u punom zaletu, svojom masom, samljeli bateriju pobunjenika koja se bijaše utvrdila ispred spomenika Cristobala Colona. Ni onda, za sve vrijeme rata, nije prestajao da bije puls Ramble. Pod njenim platanskim drvećima se tiskala masa vojnika na odsustvu i kobardesa-ençufadosa⁴², vrljih djevojaka-aktivistkinja retagvardije i prostitutki. Nisam onda imao prilike da Ramblu doživim, ali znam da je takva bila. I, evo, ove noći, poslije 40 godina, ona se prostirala preda mnom, ali ja ne mogu ništa drugo nego da jedva naslutim njeno biće. Gledam je, ali nekako iz distancije, kao da više nisam kadar pripasti sav njoj. Gledam iz prikrajka tu svjetinu svih nacija, rasa i boja, svjetinu u kojoj, vele tako, baš u ove postfrankovske dane neprestano grgolje vulkani vrlo raznovrsnih htijenja i protesta (odredi policije dostojanstveno, ali vrlo spremno dežuraju u okolnim ulicama). Tu su golubarnici i cvijećarnice, bezbrojne kafane i taverne s pladnjevima riba, školjki i rakova u tolikim količinama da se čovjek mora upitati: koje je to more (avaj, nije Jadransko, je li ono usahlo, da li su okovane ruke naših ribara?) što daje toliko plodova i koji su to naposljetku ljudi što mogu pojesti i čiji su to stomaci što mogu svariti sve to obilje zavodljivog jestiva?

Na pločnicima je rasprostrto šarenilo đinđuva, baš onakvih pomoću kojih su Kolumbo, Vasco da Gama, Magellan i svi potonji španski konkvistadori varali čestite indijanske poglavice i osvajali Novi svijet. Pod šatrama su knjižare. Rekao bih da su ove knjižare prava slika današnje Spanije, nerazlučene, izmiješane, koegzistentne kad je riječ o ideološko-političkim stremljenjima. Sve je tu jedno do drugoga, staro i novo. Pokraj monografija o Francu leže knjige o Passionarriji, Duruttiju, Compani5u (»Život i smrt Luisa Companisa«), Tu je »Dan kad je umrla Guernica«, tu je poezija Lorce i Albertija, tu je »Život i smrt Garcije Lorce« i tako dalje. Nemoguće je zamisliti da je ova invazija nove literature započela danom Francove smrti i da se za ovih ciglih godinu i po dana poslije njegove smrti uspjelo sve to napisati i štampati. Ne. Sve je to moralo da se začinje i rada u dugim godinama neslobode, kao što to, uostalom uvijek i biva: ispod površine nasilne i vještačke, samoobmanjivačke monolitnosti uvijek tinja onaj pravi, raznoobrazni i

⁴¹ Sierra — planina, najčešće divlja, nepristupačna, nazubljena, nakostriješena, mrgodna kao prijetnja.

⁴² Cobarde — kukavica, Enchufado — koji nastoji da se uvuče negdje u pozadinu, da bi izbjegao front.

neugasivi buntovni život. Dabome, jedna od tih manifestacija današnjeg španskog života je i damping seksi-literature koja pod knjižarskim šatrima zauzima ravnopravno mjesto pored političkih studija i pokraj armiranog brka Salvadora Dalija.

I šta će dalje biti sa tim opojnim mirisima Ramble, šta sa njenim bojama, šta s njenim gužvama, šta s njenim buđenjem koje počinje tek u 11 sati uveče, šta s njenom huki što traje do šest sati ujutru? Da li će se naći neki Dvojni Lak koji će, u duhu Čiča Jankove zloslutne briselske dosjetke od prije dvadesetak godina, sve ovo današnje »srediti« potkusuriti, premazati sivim lakom, poizjednačiti, uškopiti i sve to »u ime...«, za ime božje, u čije ime i zašto?

Druže Sandjago, ako takozvana istorija jednog dana preda svoje ključeve u tvoje ruke i ako se ti budeš pitao, ostavi mi Ramblu na miru, ne obaziri se šta će brundati Novo-staro vrijeme i svi mogući Dvojni Lakovi. Neka cvjetovi cvjetaju, neka se ne siječe njih 99 da bi ostao samo jedan, bijedan, beživotan i očajno dosadan. Ostavi ljudima da sami biraju između cvijeća i korova. Ostavi ljudima, ako iskreno vjerujemo ljudima, ako se iskreno zaklinjemo da »sve radimo za čovjeka i da sve počinje od njega«. Ako mu bilo koji od najmudrijih mudraca svijeta izabere ono što je »najbolje« šta mu onda preostaje da bira? A biranje je jedan od najuzbudljivijih činova čovjekovog bitisanja. Uostalom, šta je to što zaslužuje atribut »najboljeg«? Da li ono na lijevoj ili desnoj obali rijeke Usuri? A svaka obala smatra da je najbolja, ne samo za sebe, nego i za cio svijet. Suludo i tragično.

Kad sam se povukao s Ramble u hotel da potražim mira i sna, nisam ih našao. Među bezbrojnim besanim noćima mog života ova je bila blažena i blagotvorna.

Drugi dan, tridesetog avgusta 1977.

Jedva sam uspio da se »povežem« (opasna riječ, ali ona u mojim pojmovima ima isključivo fizičko značenje: povezati se preko telefonske žice) sa doktorom Ramonom Sans Gasijom. Jugotursovci su me u vezi s tim malo smuvali, jer su mi još u Beogradu dali ime nepostojećeg hotela u Barceloni.

Počeo sam razgovor službeno, kurtoazno, ceremonijalno, a Ramon je odmah te moje tirade presjekao i spustio na same prapočetke ljudskosti:

Amigo! Venga, venga enseguida (Prijetelju! Dodi, dodi odmah). Da. Ljudsko prijateljstvo koje ponekad može da se protegne preko svih granica i barijera. Ima li danas u ovome šizofrenom svijetu mjesta za prijateljstvo? Smije li da ga bude između ljudi koji su prije četrdeset godina bili zakrvljeni protivnici? Ako ne smije, šta onda ostaje ovom nesrećnom čovječanstvu? Zar ćemo se dati zalediti u frižideru kakvog smo ostavili prije četrdeset godina? Zar da ne priznamo da se nešto promijenilo i u ljudima koji su prije četrdeset godina bili al otro lado? (na drugoj strani).

Znam vrlo dobro i neću nikad zaboraviti šta se dogodilo: krvoproliće u Badajozu, Guernica, užasna odmazda nad pobjeđenima poslije 1939, deviza »Živjela smrt«. Ali, zar danas, poslije četrdeset godina, ne možemo naći baš nikakve druge teme za razgovor? Ne priznati to, značilo bi da se ni danas ne može ni makac naprijed. Ne može se pretendovati na sampionstvo u dijalektici i istovremeno tvrditi da se ništa ne mijenja.

Danas, za ovaj šašavi svijet, primarna je ljudskost i solidarnost među ljudima, reče Ramon. Ja znam da je to moja i Ramonova utopija, jer mnogo i premnogo ima u svijetu mutivoda koji misle drukčije i uspijevaju da urade suprotno, koji ometaju mir među narodima, mir egzistencijalni i istorijski moguć, međutim, ja u ovome času hoću da se predam toj utopiji pa makar trajala koliko lijepi san. I tako, savladavši svoja antidijalektička podozrenja, pa i bojazni, šta će na ovo sve reći nekakvi tamo Dvojni Lakovi, ja, sa svojim drugom doktorom Nikšom Bulićem, sjedoh u ljubazno ponuđeni Ramonov mercedes (moradosmo raskinuti ugovor za rent-a-car) te munjevitio jurnuh

autostradom prema zapadu, u potragu za materijalnim dokazima vjerodostojnosti mojih ratnih uspomena. Ne, nisam šofirao. Ramon je dobro osjetio da bih se u svome uzbuđenju nasigurno strmoglavio na prvoj okuci. Doista, toliko me obuzela groznica da što prije ugledam te svoje sierre, da bi me volan, u mojim rukama, sigurno odveo u propast (uostalom, »dulce et decorum« bi to bila smrt na tlu Španije.) Zato mi je Ramon dao ne samo auto nego i šofera. Sofer, Ramiro Ortega iz Cuence, je muchacho (momak) pravo još dijete prema nama, njegovim saputnicima, ali njegov šoferski instinkt je tako izoštren da njime nadomješta manjak dugogodišnjeg iskustva. Njegov uzrast kao da je bio preodređen da se na drumu, jašući uz to na mercedesu, ponaša kao siledžija, ali taj nježni i pitomi momčić, za svo vrijeme našeg putovanja po vrtoglavim katalonskim cestama, nije ni jedan put dozvolio da dospije ni u najmanji rizik, a kamoli krizu. Uostalom, to je već dobro poznata odlika španskih šofera. Za četiri dana vožnje (prevalili smo blizu 1000 km) nisam vidio ni jedan jedini udes; ni jedan, zaista; nisam čuo ni jednu prepirku među vozačima, ni jedan jedini histerični zvuk sirene. Nedostaje li Špancima temperamenta? Ne, nego imaju na pretek vozačke vještine i kulture. Na kapijama autostrade ubacuje se novčana taksa u korpu. Nema činovnika. Samo da bi saobraćaj tekao bez zastoja. Bože, nađe li se kogod da prevari?

Ravnica oko grada Reusa je sva pod maslinama, bademima i lješnikom. Sve je posađeno u vrstama, kao vojska na paradi. Zemlja ispod stabala, bjeličasto-žuta, sva je uzorana, nigdje travke, a kamoli korova. Barani, Paštrovići, Makarani i Hvarani! Pođite i vidite! I Španci se bave turizmom, ali ne zapuštaju maslinu.

U to, iz te ravnice mi se ukaza, daleko na zapadu, golema planinska zidina. Valjda od silne želje da ugledam svoju Sierru Pandols, zaključim da je to ona i samo ona. Uostalom, silueta joj je strašna baš kao Pandols. Pravim skicu, ne zaustavljajući auto.

Poslije sam na mapi utvrdio da je Pandols još daleko a moja fata morgana je u stvari Sierra Portell de Llamp (914 m).

Uvlačimo se u brdski predio prema gradiću Falcetu. Serpentine, oštre okuke, brda pod borovim gajevima i lješnicima. Vidim da erozivne padine nasaduju lješnikom. Ko to uspijeva da uradi, ne znam, ali vidim da je tako.

Najzad, evo i Falceta. U njegovoj kotlini, zelenoj od vinograda, bivakovala je moja Jedanaesta brigada »Ernst Thalmann« jula 1938. godine, uoči naše ofanzive preko rijeke Ebra. Zastajemo na jednoj okuci odakle vidim sve kao na dlanu. Je li moguće da iz ove visine, iz udaljenosti od 2 km vidim sve, baš sve što sam očekivao vidjeti? Da me opet sjećanje ne vara? Eno, daleko na sjeveru je Sierra Mont Sant i ka njoj cesta prema selima (lastavičjim gnijezdima) Gratallops i Vilella Baja do kojih smo trenirali noćne marševe i kuda je moja brigada izvela forsirani noćni marš da bi podišla ka Ebru 22. jula 1938. godine. Borci su tada padali od umora, ja sam ih prihvatao i prebacivao naprijed sanitetskim kolima, dok su njemački drugovi resko vikali: »Vorwärts, vorwärts! Um Gottes Willen, keine Ruhe!«⁴³ Evo, poda mnom i samog bivaka: vinogradi i usamljene poljske kućice. Je li to moguće? Eno čuvika na kome je održan posljednji oficirski sastanak pred ofanzivu. Zapravo, ja nisam ništa znao da se priprema naša ofanziva preko Ebra. Tog dana sam dobio naređenje da bataljon vakcinišem protiv tifusa. Glupost. Reakcija od vakcine je bila tako žestoka da je polovina bataljona obnemogla od groznice. Trebalo je to učiniti barem dvije nedjelje ranije. Oficirskim sastankom su rukovodili komandant brigade Otto Flatter i politkom Blank. Glavnu riječ je imao ruski savjetnik Grigorij. Visok i vitak kao jarbol i lijepog lica kao udarnik sa sovjetske marke, Grigorij drži predavanje na temu »Forsiranje rijeke«. To nečemu sluti. Na kraju će nas Grigorij

⁴³ Naprijed, naprijed! Za ime božje, ne može biti odmora!

posavjetovati o potrebi čuvanja vojne tajne i, s dosta ironije, pokaza rukom na brdo, na cestu što se spušta ka Falcetu, baš na ovu cestu sa koje ja sada (30. avgusta 1977) posmatram dragi mi predio.

Sjećam se, Grigorij nam je tada rekao:

Eno, vidite kako onom cestom već danima guraju kamioni prema Ebru, a na kamionima natovarene ribarske barke, otkrivene. Nu, sprašivaju vas, tvarišči; jest kakoj to durak (baš tako je rekao: durak) katorij nje zdjelajet vivod v čemu djelo.⁴⁴ Tek mi je tada sinulo: pa i ja sam taj »durak«, jer i ja već danima posmatram te kamione s barkama i nisam ni pomislio da bi to mogla biti priprema za ofanzivu preko jedne moćne rijeke. A ni vojska naša, sva izuzev viših komandi i, naravno, Francovih obavještajaca, nije ništa znala šta se sprema. Svako več, poslije dnevnih zanimanja, borci su se okupljali u vinogradima, te u slatkoj razbaškarenosti pjevali »E1 ejercito de Ebro«, sa melanholičnim refrenom »Ay Carmela«.

Ali, rat je pun paradoksa i bizarnosti nad kojima se čovjek može od srca nasmijati. Jer, i cjelokupna Francova obavještajna mreža i sve njegove komande u kojima su se sticali podaci o tim ribarskim barkama bila je jedan — durak! Ni oni nisu izveli nikakve praktične zaključke iz onoga što su svojim očima morali vidjeti. Kao što je poznato, forsiranje Ebra je izvedeno u takvoj »tajnosti« da je prva dva dana u redovima našeg protivnika vladala prava dezorganizacija i panika. Čitave jedinice i štabovi su padali u naše zarobljeništvo, a u pometnji su se tukli između sebe. Uostalom, o tome svjedoči i obimna frankistička vojna literatura u kojoj se vodila oštra polemika oko toga »da li se smjelo« dozvoliti toliko iznenađenje. Vjerovamo ih je samouvjerenost koštala: nisu cijenili podatke svojih obavještajaca, potcjenjivali su našu sposobnost i oslanjali se na taktičko pravilo po kome rijeka predstavlja »tešku prepreku za napadača«.

Sunce se već priklanjalo ka zapadu, pa smo obilazak Falceta morali ostaviti za drugi dan, a sada žurimo ka Gandesi. Prelazimo Ebro kod gradića Mora de Ebro. Moćna rijeka, sada nešto nabujala, čak šira nego što mi se onda činilo, a onda mi je bila široka i strašna jer su oko moje barke, dok smo veslali prijeko, bućkali vodoskoci mitraljeskih zrna i pravim čudom niko ne bijaše ranjen.

Idući od Mora de Ebro prema Camposines, nasuprot suncu, ugledah jedno rogato brdo. Pa to bi moralo da bude kota 565. Nju tražim.

Famozna Venta de Camposines, ili Cruze de Camposines, raskršće cesta na kome i dandanas, pored savremene benzinske pumpe, stoje kućice, izrešetane mecima.

Dolina prema Corberi i Gandesi. Jedan od glavnih operativnih pravaca ebarske bitke. Pogled me neprestano vuče lijevo, ne bih li ugledao strašnu kotu 565 na Sierra Devall de la Torre. Doista, eno je, ako me moja groznica nije dovela do stanja halucinacije. Ona je glavni cilj ovoga mog putovanja i do pod nju moram stići makar četvoronoške. Hodočašće stotinama i stotinama mrtvih antifašista, hodočašće jednom borbenom zanosu koji je trajao i u one dane kada je sve već bilo gotovo izgubljeno.

Svojom nevještom rukom pravim crtež kote 565.

Selo Corbera ukazuje mi se svojom mračnom siluetom (sunce sa zapada mi je udaralo u oči) kao avet. I onda je izgledalo avetinjski. Moj bataljon je prošao kroz nju u madrugadu 28. jula. Leševi konja i mazgi po ulici. Krš od stakla i cigle.

U Corberu ću još navratiti prekosutra. Prolazimo i kroz Gandesu, nedostižni naš cilj i, valja reći, Kosovo republikanske i pobunjeničke vojske.

Zurim dalje. Od Gandese na zapad, prema gradu Alcanizu, zemljište se blago uzdiže i, na četvrtom kilometru, s desne strane, odmah iznad ceste, naglo se uzdiže jedna čuka.

⁴⁴No, pitam vas drugovi, ima li takve budale koja neće zaključiti iz toga, o čemu se radi.

Coll de Moro' k. 475. Komandni punkt generala Franca s koga je on lično, veli tako istorija, komandovao bitkom od 3. septembra 1938. godine. Penjemo se na čuku, obraslu borovom šumicom. Od nekadašnjih podzemnih skloništa ostali su samo tragovi, ali se istorija ratova postarala da i to mjesto obilježi spomenikom. Obelisk. Ploča sa natpisima.

*Francisco Franco Bahamonde
Generalísimo de los Ejercitos
dirigo desde este lugar
la gran batalla del Ebro
2. sep. 1938. — 2. sep. 1953,⁴⁵
Provincia
de
Faraggona
al
Caudillo de España⁴⁶*

Ali, šta to vidimo na masivnom postolju spomenika? Strašne li blasfemije! Nečije »huligansko« srce je ispisalo debelim crnim slovima:

*Gengis-Khan
Monument al Subnormal
Caudillo de los Mongolicoj⁴⁷*

Kako se vidi, rat se nastavlja. Rat svoje vrste. Smrt huliganima! Kako se usuđuju da blate velikane.

Na popločanom platou oko spomenika zatekli smo čovjeka u zelenoj uniformi sa kacigom na glavi i aparatom »toki-vokio«. Pomislih da je policajac, pa se već maših u džep po pasoš. No, to bijaše stražar koji osmatra cijelu krajinu da ne bi negdje izbio požar šume. I to je rat koji možemo samo pozdraviti.

Ali, da se vratimo onome ratu od prije četrdeset godina. Bolja osmatračnica ne može se zamisliti. Zauzima geometrijski centralan položaj u odnosu na širinu cijelog fronta, udaljenog svega oko 5 km. Ni snimateljima ratnih filmova ne bi pošlo za rukom da pronađu nešto pogodnije. Panorama bojišta je zaista nešto jedinstveno: Od lijevog krila prema desnom slijede strateški značajne tačke: viri toranj crkve u naselju Villalba de los Arcos-Gaeta-Cuatro Caminos-Coll en Grao-Gandeses-Sarro de los Hironeses-Puig de Aliaga (k. 481) — Sierra Caballs-Cerro San Marcos (k. 504) — Sierra Pandols-Puig Caballe (k. 709). Sasvim desno, izvan zone, ondašnjeg fronta, vidim prekrasne zupčaste soliterne planine poput onih na renesansnim slikama, u blagom plavetnilu. Izuzev surih i stjenovitih planina na desnom krilu cijelo zemljište je blago valovito, obraslo vinogradima i borovim šumarcima. Franco je mogao da posmatra, kao na dlanu, napredovanja, a i uzmicanja svojih trupa. Naše trupe je mogao ugledati samo kad se ispnu na kote i kose.

Vratimo se u Gandesu da bi se smjestili na spavanje. Ali, nigdje praznog kreveta. Upute nas u obližnje selo Bot, 10 km jugozapadno od Gandese. Tu nađemo dvije sobe u fondi senjore Terese Cubells. Fonda je svratiste, najniže u ljestvici španskog turizma, ali

⁴⁵ Francisco Franco Bahamonde
Generalísimo vojske

Komandovao je s ovog mesta velikom bitkom na Ebru 2. sep. 1938. — 2. sep. 1953.

⁴⁶ Provincija Taragona Kaudilju Španije

⁴⁷ Džingis Kan, Spomenik abnormalnom Kaudilju Mongola

može da bude izuzetno prijatno. Ovih dana ću prespavati u još nekoliko fonda i svuda ću steći najbolje utiske. Izvana su to starinske i dosta pohabane kuće, ali je unutra posve drukčija slika. Čistoća je besprijekorna. Klozeti ne zaudaraju, nema »poplave« u njima. Vlasnici vas dočekuju i ispraćaju familijarno, kao pravog gosta, rado se upuštaju u razgovor, »pitaju se« što bi rekli Crnogorci, ne traže pasoš. Hrana je svuda standardna: naprije salata, potom obareno, vrlo ukusno povrće (krompir sa blitvom), potom glavno jelo (meso ili riba) i, najzad, kolač ili voće. Ali, najveće je iznenađenje — vino. Ne pitaju te hoćeš li i koliko češ, već odmah donose na astal pun bokal, kao što se drugdje poslužuje (ili ne poslužuje!) voda. Vino je ćilibarne boje, veoma pitko ali i udarno kao grom. Podsjeća na naš korčulanski grk. Da sam se duže kretao po tim španskim fondama postao bih nasigurno neizlječivi alkoholičar. U fondi dona Terese u Botu smo prespavali dvije noći i za nas trojicu, s doručkom i večerom, naplatila nam je, uz pismeni račun, svega 1770 peseta (oko 40.000 starih dinara).

Treći dan, trideset i prvog avgusta

Sunčano, ali vjetrovito i prohladno jutro. Na brzinu mogu da razgledam seoce Bot. Zgomilano, patinirano kao svako selo u Spaniji, leži na željezničkoj pruzi Tortosa-Zaragoza. Drugog dana naše ofanzive ovdje se iskrcao doktor Ramon Gasio sa dijelovima 13. udarne divizije. Ramon mi je pričao da su bili munjevito skinuti s fronta, čak u Estremaduri, baš u času kad su započeli jednu ofanzivu protiv nas. Za vrijeme iskrcavanja iz vagona, u Botu, našli su se pod vatrom naših snaga. Ubrzanim maršetn su pošli da zatvore front kod Villalbe de los Arcos. Tu, tačnije na položaju Cuatro Caminos, bio je i ranjen. U Barceloni, u svom birou, Ramon je zadigao nogavice da bi pokazao rane, ali je sve to učinio na jedan beskrajno žovijalan način, bez traga neke odbojnosti prema meni koji sam mu, gledano u širom kontekstu događaja, »nanio rane«. Ramon je pričao da sve do njihova dolaska praktično na ovome frontu nije ni bilo jačih snaga na Francovoj strani i, da smo mi, republikanci, mogli iskoristiti tu prazninu i lako se probiti do same Zaragoze. Naravno, to tako izgleda iz potonjeg vremena, a ustvari ni mi nismo imali snage da postignemo takav uspjeh.

Mnoge okolnosti na ovome mom putovanju poslije četrdeset godina omele su me u namjeri da ga izvedem onim hronološkim redom kako je tekla naša ofanziva i moje kretanje u njoj. Zato će i ova reportaža biti unekoliko hronološki ispreturana. Tako ću danas, 31. avgusta 1977. godine, krenuti najprije na Sierru Caballs, gdje se moj bataljon »12. februar« tukao od 17—27. avgusta 1938. godine.

Sierra Caballs!

Moram priznati da me ovog jutra u Botu obuzela prilična zebnja, baš kao da krećem u borbenu akciju. Pitao sam se: da li ću moći da pronađem mjesto koje želim (svi moji drugovi »Spanci«, koji se nedavno obilazili »svoja« bojišta kazivali su mi kako je vrlo teško, pa i nemoguće, pronaći željena mjesta jer se cijela geografija za ovih četrdeset godina izmijenila?) Strahovao sam da li ću moći izdržati uspon na ovu planinu (nije mi bilo lako ni onda, kada sam imao samo 27 godina), jer, baš prije tri dana mi je doktor Doka Popović, našao na elektrokardiogramu nešto spljoštene zupce S. i T. Do vtaga! Kud ja sad srljam na ove zupce Sierru Caballs, kad se »geografija« mog srca toliko izmijenila da su mi E.K.G. zupci spljošteni? Ipak, hajdemo naprijed...

U sjećanju mi je iz onog vremena ostalo: na cesti Pinelj—Gandesa, u klisuri između Cerro San Marcos i Sierra Pandols, postojao je onda betonski most preko suvog potoka. Pod tim mostom se za vrijeme bitke smjestio prihvatni punkt previjališta 11. brigade. Od mosta na sjever, po mom čvrstom sjećanju, proteže se jedan surovi i besputni barranco kojim se bataljon uspeo do položaja na Sierru Caballs. Niz barranco su do ceste prenošeni ranjenici na rukama i mulama. Treba, dakle, pogoditi taj most, a onda će sve biti »lako«.

Prema vojnoj sekciji (1:100.000), koju mi je prije desetak godina ljubazno poslao moj sanitetski kolega general dr Antonio Lopez Cotarelo (sada, na žalost, pokojni), taj most, odnosno barranco, bi se morao naći na šestom kilometru od Gandese, na cesti za Pinell. Izlazimo iz Gandese asfaltnim drumom i velim šoferu:

— Ramiro, muchacho, ahora despacito (Ramiro, momče, sada vozi polagano).

Cesto pogledavam na brojčanik kilometraže. Na drugom kilometru, lijevo, ukazuje se znamenita kota 481 (Puig del Aliaga). Ostavljam je za povratak. Sad samo naprijed.

Cesta se blago uspinje, pa, preivalivši sedlo, spušta se u klisuru. Vijuga. Odjednom: betonski most i lijevo od njega jedan barranco! Ko zna da li je to onaj pravi? Produžavamo još kilometar-dva. Ne: ono je onaj pravi. Doista, njegov pravac, profil i položaj odmah ispod okomitih stijena na kojima treba da bude ermita de San Marcos, svjedoči mi da nema više sumnje gdje sam. Ostavljamo automobil pokraj drumu, pa uzbrdo. Nikakvog puta. Onda je, sjećam se, postojala kozja staza, ali su nju napravile naše trupe i ranjenici. Penjemo se stjenovitim koritom usahlog potoka, potom nas dočekuju poprečne terase obrasle borovima, ružmarinom, lavandom, mirtom i majčinom dušicom. Nisam očekivao da ću i ja ovako trijumfalno hodati po cvijeću. Nagrada za muke od prije četrdeset godina? Preko barranca se bjelasaju čelični stubovi električnog voda. Ni njih nije bilo onda. Najzad, evo nas na vrhu barranca, na širokoj zaravni pod vinogradima i maslinama.

Tu smo.

Tu, negde, lijevo, bilo je previjalište bataljona »12. februar«, ukopano u zemlju, ispod jedne povisoke suvomeđine. Tuda su protekli potoci ranjenika iz borbi za kotu 481. Tu je svojevremeno napravljen snimak koji obuhvata Waltera Wachsa, studenta medicine, jednog španskog bolničara i mene. Tu nam je granata preklala našeg vrijednog mazgača, koji je već u podne završio u kazanu bataljonske kuhinje. Hoće mi se da najprije pojurimo u potragu baš za tim mjestašcem, ali u to ugledah čovjeka na stablu jednog badema kako otreša plodove. Podosmo ka njemu:

— Buenos dias senior (Dobar dan, gospodine).

— Buenos (Dobar dan).

— Hay mucho trabajo? (Mnogo posla?)

— Si que hav, pero poco provecho (da, mnogo posla, ali malo koristi).

Bez oklijevanja mu se predstavim ko sam, odakle sam i kakav je cilj mog tumaranja po ovim brdima.

Čovjek side s drveta i rado prihvati razgovor:

— Da, Jugoslavija, Tito, da, on je baš danas stigao u Kinu. Un hombre muy fuerte. I ja sam se borio na strani Negrina, u 32. brigadi de choque, 70. divizije, komandant Torel. Bio sam mobilisan 1938. odavde iz Gandese, i radio kao telefonista.

— Kako je bilo u dane propasti Republike?

— Bili smo u Extremaduri. Neki oficiri i vojnici digoše pobunu protiv republikanske komande. Un derrumbamiento general (opšti raspad).

— Da li ste trpjeli represalije od strane pobjednika?

— Bio sam desetak dana u sabirnom logoru pa pušten kući. Tu su izdvojili komesare, komuniste, oficire i odvodili ih nekuda.

Tako mi ispriča Tomas Vilafranca Paulo iz Gandese (69 godina) poljoprivrednik što obrađuje vinovu lozu i maslinu. I živi od toga. Ne loše.

— Kako dosežeš do ovog nepristupačnog polja? Čime ga ovako lijepo obrađuješ?

— Postoji sada put kojim dolaze traktori. Imam traktor i motocikl. Tu mi je koliba. Ostajem u planini od zore do noći.

Postoji put!? Doista, Tomas nas rado povede ka nekadašnjim položajima koje sam naslućivao na kosama odmah tu iznad polja. Najprije podosmo putom, prohodnim za traktore i terenska vozila. Put silazi preko grebena Sierre Caballs do Corbere i Gandese.

Odvajamo se od puta kroz borove šumice, sve grebenom, probijajući ka jugozapadu, paralelno sa dolinom Corbera—Gandesa. Hvata me drhtavica. Evo rovova, evo mitraljeskih gnijezda, sve je sasvim vidljivo, iako do pola zatrpano zemljom i borovim iglicama. Evo-osmatračnice odakle sam, pored komandanta bataljona, Willyja Benza, posmatrao bitku koja se vodila u dolini ispod sierre, odakle smo posmatrali kako Francova artiljerija bukvalno preorava grebene i barrancose, počev od Villalbe de los Arcos pa do ceste Venta Camposines—Gandesa.

Dragi moj Willy, da li ti vjeruješ da sam ja, tvoj Medico, sam samcat zauzeo jučer Gandesu i to bez gubitaka? A sjećaš li se koliko se onda krvi protilo radi Gandese? Uvijek smo sami sebe uvjeravali: noćas mora pasti. Uvijek smo pronalazili raznorazne uzroke neuspjeha: te naša artiljerija zadocnila, te ova brigada nije simultano napala s onom itd. A u stvari, kako znaš, mi više nismo mogli da zauzmemo Gandesu, naše snage su bile već na izdisaju, ali je trebalo da se tučemo, tučemo i tučemo, još i još, ne više radi Gandese nego u ime naših dugoročnih ciljeva. Vjeruješ li, Willy, da preko ovih naših grebena vodi danas cesta, da ovim istim poljima, gdje smo sahranjivali naše mrtve, danas riču traktori, izoravajući neprestano još poneku ljudsku kost i podosta odlomaka od granata, vjeruješ li da su ovdje, nekada divljačne, sierre isprepletane električnim dalekovodima? Vjeruj mi i ne negoduj. Priznajmo da to, što se zove »razvitak«, može da teče i bez nas. Viši je to zakon ovog današnjeg svijeta. Neko to postiže vlastitim žuljevima, neko inostranim kreditima, neko pameću i srećom — tek, stvari ne stoje posve zamrznute, idu, idu, pored nas i neka idu, a možda i ne idu mimo nas, jer, na kraju krajeva ovaj Tomas Vilafranca Paulo i milioni španskih campesinosa i obrerosa — to smo i mi.

Rovovi su većinom kratki, prilagođeni grbinama terena. Ima ih i podužih, i po 100 m u kontinuitetu. Provlačimo se ispod mirisne borovine, sve grebenom prema jugozapadu, lijevo i desno, su duboki barrancosi — grobnice jednih i drugih vojnika, i, evo, ispod mene je opet Gandesa, tako sad bliska. Preda mnom je posljednja čuka — Puig del Aliaga, ali ću uspon na nju ostaviti za poslije, kad se budemo vraćali drumom, s druge strane.

Tomas reče:

— Eto, to je sve. Jeste li zadovoljni ovim što ste vidjeli? Ne povratilo se nikad što je bilo.

Vraćamo se do Tomasove kolibe. Dijelimo ručak. Na rastanku ponudih Tomasu 200 peseta. On odbi s gordošću. Dade mi na poklon parče granate. Posljednje fotografisanje i srdačan oproštaj.

Na povratku sam želio da utvrdim tačno mjesto gdje je bilo moje bataljonsko previjalište. Da vidim ona dva ulaza u hodnik što smo ga vlastoručno iskopali pod zemljom, u vidu potkovice, u danima od 17. do 27. avgusta 1938. godine. Da vidim maslinu ispod koje smo, džakovima punim zemlje, ogradili prostor za rad s ranjenicima. Da napravim snimak iz istog ugla kao što je onaj sa Walterom od prije 40 godina. Utvrdio sam krug u čijem radiusu od 100 m je sve to moglo biti, ali samo mjesto previjališta nije bilo moguće pronaći: sve je sad preorano, poravnato. Nije mi krivo. Neka mir čini svoje.

Inače, sve drugo je na svome mjestu: I Cerro San Marcos i golemi bedem od kamena

Sierra Pandols, u one dane sva u dimu i prašini, u one dane gubilište 4. divizije »Navarra«, Francove, a i naše 11. divizije, Listerove. Sve to stoji neizmijenjeno, kao vječiti spomenik jednoj istoriji, kao potvrda jednog postojanja.

Na povratku za Gandesu, u klisuri, sad s desne strane, u obali pored ceste opazih cijeli niz podzemnih skloništa (cuevas, chavolas). Snimanje.

Na samom sedlu, prije nego što se asfaltna cesta počinje spuštati ka Gandesi, primijetim makadamski put koji se uspinje u desno, vjerovatno ka Puig del Aliaga. Ovu priliku ne smijem da propustim. Mercedes nas izvuče do pod sam vrh. Najprije, odvatna slika: ispod glavice je zaravan i na njoj ogromno đubrište. Milijarde muva i smrad. Ne, navikao sam već na đubrišta i ne bi mi ovo smetalo, ali: zašto je baš ovdje? Naime, na vrhu čuke su dva spomenika, jedan u obliku piramide, a drugi jednostavan gvozdeni krst i na podnožju krsta pločica sa natpisom na katalonskom jeziku:

*Pic de la Mort
Terg de Ntra Sra de Mont Serat
BataUa de l'Ebro
31 d'octubre 1938,⁴⁸*

U frankističkoj vojnoj publicistici se Puig Aliaga naziva i »pic de las viudas« (brdo udovica). Spomenik je stravičan u svojoj jednostavnosti, u tekstu i po asocijacijama koje izaziva. Ta kota 481. je posljednja u lancu kota koje čine Sierru Caballs i ko se domogne Aliage taj drži Gandesu u šahu. Mjeseca avgusta 1938. su na ovu kotu vršeni bezbrojni juriši i kontrajuriši. Brdo smrti. Đubrište.

Svjež povjetarac vijori kroz borove grane i sve to me ispunjava neizrecivom nostalgijom.

Gandesa. Žarko je podne. Na centralnoj pijaci je kafana-bar koji vodi bračni par Senor Tomas i Senora Encarnacion Aubane Bases. Sierra Caballs je iscijedila iz nas mnogo znoja i sad se valja naliti s nekoliko boca mineralne vode. Domaćini odmah zapažaju da smo stranci i rado se upuštaju u razgovor. Iz Gandese su. Za vrijeme bitke imali su 14 godina i sjećaju se svega. Republikanska artiljerija je žestoko tukla po naselju. Dona Encarnacion je i danas užasnuta prizorom velike jame u kojoj je ležala gomila mrtvih »internacionales« postrijeljanih zarobljenika. Dolazi izvana i sin Joaquin, 30 godina, šofer kamiona u ovdašnjoj fabrici tekstila, vozi na relaciji Gandesa—Barcelona, zarađuje oko, 7000 peseta nedjeljno. Nije radio u inostranstvu. Joaquin je politički radoznao i dosta verziran. Glasao je za Felipa Gonzalesa (socijalistu).

— Da je omladina ispod 21 godinu imala pravo glasa, na izborima bi dobili komunisti.

— Zašto?

— Omladina, kao svaka omladina, hoće nešto novo. Sadašnja vlada ne zna tačno šta hoće, a ni opozicija takođe. Opozicija je mlitava, nedovoljno radikalna. Bojimo se i komunisti, da ne zavedu ruski komunizam. Mene interesuje ekonomsko stanje zemlje, a manje politika. Svi su ljuti na ondašnje i današnje »ministre« jer »krađu i šalju pare u Svajcarsku«.

— Ovakvi razgovori su bili nezamislivi do prije godinu dana, ovako javno u jednoj kafani, veli otac Tomas.

Neko je dodao:

— Franco, do juče, bio je nepovredivo božanstvo, a danas je skoro ništa.

Razgovor se navraća na građanski rat.

Joaquin: — Sve što smo učili o tome ratu je bilo usredsređeno na Caudilla. Meni je potajno došla u ruke knjiga koja mi je pomogla da vidim i drugu stranu.

⁴⁸ Brdo smrti, Puk naše Gospe od Montserata, Bitka na Ebru 31. oktobra 1948.

- Koja knjiga?
- Pisao je neki Englez, ne sjećam se imena.
- Hugh Thomas?
- Da, da!
- Nije loša knjiga.

Pita me da li je moguće da su »nacionales« počinili onakve zločine kako to navodi Hugh Thomas? Velim: Thomas nije komunista i nema razloga da mu se ne vjeruje, barem u tome pitanju.

Preostaje nam tri sata do noći, pa želim da iskoristim da obiđem još dva svoja previjališta.

Dolina Valdecanales, sjeverozapadno od Corbere. Kroz nju sad vodi asfaltni put. Tu sam, u borbi za kotu 382 bio dva puta. Mnogo ranjenika. Pored mene je ovuda prošao pješice i njemački antifašista, Emil, ranjenik bez polovine lica. Ostalo mu je samo čelo i oči. Raspoznao sam teren u krugu od oko 300 metara, ali samog mjesta, ispod obale, gdje sam se ukopao u rov, nisam više mogao naći.

Dozrele su sada smokve i grožđe te ih tamanim na veliko.

Corbera. Selo načičkano uzbrdo. U višim predjelima mnogo razvalina. I crkveni toranj, zahvalna osmatračnica, nosi nekoliko teških rana od granata. Pitam starca od kada su te ruševine i on potvrđuje da su od građanskog rata.

Pokušavam pronaći previjalište u barrancu koji se proteže južno, odmah ispod Corbere, paralelno sa drumom. Barrancom, sjećam se, proricao je potok koji natapa bogate bašte. Tu sam proveo samo jedno popodne, 29. jula, kada je trebalo da se munjevito suzbije napad frankista od Gandese. Moj bataljon je usred dana, pod kišom artiljerije, bio prebačen na ovaj položaj iz doline Valdecanales. Tu je lakše kontuzovan komandant brigade Otto Flatter, tu je granata istjerala iz utrobe bubreg mome bolničaru (bubreg je visio niz leđa na peteljci od uretera i krvnih sudova), tu je od jedne jedine granate izginulo i ranjeno petnaest Skandinavaca koji su se, sasvim bezazleno i beslovesno, bili nagomilali oko jednog bunara.

Još mi za danas preostaje da pronađem previjalište južno od drumu Corbera—Camposines, gdje sam boravio od 7—12. avgusta. Uspjelo mi je da identifikujem to mjesto sa 100% sigurnosti. Kao glavni orijentir mi je poslužila glavica k. 318 na kojoj je ranjen od granate Sveta Popović, pokretač i urednik beogradskog »NINA«. Od te glavice, paralelno sa drumom spušta se prema Camposines jedna kratka vododerina sa vrlo strmom obalom, visokom do 3 metra. Tu smo se bili ukopali u podzemno sklonište u vidu potkovice. Na žalost, sada od tog skloništa nije ostalo ništa, jer se cio nadsloj laporaste zemlje jednostavno srušio i tu sad zjapi praznina. U tome skloništu, u časovima kada nije bilo ranjenika, čitali smo, ja i pokojni Leo Mendaš, Solohovljev roman »Uzoranu leđinu«. Svojim dosjetkama nas je zabavljao čiča Ščukar. Ispred rupčage, nekadašnjeg skloništa, i danas stoji maslina ispod koje sam previjao Svetu Popovića.

Ovaj dan, bogat naporima i doživljajima, završili smo u gostoljubivoj fondici Dona Terese u selu Botu.

Četvrti dan, 1. septembra

Najduži, najzanimljiviji, ali, relativno slabo uspješan dan. Današnji glavni cilj je kota 565. Ne smijem se vratiti u Jugoslaviju, a da ne vidim nju i njena okrvavljena podnožja.

Veoma je toplo jutro. Oprostili smo se od Bota i njegove kotline obrasle nepreglednim vinogradima. U Gandesi navraćamo na posljednju kafu kod Encarnacion i Tomasa Bases. Još jedanputa fotografisanje i tvrdo obećanje moje (avaj!) da ću im poslati

snimke. Ne, nikada više neću davati obećanja te vrste. Sa gandeške pošte šaljem razglednice Gandese (panorama) Willyju Benzu i Walteru Wachsu, da sam ja, njihov Medico, sam samcat, uspio da zauzmem Gandesu 30. avgusta u 19 časova i to bez gubitaka.

Navraćamo na gandeško groblje. Do njega je, već prvog ili drugog dana naše ofenzive, doprla 13. brigada »Dorpbrowski« i tu — zapela. Ne nalazim nikakvih tragova ondašnje borbe. Sa grobljanske uzvišice još jednom se obazirem na prelijepu panoramu koja se prostire jugozapadno od Gandese: Serro San Marcos — Puig del Aliaga (Pic de la Mort) — Sierra Pandols — Puig Caballe. Pravim skicu. Srećom.

Iza Corbere ću još jedanput da bacim pogled na previjalište što sam ga juče razgledao, južno od drumu. Da, tu me je oko 10. avgusta obišao dr Jancu (Rumun) pomoćnik šefa saniteta 11. brigade doktora Arka. Uspjelo mi je da pronađem podzemna skloništa u barrancu potoka, onog istog što protiče ispod Corbere. Ovaj barranco je udaljen od drumu Corbera—raskršće Camposines oko 1 km istočno. Skloništa su sasvim dobro očuvana, ima ih oko desetak. Njih su kopale i trupe koje su na ovaj sektor došle poslije odlaska moga bataljona na kotu 565. Laporasta zemlja koja se vertikalno uzdiže omogućavala je lako kopanje. Iznad skloništa je terasasta zaravan i na njoj poljska kućica mladog seljaka Joaquina Masdeu iz Corbere. Obrađuje povrtnjak i vinograd. Pred kućom je traktor »ferguson« sa prikolicom. Poklanja mi granatu od 75 mm. Časti nas žutim vinom. I njemu sam, naravno, obećao poslati snimke!

Od raskršća Camposines skrećemo drumom za Mora de Ebro i, poslije svega 2—3 km uspijevam da zapazim okuku od koje se odvaja makadamski put u dolinu Mas de Albares. Dolina se, prema karti, uvlači oko 7 km duboko, u barranco koji tvore Sierra Devall de la Torre i Sierra Caballs. Blago se uspinje. Neprilika. Makadamski put je sasvim pristojan, ali ne baš najpogodniji za mercedes koji nisko gazi. Ostavljamo auto i nastavljamo pješke. Vrućina je velika. Sumnjam da ćemo, za ovo vremena koliko nam je preostalo, moći da pješke savladamo ovaliki put, tamo i natrag i još uz to da se ispnemo na položaje oko kote 565.

Uto nam se iza jedne okuke ukaza povelika poljska kuća, u dosta derutnom stanju, ali pred njom je i auto »Renault«—10. Pristupimo mladoj, ljepuškastoj i, za jednu seljanku, vrlo lijepo njegovanoj i dobro obučenoj ženi, molćci je ne bi li nas neko ovim autom povukao još koji kilometar naprijed. Ona nam ljubazno pokaza na svoga muža koji je, malo podalje, prskao masline pomoću motorne pumpe. Muž, Francisco Blade Pellisa (oko 35 godina), pošto sam mu se predstavio ko sam i radi čega dolazim u ovaj zabačeni predio, odmah upali svoj automobil.

Dolina Mas de Albares je sva pod maslinama ispod koje je zemlja besprijekorno obrađena. Brdske strane ove doline su pod šikarom i rijetkim borovima. Nailazimo na razvaline mavarske kule, koje se sjećam iz 1938, znači na dobrom sam putu. Zega je velika, pa smo bili beskrajno zahvalni što nam je Francisco svojim autom skratio pješčenje za puna 4 km. Dalje je put bio riskantan i za »renoa«. Ponudimo mu novčanu nagradu za ljubaznost, ali ne htjede ni da čuje.

Već sa ovog mjesta, gdje smo napustili automobil, uočim da se nalazim pred velikim iskušenjem. Dolina Mas de Albares, vidim sad jasno, dijeli se u dva kraka, u dva barranca, jedan lijevo, poširok i dugačak, ispod masiva Sierre Caballs, drugi ide pravo, znatno je už i strmiji, uvlači se u Sierra Devall de la Torre. Kojim ću barrancom da povedem ove moje saputnike? Ako omanem u sreći, pa ne pogodim željeni pravac, te zalutamo u kakvu bestragiju, moja dva prijatelja će me jednostavno ostaviti da se sa svojom donkihoterijom nosim sam. Uz to smo zapali u guste oblake muva. Čudno, dolje u selima ih nismo ni osjetili, a ovdje, u divljini, prava su napast. Da se, možda, i one nisu prisjetile leševa od prije četrdeset godina?

Odlučim se za uži i kraći barranco koji vodi pravo i izvodi na jedno sedlo, ne daleko od nas. U magnovenju sam zapazio da me taj barranco, a naročito sedlo kojim se završava, neodoljivo podsjeća na barranco u kome sam proveo s previjalištem od 7. do 24. avgusta 1938. godine, kada je 11. brigada vodila najžešće bojeve u svojoj istoriji.

Kao da me magnet privukao.

Poslije par stotina koraka uspinjanja bio sam siguran: tu smo! Evo rupa u brdu koje smo kopali koje su nam pružale zaklon i od najžešće artiljerijske vatre. Evo brda na kome smo posjekli borova stabla da bismo sagradili krov od skloništa u kome smo u uspravnom stavu mogli previjati ranjenike. Eno brda, na desnoj strani barranca, sa koga je naš teški mitraljez danonoćno tukao protivnikove položaje na koti 565. Ali, evo i još jednog dokaza. Brazgotine na maslinama! Rane od granata. Nevjerojatno. Poslije četrdeset godina maslinovo tkivo nije uspjelo da zacijeli ove brazgotine. Ovo što vidim kao da se juče dogodilo. Sasvim jasno se u stablu vidi urez, oštećenje od granata. *Vulnus lacerum!* Ova poljana i cijeli barranco Mas de Albares bili su onda pokriveni gustom artiljerijskom vatrom. »Trommelfeuer«, kako su govorili naši njemački drugovi, jer je to bila jedina putanja kojom su se mogle kretati naše snage i kojom su evakuisani ranjenici. Stoljetne masline su se cijepale u paramparčad koja je letjela na sve strane. Druge su ostale prelomljene, sa samim korijenom u zemlji. Za ovo četrdeset godina su vrijedne ruke katalonskih seljaka poravnale sve krateru u zemlji i odvezle polomljene masline. Ostavili su manje oštećene koje su preživjele i lijepo se oporavile. Idem od jedne do druge i samilosno gladih njihove rane.

Nije bilo mnogo vremena za takva sentimentalna raspoloženja. Valja da se penjemo dalje, stazom kojom su nekada silazili ranjenici, a sada, umjesto nje, evo puta — druma kojim mogu proći traktori i terenska kola. Na sedlu smo. Vidim pred sobom zelenu, pošumljenu kosu i, odmah ispod njenog grebena, crvenkaste pećine-okapine. Nevjerojatno! Pa to su skloništa Willyjevog štaba! Onamo ćemo, ali ne pravo, u dolinu ispod kose, nego lijevo, da uhvatimo korijen — početak Willyjeve kose koji se naslanja, tako pretpostavljam, na samo podnožje kote 565. Nju još ne vidim, ali je sa sigurnošću naslućujem. Tek što smo se popeli na prvu glavicu, kad mi se ona ukaza u svojoj ljepoti (današnjoj) i stravičnosti (ondašnjoj). To je gola, živa, crvena stijena na koju se s ove strane mogu popeti samo dobri alpinisti. Sa zapadne strane je uspon vrlo blag, povoljan za napadača. Ovu kotu je naša vojska izgubila oko 5. septembra. S obzirom na značaj toga položaja, 11. internacionalna brigada je dobila zadatak da ga preotme. Ovdje je brigada vodila borbe sedamnaest dana i noći, od 7—24. septembra 1938. godine. Nekoliko puta je našim Austrijancima pošlo za rukom da se uzveru uza stijene i da otjeraju fašiste s položaja, ali se nisu mogli dugo zadržati. Braniocu je bilo dovoljno da samo spušta snopove ručnih bombi niza stijene. Veliki gubici s jedne i s druge strane. U vojnoj publicistici nacionalista navodi se na više mjesta da su borbe u toku septembra bile »najstrašnije«. Dvadeset trećeg septembra su položaje našeg bataljona branili samo štab i prištapski dijelovi, sve ostalo ljudstvo je bilo izranjavano ili izginulo. Sjećam se, kao da je sada bilo, kako mi je tih dana dolazio u previjalište jedan iznureni borac, Austrijanac, moleći me da ga evakušem u pozadinu. Pregledao sam ga, i, ne našavši »ništa«, vraćao sam ga svaki put na položaj. Najzad će on, na moju dosta grubu tvrdnju da je zdrav, odgovoriti:

»Genosse Doktor, meine Seele ist krank«.

Bio je to slučaj potpune nervne iscrpljenosti, ali kud bi nas odvelo da sam bio popustljiv. Nije on bio jedini.

Od glavice udarimo desno, niz kosu, pravi greben, što vodi do komandnog mjesta bataljona. Dragi moj Willy, ti nećeš vjerovati, za tvoj ratnički duh će ovo biti upravo »šoking«: u stijenama, okapinama, odakle si ti komandovao, zatekoh danas — pčelinje košnice! Ne srdi se protiv neuništivosti života.

Od komandnog mjesta sasuljavamo se do puta (koga onda nije bilo) u dolini nailazimo na moćno vrelo u obliku kladenca, u stijeni. Nije potrebno da objašnjavam koliko važnost je imao taj kladenac za naše borce, a sada vidim kako su cijelu površinu vode prekrile žedne pčele.

Vraćamo se cestom i na samom sedlu ručamo.

Rekoh malo prije da mi je ovaj dan bio najzanimljiviji, ali relativno slabo uspješan. A evo zašto. Kao što to češće biva fotografu-amateru i meni se u mojoj kameri prekinuo film baš onda kad sam imao pred sobom najinteresantnije objekte. Dugo sam škljocao aparatom — uprazno, dok nisam otkrio nezgodu koja me koštala velike ljutnje. Tako su mi propali i portreti španskih ljudi, svih tih Tomasa, Joaquina i Francisca, kojima sam tvrdo obećao poslati fotose. Bruka!

Sad sam morao da se popnem na brdo, iznad mog previjališta, brdo s koga je tukao naš teški mitraljez, da bih odatle dobio što širu panoramu i da bih napravio crtež.

Evo, kako to izgleda iz moje ruke:

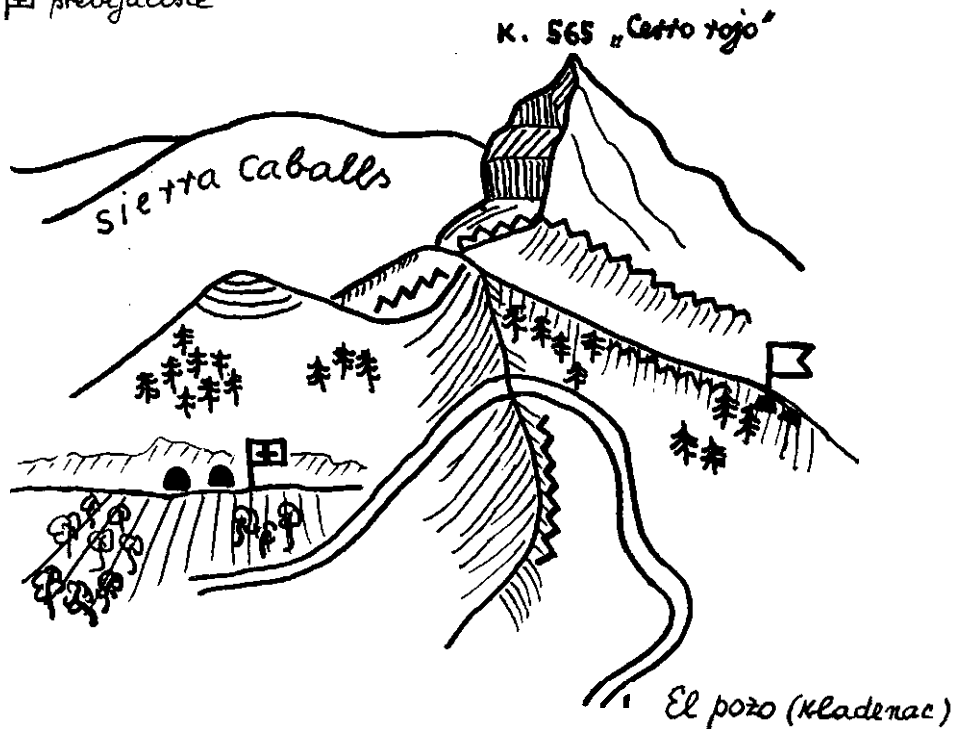
Kota 565

viđena i nacrtana 1. sept. 1977.
sa glavice odakle je, prije četrdeset
godina, tukao naš mitraljez

~~~~~ položaji našeg bataljona

☐ komandno mjesto (Gefechtsstand) Willy Gonzales

▣ previjalište

Na povratku zateknem cijelu porodicu Pellisa kako obraduju maslinjak. Da, da, obraduju Španci maslinjake. Osim Francisca i njegove žene, tu su i njegovi roditelji. Otac starac od 80 godina, visok, lijep i gospodstvenog lika i držanja poznaje i našu balkansku istoriju. Pomenu rat 1912. godine i sve kraljeve koji su ga vodili. I sarajevski atentat. On sam je ratovao u Maroku 1920. protiv Abd El-Krimovih ustanika. Ebarsku bitku je proveo u izbjeglištvu, kod porodice u Zaragozi. Otac Pellisa mi još reče da se kota 565. u narodu naziva Cerro rojo (crvena stijena).

Na dva kilometra istočno od Falceta, opet vučen nekakvim magnetskim silama, sprve sam pronašao vinograde gdje je bivakovao bataljon »Hans Beimler«. Prorfašao sam i vinogradsku kućicu u kojoj smo imali bataljonsku ambulantu. Zatvorena je i pusta. Sve stoji kako je i bilo, samo što je ispred nje, za ovih četrdeset godina, narastao veliki ljeskar, a nekadašnja loza ostala zakržljala. Tu sam sa svojim bolničarima izvodio vježbe u izvlačenju ranjenika ispod »vatre« koju smo podržavali šljunkom. Evo i čuvika na kome nam je savjetnik Grigorij održao lekciju. Obuzimaju me sjećanja na posljednje dane septembra 1938. godine. Po odluci republikanske vlade, da bi ona udovoljila međunarodnoj diplomatiji, bili smo povučeni s fronta. Ostaci 11. brigade su bivakovali na ovom istom mjestu. Sjećam se kako smo dan i noć slušali tutnjavu s fronta, na kome su ostali sami španski drugovi, pa mi se onda činilo kao da smo pred Špancima krivi što se ovdje, u miru, odmaramo.

U Španiju sam pošao sa specijalnim ciljem. Sedam dana je sasvim nedovoljno da se stekne vjerodostojnija i potpunija slika o toj zemlji, o njenom današnjem biću. Nisam imao ni pretenzije da pravim bilo kakvu »dublju analizu«. Priznajem čak i svoju pristrasnost u korist Spanije. Možda je u meni samom krivica što nisam uspio da vidim i »drugu stranu«. Ali, što nisam vidio, mogu reći da to zaista nisam vidio. Nisam vidio niti jedan saobraćajni udes, nisam doživio da se kelner otresa na mene, niko nije povrijedio osnove mog ljudskog dostojanstva, nisam vidio zapuštenih maslinjaka i vinograda, nisam vidio pijanog Spanca ... Sto se tiče njihovih maslinjaka, vinograda i ribolova, moj ubogi mozak ne umije da objasni kako se to njima isplati, neka na to pitanje odgovore ekonomisti i političari. Ja velim samo to što sam svojim očima vidio. Ja, barem za sada, nemam šta da stavim pod naslov. »No, međutim« ... Treba za tim duže tragati. Ako je istina da u beskrajnim galaksijama kosmosa postoji još lijepih svjetova, ako bih danas bio apatrid, ne vjerujem da bih se mogao odlučiti i za jednu drugu zemlju osim Španije. Priznajem da sam pristrasan.

VIII

Badalona, predgrađe Barcelone, sabiralište je jugoslovenskih dobrovoljaca. Počelo se odmah s vojno-političkim časovima. Pripreme za neko Buduće. Ne damo sebi ni časa predaha. Predavanje iz balistike. Predavač, u uniformi majora, sistematično objašnjava — kosi hitac. Predavač je nekadašnji profesor matematike u osječkoj gimnaziji, Božidar Maslarić, čestita i pravolinijska revolucionarna ljudina, i niko od nas slušalaca nije mogao ni da nasluti iz kakvih intriga i kleveta je taj čovjek morao da se vadi i spasava baš u te dane dok nam je na tabli metodično crtao parabolu po kojoj se kreće granata, podložna oprečnim silama. Potonjih godina ja ću još mnogo puta sretati Božu Maslarića i sve mi se čini da je on bio jedan od onih, dosta rijetkih, komunista čija životna putanja je, usprkos oprečnim silama, tako malo ličila na parabolu. Putanja nepomjerljivo usmjerena ka zvijezdama. Nesrećnik.

Iz Badalone su nas premjestili u Campdevanol, katalonsko selo ispod samih Pirineja. Tu smo se skupili svi iz balkanskih zemalja, beskućnici, apatridi, kojima »njihove« vlade ne daju odobrenje za povratak u zemlju. Ista je sudbina Talijana, Nijemaca, Poljaka, Mađara i Portugalaca. Svi ostali — Francuzi, Belgijanci, Englezi, Svajcarci, Američani, Skandinavci — već se spremaju svojim kućama.

Prolazimo kroz međunarodnu komisiju za repatrijaciju španskih dobrovoljaca. Partijska organizacija je razrađivala taktiku držanja pred tom komisijom. U komisiji su gospoda oficiri iz Finske, Engleske i Francuske. Između nas i njih je nepremostivi jaz. Gledam ih s nepovjerenjem i mržnjom: pa to su ta ista gospoda što su nam već 1936. godine stavili omču oko vrata, stvorivši sramni Komitet za nemiješanje. Sve je to ista banda. Mi smo za njih odrpanci, sankiloti, salauds rouges.⁴⁹ Šta sad od nas hoće?

Sva ta ispitivanja, mislio sam, ne služe ničem drugom nego da se prikupi što više podataka kako bi nam se, lukavo, postavila neka zamka. Zašto nas gnjave kojekakvim anketama kad ne mogu ili neće da nam izdejsvuju častan i slobodan povratak u domovinu? Cinizmu međunarodne reakcije nema kraja: za cijelo vrijeme rata su galamili: »Dobrovoljci! Napolje iz Španije.« A sad, kad smo se povukli sa frontova, ne daju nam da iz Španije iziđemo. Niko nas neće. »Rješenje« će se naći u koncentracionim logorima Francuske, kao odmazda svoje vrsti, za sve ono što smo učinili u borbi protiv fašizma i njegovih licemjernih pomagača.

U Campdevanolu su se prvi put našli na okupu svi Jugosloveni koji se, u trenutku o povlačenju interbrigadista, zatekoše u raznim jedinicama i ustanovama na teritoriji Katalonije. Moglo nas je biti oko 200. Ostali jugoslovenski dobrovoljci, bivši pripadnici 129. brigade, još su se nalazili u centralnom dijelu Španije, čekajući povoljnu priliku da se, kroz Francovu blokadu, prebace ka nama u Kataloniju.

Materijalni uslovi su bili dosta teški no ipak snošljivi kad se uzme u obzir težina cjelokupne situacije u Španiji. Stanovalo se dijelom u hali neke oveće radionice, a dijelom po privatnim kućama. Toša Tišma i ja smo uživali u gostoljublju jedne porodice, koja nam je ustupila svoju, za naše potrebe veoma lijepo namještenu sobu. Osjećala se oskudica u hrani, a poslije rujne jeseni nastupile su kiše i mrazevi. Snijeg je već odavno pokrivao Pirineje, a sad se spustio i na prve padine iznad sela. Organizovali smo ambulantu u kojoj se neprestano smjenjivalo nas nekoliko jugoslovenskih, bugarskih i rumunjskih ljekara. Nismo imali težih zdravstvenih problema osim brojnih invalida, starih ranjenika i iznemoglih.

Bili smo organizovani na potpuno vojničkoj osnovi. Živjelo se po rasporedu u kom su politička predavanja zauzimala najvažnije mjesto. Upravo u te dane je i do nas stigla »Istorija SKP (b)« i mi smo na nju navalili kao na vrelo čiste i bistre teorije. A bili smo doista žedni. Kursom su rukovali Vlajko Begović (u ono vrijeme zvan Stefanović) i Matija Uradin (Boris Borić). Ja sam imao na brizi jedan od kružoka. Ta nastava je tekla na način koji je u ono vrijeme bio svuda uobičajen, tj. prilično dosadno. Rukovodioci kružoka bi »pričali«

⁴⁹ Fr. crveni gadovi

jednu temu iz »Istorije«, potom bi »provjeravali« kako su to slušaoci shvatili. Slušaoci su veoma malo čitali, pored ostalog i zato što smo »Istoriju« imali u svega 2—3 primjerka. Ne vjerujem da smo bili odmakli, makar i za jedan red dalje od famozne »Četvrtе glave«. Tako je, uostalom, bivalo i na svim improvizovanim kursevima u toku NOR-a. Dok se stigne do »Četvrtе glave« kursisti se već dobro zamore, a, osim toga, baš sa tom glavom su otpočinjale i neprijateljeve ofanzive.

Duša i motor našeg teorijskog zanimanja bio je Vlajko Begović. Njega bih okarakterisao širokogrudnim fanatikom revolucije. Širokogrudnim zato što je vazda pokazivao vanredno razumijevanje za ljude, njihove slabosti i greške, priticao im u pomoć. Mnogo puta mi je tumačio svoju osnovnu etičku maksimu: »Biti uvijek s ljudima. Dokle god si među ljudima nisi izgubljen, sačuvaćeš svoj moralni, ljudski, pa i politički integritet«. Fanatik zato, što je uprkos iskušenjima i udarcima koje je podnio od strane zvaničnih predstavnika Revolucije, ostao vjeran njenim idealima, istorijski dostižnim i ostvarivim idealima. Vjera u Revoluciju proisticala je iz vjere u ljude i u njihova istinski revolucionarna tj. humana htijenja. Sve ostale Vlajkove osobine su samo funkcija ovih dviju premisa: kad vidi da negdje treba uprijeti i poduprijeti, on je tu, po vlastitom revolucionarnom nagonu, bez poziva, bez »zadatka«, bez forumskih akreditiva. Uvijek anonimno, koliko je to među ljudima uopšte moguće. Bez računice politikanata. Mnogo, mnogo godina kasnije — u izmijenjenim uslovima, ali ne toliko izmijenjenim da bi individualni samoprijegor komuniste postao suvišan, a kamo li »opasan« i nepoćudan — Vlajkov stil rada biće dočekivan s podozrenjem: ništa po slobodnoj revolucionarnoj volji, ništa mimo foruma, ništa izvan stroja; neprihvatljivi su »slobodni strijelci«! A ja ću se neprestano sjećati onih campdevanolskih dana: odupirući se studeni, zagrnuti ćebetom, slušamo Vlajka, i mala govorna mana njegova nije mu smetala da dopre do slušalaca, polupismenih radnika i intelektualaca podjednako, jer njegova riječ nije samo lijepa politička riječ u kojoj uživa sam govornik više nego slušalac i koja za čas vene u frazu. Njegova riječ je počivala na činjenicama, na istinama, a jedino iz takve osnove može da zrači fluid uvjerljivosti.

Bez obzira na »demobilizaciju«, cjelokupan život u Campdevanolu tekao je u znaku održavanja naše doskorašnje ratne mobilnosti. Bio je to dug prema Španiji koja se približavala smrti, i dug prema Budućem. Ne sjećam se da je bilo i jednoga među borcima koji ovo nije odmah i sam shvatio. Izdvajala se jedino jedna grupica »starih komunista« koji su u Španiju dospjeli iz Sovjetskog Saveza, a koji su smatrali da su već dali dosta »od sebe« i maštali o povratku u SSSR, što dalje od postojećih iskušenja i predstojećih bura. Mihajlo Vraneš (Protić) partijski sekretar, došao i sam iz SSSR-a, grmio je na sastancima protiv ovih »velmoža«. Ali, ti ljudi nisu imali baš nikakva uticaja na ostale borce, njihovo ponašanje nije moglo niti malo da nagrize moral ostalih. Sasvim drugi tip ljudi kao da se postarao i uspijevao da zadaje udarce moralu. Mi smo, naime, imali vojnu komandu (komandant je, čini mi se, bio jedan grčki drug Nikolaidis) u kojoj se našlo ljudi koji su počeli da se izdvajaju od kolektiva i da prisvajaju, dakako za same sebe, neke privilegije, naročito u ishrani. To nije moglo da ostane neprimijećeno i, pošto smo svi trpjeli i bili spremni da trpimo oskudicu,

takvo ponašanje je izazvalo negodovanje i kritiku. Stvar ne bi bila toliko teška da se nije umiješao partijski komitet, ali, na nesreću, sasvim pogrešno. Umjesto da otkloni stvarne uzroke nezadovoljstva, komitet je smatrao da mu je glavni cilj — učutkati kritičare, zaštititi »autoritet« starješinstva i suzbiti tendencije ka »uravnjilovci«. Takav stav komiteta morao je da bude prihvaćen od strane članstva, ali ćutke, po sili discipline i s unutarnjim negodovanjem. U stvari, ovim je stvoren jaz između komiteta i članstva koji je premošćen samo beskrajnom odanošću članstva. Najviše me čudilo što ni sam Protić, sekretar partijske organizacije, koji je smatran za vrlo trezvenog, čestitog i beskompromisnog komunistu, nije našao snage da, u osloncu na cjelokupno članstvo i na vanpartijski dio kolektiva, raščisti ovu aferu otvoreno i do kraja. Kao da se mislio da bi se priznanjem istina, ako su neprijatne i pogotovo ako struje »odozdo«, srušio nekakav mit o nepogrešivosti »viših« i dalo maha sumnjivoj liberalističkoj raspojasanosti. Samo to ne! I tako smo i dalje javno ćutali, međusobno gundali, u stroju koračali campdevanolskim ulicama i pjevali gromoglasno: »Krasni flot« i »Sve zadaći bojevije« ...

Tada, u Campdevanolu, ja sam prvi put čuo za »uravnjilovku« i slušao skolastičke rasprave o njoj, to jest prave anateme nad tim opasnim i kontrarevolucionarnim zlom! Zaista, niko pošten i dobronamjeran prema socijalizmu ne bi mogao da odobri princip po kome bi onaj ko slabo radi, ili uopšte ne radi, primao na socijalističkoj trpezi isti zalogaj kao i onaj ko se satire za cijelu zajednicu. To je prosto i jasno. Ali, nevolje nastaju onda kad se postavi pitanje ko će i kako vrednovati nečiji rad, pa da bi se na osnovu takve ocjene došlo do pravedne naknade za uloženi rad. Jedni su smatrali (to su baš oni najgorčereniji protivnici uravnjilovke i inkvizitori nad kritikom odozdo, oni što su svaku kritiku proglašavali nepartijnim kritizerstvom) da je njima i samo njima od Revolucije (kao od Boga) dato da sami sebi odrezuju veličinu zalogaja, i da taj zalogaj mora biti apriorno veći od ostalih, jer ako su na odgovornijem položaju onda, zaboga, samim tim i rade više. Drugi su, pak, prihvatajući taj stav u principu, ukazivali prstom na one koji, doduše, jesu na višem položaju od ostalih, ali rade manje nego drugi, pa čak i ljenstvuju, spletkare, progone nevine, a grabe za sebe bez mjere i stida; žigosati i svrgnuti takve, ne mora da znači, po mišljenju ove struje, činiti ustupak uravnjilovačkim, malograđanskim i anarhističkim tendencijama, nego je to bitan preduslov da jedan kolektiv, pogotovo ako je u nevolji, moralno i fizički opstane. Od Platonove Države i Karlove Kritike gotskog programa, pa do naših dana su nedoumice oko jednakosti i pravičnosti ostale jedan od krucijalnih problema društva, odnosno socijalizma posebno. Neki teoretičari su to zamrsili do aporičnosti, svakako, u potajnoj težnji da odbrane tehniku sticanja nezaslužanih privilegija. Stvar je, barem u campdevanolskim danima, izgledala mnogo prostije: dopustiti kolektivu (»demokratiji«) da ne dopusti pojedincima da sami sebi odrezuju veličinu zalogaja. Neka žvaću, nek vare, ali neka kolektiv, ili barem partijska organizacija kao eksponent kolektivne svijesti, zna zašto je i koliko je to »više«. Demokratiji je bila uskraćena sloboda da kaže svoju riječ, demokratija je bila preslaba da tu slobodu izbori.

U međuvremenu je u Barceloni obavljen zvanični oproštaj (despedida) interbrigada od Španije. Parada je, kažu, bila velika i dirljiva, govorili su Passionaria, Modesto, pjesnik Antonio Machado i drugi. Bilo mi je žao što nisam učestvovao.

* * *

Ne znam kakvi razlozi su nalogali da su nas počeli seliti. Na prijelazu godine 1938/39. smo iz Campdevanola prešli u gradić Ripoll. I tek što je Teodor Balk (Karl Fodor) — ljekar i književnik, poznat mi još od mojih prvih koraka u marksizmu po knjizi »Medicina i društvo« i po oštrim bilješkama u časopisu »Nolit« — preduzeo da uvježbava jedan, kako bi se danas reklo, aktuelan politički »show«, stiže nam naređenje da se preselimo u selo Llers, desetak kilometara sjeverozapadno od Figuerasa.

Možda su ti manevri bili u vezi sa fašističkom ofanzivom protiv Katalonije, započetom 23. decembra 1938. Vjerovatno se htjelo da nas približe francuskoj granici. O razmjerama i ciljevima te ofanzive malo se šta znalo, meni barem izgledalo je da je u pitanju samo jedna lokalna akcija Francovih trupa s kojom će republikanska vojska lako izići na kraj. Tako je trajalo sve do posljednje deкаде januara.

Osamnaestog januara, u Llersu, imali smo nezaboravan doživljaj. Stigla je grupa jugoslovenskih dobrovoljaca sa Levanta. Uslijed proljetosnjeg proboja fašista na Mediteran, oni su se, u sastavu bataljona »Đuro Đaković« i 129. brigade zatekli na južnom dijelu španske teritorije. Vodili su teške borbe cijelog ljeta, sve do dana povlačenja interbrigada sa fronta. Njihovo putovanje do Katalonije bijaše skopčano sa smrtnom opasnošću. Ukrkali su se u brodove, u Valenciji, i tokom jedne noći preplovili duž španske obale, do Barcelone. Sretno su mimoišli sve patrole i zasjede fašističke mornarice. U Llersu je bio organizovan susret naše, katalonske, i pristigle, levantske grupe. Govorili su Sveta Popović i Danilo Lekić. Govori su bili topli, ali nad mitingom se već nadvio oblak zebnje.

Tek što se završila ceremonija, valjda već sutradan, sazvan je skup svih dobrovoljaca. I taj skup će ući u istoriju. Govorio je Slobodan Mitrov-Šilja. Vojna situacija na frontu je uzela veoma nepovoljan tok. I sama Barcelona je u opasnosti. Mi, interbrigadisti, još smo tu, na tlu naše Španije. Reakcija međunarodna ne pušta nas u naše zemlje. Kad je to već tako, nema nam drugog ni razumnijeg, ni časnijeg izlaza nego da s puškom u ruci nastavimo borbu, opet na tlu Španije, protiv svih njenih i naših neprijatelja. Došao je čas da ponovo pomognemo Španskoj Republici. Kao pred Madridom 1936., tako će i sada, pred Barcelonom, fašisti doživjeti slom. Tako smo osjećali.

Bez obzira na Šiljin vatreni govor meni se analogija Madrid—Barcelona učinila veoma primamljivom i uvjerljivom. Čudo bi bilo, ali može da se desi. Kao 1919. godine, kada su boljševici i radnici presreli i potukli Judeniča ispred Petrograda. Tih dana u Llersu djelovao je punom snagom fenomen apsolutne nade u pobjedu. Nada je bila posve iracionalna. Ona je bila jača od svih vojnopolitičkih analiza, jača od nade svih političara, državnika i stratega.

Međutim, samo jedan jedini pogled samo jednog podoficira na vojnu situaciju bio je dovoljan da se uvidi da je rat, barem na tlu Katalonije, izgubljen. A mi smo vjerovali da ćemo pred Barcelonom, ili u njenim ulicama, pripremiti grobnicu fašistima! Hoću ovim da kažem da je, često puta, u revolucijama, vjera običnih boraca u pobjedu jača a njihova volja da se pobijedi upornija nego što je to slučaj sa vodama. U pitanju je nesebična, samoprijegorna, plemenita naivnost. Valjda ona zaslužuje još nešto osim podsmjeha?

Priprema za pokret. Na partijskom sastanku sam izabran u komitet jugoslovenske grupe.

U Figuerasu se ukrcavamo u voz za Barcelonu. Noću, voz sporo i oprezno odmiče. U zoru smo na velikoj željezničkoj stanici Barcelone. Tišina i potpuno odsustvo gužve djeluju neprijatno. Čekamo dosta dugo dok naša komanda nije uhvatila vezu sa komandom Barcelone i saznala da od odbrane grada više nema ništa. Francove trupe se već približavaju zapadnim predgrađima. Naša vojska pruža još otpor, ali tek toliko da malo uspori napredovanje neprijatelja. Omogućiti evakuaciju najvažnijih ustanova i republici odanog dijela stanovništva to je sada još jedini realan cilj.

Naša kompozicija je, potom, skrenula na pravac prema gradu Granollersu te smo se iskricali u selu La Garriga, samo dvadesetak kilometara sjeverno od Barcelone. Tu je sprovedena organizacija u čete i bataljone po nacionalnoj pripadnosti. Mi, Jugosloveni smo formirali jedan jak bataljon u kome je jedan vod sastavljen od oficira, sada u svojstvu običnih boraca. Ja sam određen za ljekara našeg bataljona. Pomoćnik mi je bio Dragoslav Jovanović, student medicine i moj drug iz Beograda. Zajedno smo prošli kroz Pariz, jula 1937., na putu za Spaniju. Podijeljeno je i novo novcato oružje, još konzervisano: ruske vintovke i puškomitraljezi »Dehterev«. Ostale opreme je manjkalo. Ja sam, kao i svi ostali, morao da se zadovoljim odjećom, u kojoj sam se zatekao tj. civilnim odijelom. Moj krombi-kaput me štitio od zime, ali i ometao u kretanju.

Najzad, s opremom kakva je da je i s naoružanjem koje je ulijevalo neku nadu, krenusmo u taj naš drugi rat, u susret neprijatelju. Moglo je to biti 27. januara 1939. godine.

Iz La Garrige smo noću odmarševali par kilometara na zapad i osvanuli u pitomom predjelu: vinograd i bademi u cvatu. Pred nama na lijevom krilu pukla je ravnica prema Barceloni, a desno su brda, obrasla borovom šumom. U tom predjelu su naši, objašivši cestu, zaposjeli položaje. Ja sam se isprva smjestio ispod nekog kamenog mosta, da bih tu razvio previjalište ako naiđu ranjenici. Evakuaciju je trebalo da potpomaže jedan sanitetski auto. Uto, cestom od Garrige, naiđe doktor Blagoje Nešković i ugledavši me pod mostom, upita preneraženo:

— Šta radiš tu, za ime boga?

— Pa, eto, ovdje će mi biti previjalište kad počne borba.

— Imaš li veze sa štabom?

— Štab je nešto naprijed. U štabu imam svog kurira.

— Ne šali se glavom. Kidaj odavde i prilijepi se uz štab. Ne uzdaj se u kurira. Ovdje možete biti lako zarobljeni.

Imao je Blagoje pravo. Ja sam još uvijek mislio na ebarski način, kao da će se voditi borba u rovovima, poziciono, duže vremena. Blagoje, pak, za vrijeme borbi na Levantu, stekao je veće iskustvo u manevarskom ratovanju. »Samo se drži čvrsto štaba, inače si izgubljen.«

Tako sam i učinio.

Na frontu, ispred naše linije, začelo se slabije čarkanje mitraljeza i bacača. To vode borbu španske zaštitnice. Oko podne je borba postala žešća. Angažovani su i naši. Stigla je lijepa vijest da se naša prethodnica sukobila sa Talijanima i zarobila jedna sanitetska kola. Ajde de! Poslije podne se ratna sreća okrenula ka neprijatelju koji je u svakom pogledu bio nadmoćniji. Naš rastegnuti front je počeo da se kida. Ja sam se našao na desnom krilu, odmah ispod brda. Ivo Rukavina je naredio povlačenje uz brdo.

Tek što smo zamakli u brdo spusti se noć. Kolona tapka uzanom stazicom i borci se svaki čas nabijaju jedan drugome na leđa. U to stiže poruka sa čela kolone: »Doktor naprijed! Rusek se teško povrijedio.«

Tog trenutka je započela jedna od mojih ratnih anabaza.

Pohitao sam srljajući i posrćući mimo kolone i, kako sam napredovao, tako je prvobitna poruka dobijala sve veće razmjere:

»Rusek se nabo na ruski štik.« (bajonet).

»Ruseku iscurilo oko.«

Borca Antona Ruseka sam znao samo po čuvenju. Sada, dok žurim ka njemu, ključa mi u mozgu: »Rusek — ruski štik. Ruski štik, pa baš u Ruseka. Čudan afinitet.« Na veliku Rusekovu, a i moju sreću, taj stravični ruski štik je jedva malo povrijedio kožu iznad očnog luka. Očna jabučica je ostala netaknuta. Sve u redu osim za mene teškog poremećaja u koloni. Naime, dok smo se ja i Dragoslav bavili s Rusekom, kolona je odmakla i nestala u pomrčini. Nisu ništa pomogli ni vapaji: »Veza, veza!«. Počeo sam da proklinjem najprije onoga ko je prvi pustio alarmantnu poruku da spasavam Rusekovo oko, pa ruski štik, i najzad samog Ruseka.

Uto nas sustigne grupica zaostalih drugova sa Grgom Jankeзом. Sad nas je oko desetina odcijepljenih od glavnine. Nastavimo da tumaramo po planini dok ne začujemo šum neke rijeke ispod sebe. Za malo, s onu stranu rijeke, primijetimo automobilske farove, koji su dolazili, zaključili smo, sa strane La Garrige. Došavši baš naspram nas, automobil je stao. S upaljenim farovima. Šta sad? Ciji je to automobil? Preko rijeke će pregaziti jedan rumunjski drug da izvidi ko je to tamo. Vрати se s izvještajem da je osmotrio kamion pun fašista. Otkud fašisti tako brzo na ovoj sporednoj cesti? La Garriga nam je sada desno i sa toga pravca vidimo sasvim jasno iskre koje vrcaju iz topovskih grla u gustoj paljbi. Znači, još se vodi borba, ili za Garrigu, ili na položajima iza nje. Sad će u izviđanje krenuti Grga Jankez. Kamion jednako stoji. Poslije dužeg vremena Grga se vrati i ispriča da je dopузao do pod sam kamion, da mu se učinilo da čuje naš govor, »ali to mi se samo učinilo, nemoguće je, tamo su fašisti«. Naša nedoumica je sad narastala u raspoloženje blisko panici. Spustila se teška kiša, ne znamo gdje smo, jedinica otišla ko zna kuda, a pred nama, na cesti, fašisti nam napravili zasjedu! Za neko vrijeme kamion pođe dalje i nestane, a mi sad

odlučimo da prijedemo rijeku i cestu pošto-poto, spremni da se jurišem probijemo. Gazeći divlju rječicu okliznem se i okupam, moj krombi se dobro nadoji vodom; potom, pužući po uzoranoj njivi, stignemo do ceste.

Nigdje nikoga.

Tri dana kasnije, kad smo sustigli naše, doznali smo da je to bio naš kamion i to pun jestiva za bataljon! Naše ponašanje je bilo školski primjer panike.

Čuda i iznenađenja, međutim, nisu prestajala da nas prate. Pomrčina je bila tako gusta da smo se mogli kretati jedino pipanjem terena pomoću nogu. Da bismo održali vezu, svak se naslanjao rukom na leđa svog prednjaka, baš kao da smo Brueghelovi slijepci. Odjednom moj prednjak nestade, a ja, učinivši korak za njim, osjetim prazninu ispod nogu. Padam, beskrajno dugo padam, toliko dugo da sam imao vremena da razmišljam šta ću morati učiniti onog trenutka kada se i ako se živ ikada dočepam zemlje. Jer, opasnost mi je prijetila ne samo od moga vlastitog pada nego i od onog druga koji će se svom svojom težinom survati povrh mene. A za njim će me pritisnuti još idući i slijedeći. Kad sam stigao do zemlje, nepovrijeđen, istog magnovenja sam se bacio u stranu, samo da izbjegnem udarac Dragoslava Jovanovića koji je padao iza mene. Našao sam se na kolosijeku željezničke pruge. Dakle, survali smo se u jedan duboki usjek. Sve se dobro svršilo. Pravo je čudo da niko od nas nije zadobio prijelom noge.

Pošto smo nekako istumarali iz željezničkog usjeka i prevalili koju stotinu koraka ravnog i raskvašenog polja, dočeka nas jedna veoma strma padina. U onoj gustoj pomrčini niko od nas nije mogao da procijeni šta ta padina zapravo predstavlja, da li jednu usamljenu uzvišicu, ili podnožje neke veće planine koja sačinjava drugu stranu riječne dubodoline u kojoj se nalazimo. Da li ćemo se uopšte odvažiti da otpočnemo savlađivati tu strminu, uz rizik da nas negdje gore dočekaju nesavladive litice, ili ćemo potražiti, makar i nasumce, neki povoljniji bočni izlaz iz doline?

Napokon, odlučili smo da krenemo uzbrdo, jer ćemo se tako najbrže odmaknuti od ceste, a i pravac nam taj odgovara; penjući se uz brdo idemo ka sjeveru, u smjeru kojim se povlače naše jedinice.

Padina se proteгла u beskraj. Kiša je sve jače pljuštala i ja sam morao svaki čas da iscijedim po koji litar vode iz peševa moga krombi zimskog kaputa. Napredovali smo vrlo sporo no ipak — napredovali smo. U neko doba noći nabasali smo na jednu zaravan. Bila je to terasa ukopana u brdo kakvu gorosječce prave na šumskoj strmini, da bi tu slagali drvene cjepanice. Odlučismo da tu sačekamo osvit. Posjedali smo na zemlju tako da smo leđa okrenuli jedan drugome i pokrili se ćebetom. Hladna, beskrajno dugačka januarska noć koja nam je natapala kišom svaku poru odjeće i tijela. Tek u zoru je kiša prestala. U onoj magluštini od isparenja počeli smo se raspoznavati i prebrojavati. Ukupno nas je šestorica. Osim Grge Jankeza i Dragoslava Jovanovića tu su još i dva rumunjska druga. Ali, moju pažnju je najviše privlačio »Bratko«, drug iz jedne susjedne nam zemlje, veoma snažan i lijepo razvijen čovjek, sa kapetanskim činom. Saznajemo sad i to da je on »kadar« koji je došao iz Sovjetskog Saveza. Meni je nekako laknulo kad sam ga vidio među nama. Računam: sad imamo iskusnog vođu i starješinu.

Kad se razdanilo, otkrili smo u šumi stazu koja vodi ka vrhu brda. Trebalo je da se još dugo penjemo dok nismo izašli na vrh, zapravo, na sljeme jedne planine.⁵⁰ Po suncu koje se na trenutak pomolilo iza oblaka utvrdili smo da se planinsko sljeme proteže prema sjeveru, dakle u pravcu kojim smo baš željeli. Ohrabreni ovim saznanjem, grabimo žurno planinom. Sad slušamo isprekidanu, slabašnu borbu lijevo i desno u ravnici ispod nas, još uvijek paralelno s nama. Nekad nam se učini da su mitraljeski rafali već daleko isprednjačili, pa nam se javljaju tjeskobna pitanja: da li ćemo biti kadri da pretekemo fašiste koji na motorima napreduju ravnicom, da se izvučemo iz njihova džepa? Gdje su sad naši i da li još postoji ikakva »linija fronta«?

Nesmetano smo se pomjerali ka sjeveru i nigdje ne vidjesmo sela, nigdje čovjeka. Nekoliko sati smo hodali; samo šuma i rijetki proplanci kroz koje smo nazirali plavetnilo u podnožju planine. Dolje, u ravnici, nije se ništa ni vidjelo ni čulo. Samo rijetki rafali iz mitraljeza. Odjednom, iza jednog grma, banu preda nas jedna mlada žena, seljanka. Čudno, ali i ne odviše čudno. Rat je. Ratni vihor vitla ljudima i raznosi ih kojekuda, baca ih u predjele kojima se, inače, rijetko kad kreću. Šta je ovu seljanku natjeralo u besputnu planinu, to ne znam. Vjerovatno smo je pitali, ali se ne sjećam njenog odgovora. Međutim, neću nikad zaboraviti naše ponašanje pred njom. Prvi u našoj maloj koloni koračao je »Bratko«. On je prvi i spazio seljanku. Istog trenutka »Bratko« se bacio na zemlju, nanišanio puškom i povikao: »Manos arriba!« (Ruke u vis!) I mi, povodeći se za »Bratkom«, mahinalno smo se bacili na zemlju! Žena je stala, prestravljena. Scena je bila smiješna i sramna. Pet pušaka protiv jedne goloruke žene! Nas četvorica smo u magnovenju uvidjeli našu zabludu i digli se sa zemlje, ali je »Bratko« ostao da iz ležećeg stava ispituje drhćuće stvorenje. Mislio je, valjda, da žena predvodi kolonu fašista. Jedva smo ga razuvjerali i smirili. Šta je ovo? Da li nam je to vođa i starješina? Prekaljeni revolucionarni kadar?

Nastupila je još jedna noć. Idemo i dalje poširokim šumskim putem, sve hrptom planine koja me sve više podsjeća na Sljeme Zagrebačke gore. Sad vidimo ispod sebe, lijevo i desno, kako automobilske farovi prosijecaju pomrčinu. Sve nekako unakrst, kao bez reda, no ipak usmjereno ka sjeveru. Čiji to farovi svijetle? Čiji mogu biti osim fašističkih? Republikanski su ugašeni. Naši farovi su i noću ugašeni. Gase se naša svjetla... Čujemo i tutnjavu topova s desna tj. sa istočne strane, dakle duž drumu Granollers — Gerona. S proplanka osmatramo i vidimo varnice iz topovskih grla. Nešto sjevernije ugledamo bljesak ogromne, žučkaste svjetlosti, koja se razlila po čitavoj dolini, i potom snažnu detonaciju. Mora biti da to naši dižu u vazduh skladište municije. Iz svega zaključujem da otpor naših zaštitnih odreda još traje i da smo mi tokom današnjeg dana ipak dobro uznapredovali, ne mnogo ispred linije fronta, ali nismo mnogo ni iza nje. Ako požurimo, svi su izgledi da ćemo tokom ove noći dovoljno isprednjačiti i sutra dan stići neku od naših jedinica.

Uto nas »Bratko« zaustavi i reče:

— Da držimo sovješčanije.

— Kakvo sovješčanije, o čemu?

⁵⁰ Planina Montseny u sjevernoj Kataloniji.

— Pa, eto, vidite dolje, mi smo okruženi. Bićemo zarobljeni. Moramo frljati vintovki. Da frljamo vintovki?

— Ne, ne frljamo vintovki!

— Az će da frljam.

— Mi ne frljamo.

»Bratko« dohvati svoju pušku za cijev i otfrljači je u šikaru, a ja sam u tome trenutku odzviždukao rusku romansu: »Da, vintovka, drug moj verni...«

Nikom ništa. Idemo naprijed.

Batrgali smo šumom cijelu noć. Osvanusmo pred jednim planinskim seocetom, čije kuće bijahu sazdane od plavičastog, neotesanog kamena i zgomilane jedna uz drugu na hridini kao tvrđava. »Bratko« više nije komandovao da se razvijemo u strijelce, pa da izvidimo nema li u selu fašista. »Bratko« se sam uklopio u naš red, a mi smo jednostavno ušli u prvu kuću i zamolili da nam daju nešto za jelo. Domaćini nisu bili naročito gostoljubivi, ali ni odbojni. Pojedosmo, platismo i ubrzo stigosmo na sam kraj planinskog vijenca. Ispod nas je širom pukla ravnica, a na samom podnožju ugledasmo oveće selo. Tu mora da ima još naših. Zaključujemo to i po velikom parku topova, što leže na poljani u uzornom poretku, koji ne mogu biti ničiji nego republikanski, jer imaju samo cijev, a nemaju ni štita, ni nišanskih sprava. Bilo ih je barem stotinjak. To su oni topovi (model 1897, preživjeli iz bitke kod Port Arthura 1905) što ih je, kako nam se objašnjavalo, Tuhačevski liferovao Spaniji. Tuhačevski, taj, »prokljati vrug i agent fašizma ... svoloč« ... i tako dalje.

Sišavši u selo naidosmo na štab našeg generala Modesta, glavnokomandujućeg svih snaga koje se sad odupiru najezdi Francove vojske. Štab je upravo bio pred pokretom. Ispred kuće su već stajali natovareni kamioni. Ušavši u veliko predsoblje kuće, mi smo malo zastali (ta, valjda nećemo odmah nasrnuti u Modestovu sobu, znamo mi šta je pristojnost i red) da bismo se raspitali kod nižih oficira kuda ćemo i šta ćemo, ali naš »Bratko« ne čeka nikog nego pravo na vrata u sobu generalovu. Kako je otvorio širom vrata, tako smo mogli ugledati u sobi trpezu i oko nje oficire na ručku. Vrata se zatvoriše, a mi ostadosmo u predsoblju; skljkali smo se, premoreni, na kameni pod i, uprkos gužvi koja je oko nas vladala, zaspali.

Uneke, otvoriše se vrata trpezarije i grupa oficira stane izlaziti s tipično španskom bučnošću. Tad ugledasmo i našeg »Bratka«. Da li je to moguće što vidimo svojim očima? Modesto uhvatio »Bratka« ispod ruke, onako drugarski, intimno, a »Bratko« nas ni ne primjećuje, dok sjedimo na podu uza zid, i njih obadvojica, u samozadovoljnom osmijehu, sjedoše u limuzinu i — odoše.

Mi smo se digli i, gladni, svrstali se u kolonu pješadije u potrazi za jedinicom Jugoslovena.

Tako se završila naša anabaza januara hiljadudevetsto trideset i devete godine. Protekle su decenije, a meni jednako ne daju mira ona scena sa vintovkom u planini i scena u Modestovom štabu. Da li je »Bratko« kukavica, izdajnik, hulja, koju je trebalo kratkim postupkom skljsiti u šikaru, ili je on svoje vrste heroj? Da li bismo mi doista smjeli da mu sudimo po kratkom postupku? Možda je on bio veoma zaslužni i veliki žrec Revolucije, shvaćene u

transcendentalnom smislu, a to što su on, i slični njemu, gadili gdje god su nogom stali, uništavali moral naivnih i živote nevinih, sve to, možda, i nije bitno u poređenju sa velikim koracima istorijskih nužnosti! »Bubnjevi epohe udaraju«. Ali o svemu tome bi se mogla pisati opširnija rasprava. Ili lament.⁵¹

Jugoslovene smo sustigli u selu Llagostera, gdje sam saznao da je naša glavnina, pošto sam zbog Rusekove povrede izgubio vezu s njom, sasvim normalno nastavila marš cestom i da je onaj kamion — fantom pripadao u stvari našoj intendanturi koja je tragala za jedinicom da je nahrani! Tako je naša pustolovina dobila sasvim smiješan obrat.

Llagostera je seoce, sasvim zbijeno na blagoj uzvišici. Oko Llagostere će se zametnuti boj sa fašistima, tipičan za te posljednje dane našeg ratovanja u Španiji: boj u susretu i, potom, niz uzastopnih, manjih okršaja u elastičnoj odbrani jedne pozicije za drugom. Ako se opšti smisao našeg drugog angažovanja u španskom ratu sastojao u tome da se protivnik što duže omete u napredovanju, da bi se omogućila evakuacija u Francusku, onda je taktika koju sam doživljavao pred sobom najbolje služila takvom cilju. Dabome, ovakav zaključak se može donijeti samo na osnovu sinteze mnogobrojnih detalja i individualnih doživljaja većeg broja učesnika. Moje viđenje boja kod Llagostere, iskopano iz prvog sloja sjećanja, ovakvo je:

Popodne tog dana kada smo u Llagosteri sustigli našu jedinicu proteklo je u potpunoj zatišju. Smatralo se da smo isprednjačili daleko ispred fašističkih trupa i da front između nas i njih drže španske jedinice. Ja sam razvio ambulantu, bilo je dosta posla sa lakšim ranjenicima i bolesnicima, najviše od uboja poslije dugih marševa. U našem štabu se s velikim oduševljenjem govorilo da je u selo stigao i štab 35. divizije, i da će se, kao te večeri, obaviti svečanost ponovnog sjedinjavanja španskih i internacionalnih jedinica. Bijaše pripremljena zajednička večera, već se zasjeo i za stolove u povećoj kafani, kad se nad selom začuše fijuci i eksplozija granata. Čuli su se i sami pucnjevi iz topova iz čega se dalo zaključiti da su to tenkovski topovi iz nevelike daljine. Napustimo odmah večeru. Jelo ostade na stolovima. Spakujemo brže bolje sanitetski materijal (sve smo nosili na leđima), ali mi niko nije znao reći kuda ću i šta treba da činim. Povučemo se na sjevernu stranu sela, gdje je zaklonitije, dugo smo se muvali uličicama, te tako sve do zore. U međuvremenu je prostrujala vijest da je naša patrola sa Ratkom Vujovićem pošla u susret napadačima i da je ručnim bombama zaustavila jedan tenk. Povučemo se oko jedan kilometar sjeverno od sela u gust šumarak. Tu je i štab. Nađu avioni i istresu po šumi snopove lakših bombi. Niko ne bude ranjen. S odobrenjem štaba pronađem izvan šumarka neki salaš gdje bih mogao da razvijem previjalište. Salaš je pust, ali su stoka i kućni inventar na mjestu. Pred selom se vodi borba, ali ranjenici ne dolaze. Pronađemo u kući dosta jaja te stučemo golemu kajganu, ali tek što je tiganj počeo da cvrči kad u kuću upadne komesar Šilja Mitrov i, pogledavši u tiganj, vikne: »Smjesta se povlačite, evo fašista«. Zakusimo jedva po koju kašiku i dademo se u pakovanje materijala, dok

⁵¹ To što je »Bratko« bio pripadnik jedne od susjednih nam zemalja, to je puka slučajnost, koju ne bi nipošto trebalo generalisati na štetu moralnog lika dotične zemlje. Ne, zaboga, »Bratko« je mogao jednako nositi ime jednog Miloša, Ante, Kurta, Istvana, Đovanija i si. »Bratko« je više sistemska, a manje nacionalna kategorija.

je Silja mirno dokrajčio kajganu. Baš mi stomak nema sreće: gladan pored kamiona punog hrane, one noći na drumu, gladan u Modestovu štabu, gladan na nesuđenom banketu u Llagosteri, a sada mi lukavi Silja preote i ovu kajganu.

Povlačimo se nekom šumskom prugom za još jedan kilometar. Sve je ravnica. Polja i livade prošarane mladom šikarom. Sa crkvenog tornja iz Llagostere bije teški mitraljez..Artiljerija (75 mm) metodično pomjera svoj baraž. Oko nas vodokoci zemlje što je granate izbacuju iz mokrih polja. Dragoslav i ja smo se zaustavili iza eskarpe jednog poprečnog kanala da bismo tu uhvatili zaklon i sačekali eventualne ranjenike, kad jedna granata zviznu tik pokraj nas u sam kanal, diže se ogroman vodokok, blato nas popraska, a nama ništa. Uto ugledamo kako se šumskom prugom, dolazeći od sela, približava grupa s nosilima na ramenima. Polože ranjenika. Josip Mufić, divno građen mladić. Bacač ga pogodio ispod desnog pazuha, raznio plućno krilo i jetru. Ranjenik je bio pri dobroj svijesti, miran, ali u teškoj dispneji. Previli smo ga uredno i otpremili dalje. Nije preživio.

Nisam posve siguran da li se sve ono što se dalje dogodilo, poznato pod nazivom boj kod Časa de la Selve, da li se dogodilo istog dana ili tek sutradan. Meni se ipak čini da je istog dana. Dakle, pošto smo otpremili Mufića, borba se još jače razgorjela i to na našem lijevom krilu. Moglo je biti popodne. Naši odstupaju, ali sasvim mirno i smišljeno, sve dok nas s desna, tj. sa ranijeg našeg lijevog krila nije poduhvatila gusta mitraljeska vatra. Nisam na toj strani mogao da vidim ništa i nikoga osim jednog konjanika na bijelom konju koji je galopom jurio cestom s pravca Llagostere prema Časa de la Selvi. Mitraljez je postajao sve neprijatniji. Nastane pometnja. Srećom naiđemo na jednu rječicu duboka korita te se svi sjurimo u korito. Mitraljez je kresao grane iznad naših glava, no, budući da borci nisu mogli da išta vide iz dubine riječnog korita, te je u strahu da ne budemo opkoljeni, pometnja narasla u pravu paniku. Nabasam na odbačen puškomitraljez »Dehterev«, bude mi to čudno i žao, te ga ponesem. Bježali smo tako rijekom još koju stotinu metara i, pošto je mitraljeska vatra jenjala, iziđemo iz korita i prikupimo se u polju. Tada Ivan Rukavina održa govor, jedan od najkraćih, koji sam ikada čuo: »Drugovi, bježanja je bilo dosta. Sada svi u kolonu!«

Odstupamo, sad u poretku, otvorenim poljem, a artiljerija nas osmotri te poče da sadi oko nas. Srećom, zemlja je raskvašena. Repište. Čupamo i glodemo repu. Na nosilima vučemo Eugena Lesla koji je dobio metak u koljeno.

Sad ću doživjeti nešto što će mnogima ličiti na izmišljenu melodramu, ali je baš ovako bilo. U trku prolazimo pored jednog usamljenog salaša. Iz kuće izlazi žena s velikim luncem mlijeka i zaustavlja nas: »Evo, drugovi-, napijte se. Ništa drugo ne mogu da vam dam.«

Treba se prisjetiti poslovice »Teško zemlji kojoj vojska prođe«, a treba znati i za tragičnu istinu: teško vojsci koja se povlači. Mi smo odstupali, poraženi strateškijski i taktički. *Vae victis!* Teško poraženima! Oni su svemu krivi. Na njih će zalajati i posljednje šugavo seosko pseto. Nas ne bi iznenadilo, mada bi nas zaboljelo, da se ova žena bacila na nas kamenom, da nam je bljunula nisku, sebičnu i prostačku riječ prijekora, prezira ili mržnje. Ona je mogla da to učini. Ništa je više nije obavezivalo prema nama. Niko od nas ne bi imao ni vremena ni

snage da joj se suprotstavi. Njen divan gest, epski kjasičan u svome ponavljanju kroz sve slobodarske ratove, simbol ljubavi i poštovanja španskog naroda prema nama dovoljan je da dokaže sasvim relativnu vrijednost pomenutih poslovia.

Pošto smo izmakli izvan domašaja neprijatelja zakoračimo na cestu prema Geroni. Desno i pozadi ostaje nam, po mome utisku, selo Časa de Selva, a iznad nje su šumoviti bregovi. Na cesti se ukrcavamo u kamione. Noć je. Gerona je u plamenu, iz visokih zgrada suklaju u nebo vulkani varnica i plamena. Na nekoj okuci popušta ograda kamiona i mi se, kao ljesa, opružimo po asfaltu. Niko povrijeđen. Imam utisak da pravimo veliki krug i da smo ponovo kod Časa de Selve, ali sad u brdima, sjeverno od sela. Traži se najpogodniji položaj. Tu su već Poljaci. Čuje se njihovo krampanje. Djeluju vrlo smireno. Tu vidim i jedan naš top, onaj prastari iz Napoleonova doba. Ivo Rukavina polazi sa grupom oficira u izviđanje šumovitog terena preda nama. Da li će uspjeti da se vrate? Ja i Dragoslav se postavljamo ispod jedne visoke međe. Naš top-veteran otvara prvi vatru! Fašisti odmah odgovaraju u salvama. »Koga vruga ih zadirkuješ?« Nemam pojma kakvi su rezultati ove borbe što se odigrava naprijed. Ranjenici mi ne dolaze. Znači: ipak primoravamo protivnika da se zaustavi i razvije u borbeni poredak, da otvori vatru, a mi onda uzmaknemo na skitski način. Je li to taktika koju su Srbi i Crnogorci primjenjivali protiv Švaba 1915. godine?

U sumrak opet pokret. Cijelu noć smo se lomili. Tad sam, prvi put u životu, spavao u hodu. Osvanuli smo na osunčanim livadama. Pokraj puta istovarene kačice sa kuvanim garbansom, ali je već uskipio. Niko ne može da jede. Susret sa štabom 35. divizije. Slušam nešto kao resko objašnjavanje između naših starješina i komesara divizije Pajete (Kamena). Ja sam sasvim na kraju svojih snaga. Od sinoć me trese groznica, a u grlu me boli i steže, ne mogu više da gutam. Temperatura visoka. Velim Toši da ne mogu više i da moram potražiti neku ambulantu. Doktor Kaneti, Bugarin, uputi me u bolnicu, a on će preuzeti staranje i nad jedinicom Jugoslovena.

Sanitetski auto me iskrca oko dvadesetak kilometara sjeverno, u jednoj poljskoj bolnici, odmah preko rijeke Ter. Nad predjelom odjekuju teške detonacije; to ostaci republikanske vojske dižu u vazduh skladišta. Poslije pregleda i kraćeg odmora ljekar bolnice me ukrca u velika ambulantna kola, puna bolesnika i ranjenika, i uputi prema francuskoj granici. Mora da sam zaspao mrtvim snom, jer, za putovanja, koje je trajalo cijelu noć, nisam primijetio ništa od gužve koja je vladala na tih šezdesetak kilometata ceste. Posljednjih šezdesetak kilometara slobodne španske zemlje.

Posljednje špansko selo, La Junquera. Osmi je februar 1939. godine.

Tu sam ostao cijeli taj dan i još jednu noć. La Junquera je pružala sliku ratnog poraza, ali ne baš kompletnu; nisam vidio većih međuljudskih sukoba, pljačke, divljanja, nasilja. Ipak, jad i rasulo su na svakom koraku vidljivi. Svaka stopa zemlje je pritisnuta narodom i vojskom, u očekivanju da se pređe granica. Lijevo i desno od ceste su brda, a po njima zbjegovi kraj vatara.

U selu je poveći magazin hrane. Sve se razvlači. Svako teži da zadovolji samo svoje lične potrebe. Kome treba samo konzerva mesa ili mlijeka moraće, da bi došao do nje, gaziti preko brda rasutog šećera, brašna i kakaoa. Ko traži kakao

ili šećer taj neće više zahvatiti s hrpe po kojoj se gazi nego će za sebe načeti novu vreću. Pošao sam da vidim šta ima u višim spratovima tog magazina. Na veliko čuđenje našoh tamo ogromnu količinu novih, još neraspakovanih knjiga. Otkud te knjige baš ovdje i kome su one sad potrebne? Prevrćući po toj gomili nađem na najnovija izdanja njemačkih medicinskih udžbenika u španskom prijevodu. Odabrah nekoliko knjiga,⁵² stavih u džepove dvije kutije kondenzovanog mlijeka i krenuh prema Francuskoj. Na granici nas čeka dvostruki špalir francuske žandarmerije. Pretres i pljačka. Skidaju oružje, doglede, nalivpera i satove. Kad sam ja došao na red žandar me odmjeri od glave do pete, pogleda zabezeknuto moj zavežljaj knjiga na ramenu, pozva nekoliko svojih kolega i pokaza prstom na mene:

— Knjige! Quel idiot! (Kakve li budale!)

Puče gromoglasan smijeh žandara nad francusko-španskom granicom. Teško poraženima.

Na maršu od graničnog prijevoja, cestom na niže, malo ko među nama je pokušavao da sebi dočara šta ga zapravo čeka u toj zemlji. Jest: izmislila je Komitet za nemiješanje, blokirala je kupovinu i prebacivanje oružja, natjerala nas da se na putu za Španiju pentramo po Pirinejima, potpisala je sramni i izdajnički pakt sa Hitlerom i Mussolinijem u Miinchenu. Ali: prva je zaustavila na ulicama Pariza najezdu fašizma, prva je svijetu uputila narodno-frontovski poklič, najviše je dala dobrovoljaca Španiji; »Commune de Pariš«, Thores, Marty, Макаих, Rolland, Barbusse, Eluard, Breton, Picasso... U većini od nas, ako je neko i razmišljao kuda će dalje i šta će biti sa svima nama, prevagnulo je ono »ali«. Uostalom, tu je i Sovjetski Savez. Ima neko ko se stara za nas. Tek pojedinci, da li po iskustvu ili vidovitosti, otisnuše se od granice u unutrašnjost Francuske i u daleki svijet. Tih dana se to još moglo, na sreću njihovu.

Prva noć na francuskom tlu bila mi je kao teški košmar. Zaustavio sam se u prvom naselju u ravnici, privučen masom izbjeglica već plegloj po polju, pokraj ogromnog slagališta pluta (corcho). Pluto je posvuda, gazi se po njemu, kao po šećeru i kakaou maloprije gore, u La Junqueri. Kad se počne gaziti po svemu — to je znak rasula. Pluto je naslagano u goleme kamare. Narod vadi iz kamara plutane ploče, ravna od njih ležaj, loži vatre. Hiljade vatara tinjaju. Gori korčo, ali slabo grije. Noć je vrlo hladna.

Hoću da zaspim, ali ne ide, iako sam premoren, jer ljudi neprestano tumaraju, tražeći jedno drugog i gaze me. Kao da sam i sam komad pluta. Do mene leži jedan španski teniente (poručnik) sa grupom drugova. Ni oni mi ne daju da zaspim, jer svaki čas izvlače iz mog ležaja komad pluta da bi ga bacili na vatru. Kao da ga nemaju, malo dalje, u kamarama. Ali, od svega najviše mi smeta njihova rasprava. Poručnik vodi. Kivan je na sve i psuje sve redom: Republiku, vođe, komandante, rat, komuniste. Nametne mi se misao: Eto, to je pravi poraz. Ni pogibije, ni bježanja na bojnopolju, ni ovaj tužni Eksodus, sve to još nije poraz. Tek kad ti se sruši vjera, kad sam počneš da blatiš i razjedaš, eto, to je pravi poraz. I to što ja, internacionalac, koji ležim pored mladog španskog

⁵² Te knjige sam pronio kroz sve francuske logore i donio ih u Jugoslaviju, 1940. g. Moja porodica ih je sačuvala za vrijeme okupacije, pa one i danas stoje u mojoj biblioteci kao draga uspomena.

poručnika i što ga slušam ćutke, nemajući više snage da mu se suprotstavim, da mu kažem i jednu riječ ohrabrenja ili prijekora, eto, i to je slika poraza. Poraz je i to što me zaboljelo poručnikovo siktanje na Španiju, što nisam umio da ga smjestim u neke racionalne okvire. Jer, na kraju krajeva, zašto dozvoljavam sebi da me boli to što u jednoj raspuštenoj i bezobličnoj gomili gunda jedan mladi teniente? Nisam onda mogao razabrati njegove razloge. Da li su od zemaljskog ili nebeskog carstva? Da li je u pitanju glad, uvrijeđenost, sujeta, nezadovoljena ambicija, zbog čega se sad »sveti« svojoj zemlji, našavši se, avaj, na tuđoj? Da li nepravda, ona koju svaku ličnost ponaosob, u svakom sistemu, ovako ili onako mora da trpi, ili nekakva Velika Nepravda koju je morala da podnese Španija, nepravda koju on samo naslućuje? Uostalom, i mene su već u Španiji počele da grickaju crne sumnje, koje sam od sebe uspijevao da otjeram jedino apsolutnom vjerom apsolutnog vjernika. Apage, Satanas! Nije li sudbina Španije već bila predodređena »odnosom snaga« u svijetu, nije li Španija bila samo jedan ulov u stravičnoj mreži koja se plela između Pariza, Londona, Geneve, Berlina, Rima i Moskve? Ako je to tačno, šta onda — pred takvim čudovištem diplomata, političara, politikanata, intriganata, agenata, hegemonista, nasilnika — šta predstavlja smrt jednog Antonia Colla, jedne Line Odene, šta smrt hiljada golorukih i neukih milicianosa, šta živi bedemi na Puente de los Franceses, šta smrt Beimlera, Duruttia, Lukača, Natana, Parovića, šta smrt stotina hiljada s imenom i bezimenih, šta vapajni poklič Rollanda, Tagore i Passionarije, šta britka riječ Kischea i Hemingwaya, šta Badajoz i Guernica, šta bunovne, glavobolne i divne madrugade, šta raskomadana tijela dobrovoljnih ratnika, šta žive buktinje pilota — muchachosa?

Zar samo prilog Budućem, transcendentalnom, temelj nekoj dalekoj Slobodi čovječanstva, a ne i jednoj čistijoj i plemenitijoj današnjici? Zaklinjali smo se da je politika Sovjetskog Saveza prema Španiji bila jedino ispravna i, s obzirom na »odnos snaga«, jedino moguća; i ko bi u to posumnjao, ne, ko bi samo naglas razmišljao, dobio bi sramni žig kolebljivaca, izdajnika, trockiste. Ali, i ja moram da se pitam: šta je zapravo bila »politika Sovjetskog Saveza prema Španiji?« Da li mitinzi na Krasnoj ploščadi, da li odricanja sovjetskih trudbenika, avioni, tenkovi, haubice modela 1936, brodovi s hranom, Koljcov, Erenburg, da li sprženi ruski tenkisti (»tri tenkista tri vesela druga«) pilota (»vsjo više i više i više stremitsja paljot naših ptić«) ili je to i lična volja, samovolja Staljinova o čijoj mračnoj strani ćemo tek mnogo kasnije nešto saznati? A što ako je ovaj španski teniente, sticajem nekih okolnosti, mogao da o tome sazna, ili nasluti već u ono vrijeme, u samoj Španiji?

Logika nas vodi ovim redom: ako je Staljin uništavao u svojoj zemlji svoje nevine ljude, stotine starih boljševika, hiljade sumnjivih mu aktivista socijalističke izgradnje, kulture, nauke, odbrane, milijone ljudi, zar je on mogao dobro misliti o jednoj tamo nekakvoj Španiji? Da li je uopšte želio pobjedu buntovne slobodne, demokratske narodnofrontovske, ili pobjedu vazalne, samo njemu pokorne, sakate, sive Španije? Ako je u svoje vrijeme okrenuo leđa kineskoj revoluciji, satjeravši je u tor Kuomintanga, ko bi znao šta je namjeravao sa španskom? Šta je sve činio u duhu tih svojih početnih čudovišnih strategijskih namjera, a što je potkopavalo i same temelje naše borbe protiv fašizma? Ako je

uvidio da mu se izmiče iz ruku pobjeda vazalne Španije, šta je onda prirodnije, s njegovog stanovišta i na temelju svih naših potonjih saznanja, nego da sabotira pobjedu one druge, drugačije? A SIM? U našoj vojsci je djelovala Servicio de Investigacion Militar (SIM)⁵³. U redu. Neka je djelovala. Neka joj se posvetila ruka koja je satirala špijune i petokolonaše. Neka živi Vukman Kruščić. Ali, ovu službu su vodili sovjetski instruktori, ili internacionalci ili Španci, svi dobri vaspitanici Jagodine i Ježovljeve škole. Logika: ako su tamo počinili zločine, nad nevinima, zar je moglo biti da se u Španiji ponašaju anđeoski? Jedna jedina nevina žrtva rada hiljadu zbunjenih, utučenih, ogorčenih. Šta ako je i ovaj teniente doživio nešto slično? On, otac, brat mu?⁵⁴

Sa unutarnjim jedinstvom smo šepali. To smo znali. Posvuda parole »Jedinstvo, jedinstvo«, a neprestano međupartijske razmirice, borba za veći komad vlasti. I sama Partija, u jednoj ruci je držala visoko zastavu jedinstva, i stvarno mu doprinosila žrtvujući svoje najbolje kadrove, a u drugoj palicu kojom kao da je tuckala po prstima sve one koji nisu koračali istim ritmom. Partiju su socijalisti optuživali zbog prozelitizma. Ko im je kriv, mislim, ako su gubili pristalice, zbog Caballerove smušenosti u vođenju rata? Ali, da li je i Partija ostala čista od ambicije za apsolutnom hegemonijom? Anarhisti su maštali o »čistoju« proleterskoj revoluciji, a liberalni građani, već umorni od rata, o mogućnosti nagodbe sa Francom. I sve to skupa što se zove »politikom«, sve te koalicije, dogovori, sporazumi, ostavke, podjele resora, rekonstrukcije vlada, ucjene, intrige, sve to izgleda očajno bijedno, naspram jedne jedine dobrovoljne smrti, naspram jednog jedinog gutljaja vode koju ratnik od svojih usta dobrovoljno odvađa da bi ga ustupio drugu žednijem od sebe. Ali, šta vrijedi ako je nešto i bijedno, kad je jače od čestitog? Šta vrijedi smrt sa posljednjim krikom »Viva Stalin« kad se Veliki Brko svemu tome lukavo podsmijevao? Ljudi će reći da su u pitanju dvije sasvim različite kategorije koje se ne mogu postavljati jedna naspram druge.

»Pitanje je krivo postavljeno« — presijecaju nas staljinisti kad im postavimo nelagodno pitanje. Etika ima vrijednost na bojnopolju, u policijskim mučilištima, u tamnicama, ukratko, tamo gdje se gine za politiku, ali ne i tamo gdje se ona vodi.. Gle!

Studena je februarska noć, logor nikako da se utiša i moje emocije zbog Španije i poručnikova sloma nikako da se smire. Šta smo to pogriješili tamo?

Sve mi je, ipak, i uprkos mnogim glupostima koje su činjene, tamo izgledalo toliko čisto i plemenito da mi se poraz pričinio doista »nezaslužen«.

⁵³ Osim SIM-a, kao zvanične kontraobavještajne službe, u Španiji je tajno, ali snažno, djelovao i sovjetski NKVD. Štaviše, NKVD je nastojao da sebi potčini i SIM. Zbog međusobnih trvenja i nadmetanja ovih dviju službi ispaštali su, najčešće, nevini ljudi — hapšenici. NKVD-om je rukovodio neki »Orlov« koji je pod sam kraj španskog rata izbjegao u SAD, gdje je objavio svoje memoare, da bi potom bio likvidiran od agenture NKVD. Tako se stvari sređuju u tome soju ljudskog roda.

⁵⁴ Mislim da u cijeloj istoriji čovječanstva nije bilo primjera da jedan mali narod voli i obožava neki drugi narod onako kako su Španci voljeli Ruse. Bio sam svjedok da su Španci sve što je bilo dobro, lijepo, moćno i pošteno pripisivali Rusima. Nas, internacionalce iz pedesetak zemalja, oslovljavali su kao da smo — Rusi! Čovjek ne može danas poslije četrdeset godina da savlada gorčinu, kad pomisli koliki moralni kapital je uništen od jednog bezdušnog i hegemonističkog sistema kakav je bio Staljinov. A njegovi nasljednici i sljedbenici danas pretvaraju u pravu sprdnju onaj istinski internacionalizam, kakav je trijumfovao u Španiji.

Internacionalizam, međunarodna solidarnost oličena u interbrigadama, da li je ikada u istoriji klasne borbe bilo nešto ljepše?

Rastajem se od Španije sa zavežljajem knjiga na ramenu i diplomom počasnog građanina. Ne vidjeh ni Madrid, ni Časa del Campo, ni Časa de Velasquez, ni Granadu.

Doživjeli smo poraz. Ali, španska revolucija nije prestala da traje. Nastavila se na osebujuć način: njeno sjeme, njene poruke i iskustva raznijeti su po svim zemljama gde su živjeli interbrigadisti. Nisu uspjele da ih zatru ni Staljinove čistke. Mi, u Jugoslaviji, borbom protiv zavojevača, vraćali smo na svoj način i dug prema Španiji, osvećivali smo njene žrtve. Dužni smo joj ostali sve do danas za privilegiju koju nam je dala, ustupivši nam svoje tlo da se na njem borimo i za našu stvar.

U toku cijelog našeg narodnooslobodilačkog rata mnogo puta sam morao da govorim o Španiji. Borci su to tražili. Tako je španska revolucija nastavljala samu sebe u ovim našim predjelima, na našim kulturnim priredbama, kroz pjesme i predavanja u bolnicama, na četnim konferencijama i velikim narodnim mitinzima.

U pokretu proleterskih brigada iz Crne Gore prema Bosanskoj krajini 1942. godine, Centralna bolnica stigla je na planinu Cincar. Dovoljan je bio samo jedan dan odmora na toj lijepoj planini pa da se u ranjenika pojave želje da čuju koju riječ koja će im odvratiti pažnju od svih patnji. I ovaj put zaželjeli su da slušaju nešto o Španiji. Nekoliko stotina ranjenika okupilo se na zelenom proplanku usred crnogorične šume. Ja sam se, poput nekog apostola, popeo na kamen i počeo predavanje. Upravo sam stigao do agrarnog pitanja kad zabrujaše avioni. Dvije italijanske »savoje« kružile su u vrlo niskom letu iznad nas. Moram priznati da sam se tog trenutka osjećao isto kao na Ebru prije toliko godina, s tom razlikom što sam ovaj put bio zabrinut ne samo za sebe nego još i za stotine ranjenika oko sebe. Misleći samo na sebe htio sam da strugnem sa svog kamena kud god bilo. Ali sam dobro znao: ako ja učinim jedan jedini pokret da bih zaštitio svoj sopstveni život, onda će to isto učiniti i ranjenici. Nastaće opšta trka. Avioni će nas ugledati i to bi bila nesreća za sve nas. Svu nadu sam položio u eventualnost da bombarderi neće spaziti ranjenike ako ostanu nepokretni, tim prije što nam je rijetko stijenje na livadi svojom bojom pomoglo u maskiranju. Naredio sam iz sveg glasa:

— Ostani na svom mjestu! Lezi mirno!

Tako sam morao i ja da ostanem na svom kamenu, uspravnog stava kao da se ništa ne događa. Svi oko mene polijegali su, a ja sam ostao uspravan, kao da ništa ne osjećam. A bio me užasan strah. I prohtjelo mi se da nestanem kud bilo pod zemlju. A moradoh ostati na kamenu radi ostalih. U ovome ratu nerava, koji je trajao desetak minuta, mi smo iznijeli pobjedu nad avionima. Hvala Španiji.

IX

Sanitetsko iskustvo, stečeno u španskom ratu, bilo mi je dragocjeno, ali više u njegovom najopštijem vidu, više kao opšti doživljaj rata i vještina ponašanja čovjekovog u njemu, a manje kao konkretna primjena nekih postupaka na uslove našeg partizanskog ratovanja. Ipak, i ti konkretni postupci vrijede, da budu zabilježeni.

MJESTO BATALJONSKOG PREVIJALIŠTA

U bici na Ebru, mjesto bataljonskog previjališta (BP) bilo je skoro uvijek fiksirano u odnosu na raspored četa i stabilno u onoj mjeri u kojoj je bio stabilan i položaj četa. Samo drugog dana ofanzive, uslijed brzog napredovanja naših jedinica BP se neprekidno kretalo te je i radilo »u hoduu«. Za vrijeme povlačenja kroz Kataloniju gotovo redovno smo radili »u hoduu«, ili smo se, u najboljem slučaju, mogli zadržati po koji sat iza kakvog prirodnog zaklona, u polurazvijenom stanju, jednako spremni za ukazivanje prve pomoći, kao i za brzo povlačenje.

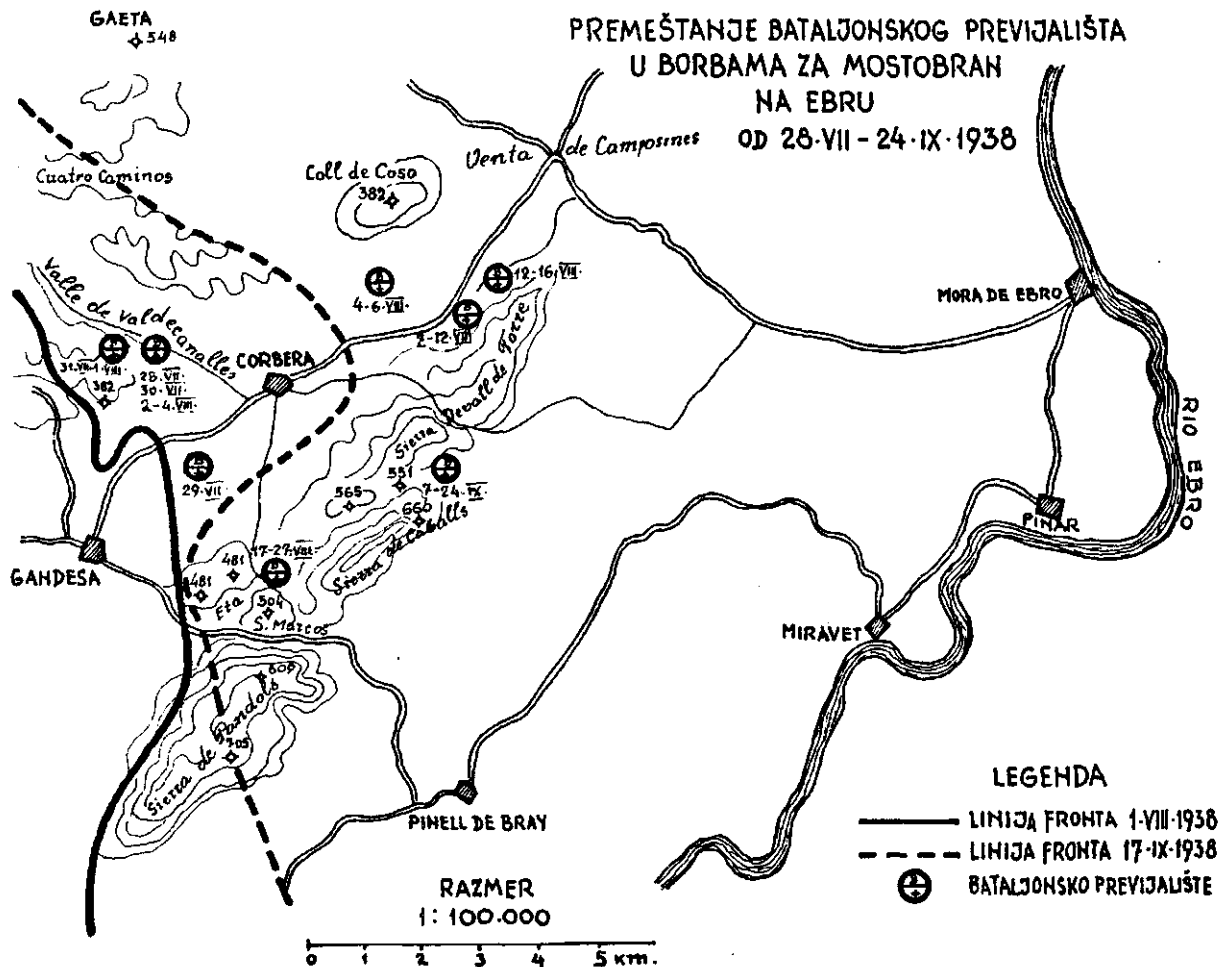
Kako je situacija na Ebru zahtijevala da 11. brigada često mijenja pozicije i to ne po dubini nego po frontu, prebacujući se sa jednog sektora na drugi, to je i naše BP za tih 62 dana bitke promijenilo svoje radno mjesto ravno dvanaest puta. Najkraće zadržavanje na jednom mjestu (noć 31. jula sjeverozapadno od sela Corbera, dolina Valdecánalles), trajalo je šest sati, a najduže (položaji ispod K. 565, Sierra Devall de la Torre) sedamnaest dana, od 7. do 24. septembra.

IZBOR I UREĐENJE ZEMLJIŠTA

Brdski karakter zemljišta dozvoljavao nam je, da, na udaljenosti 200—800 m od položaja, uvijek odaberemo povoljno mjesto za razmještaj BP. Glavni uslov je bio da nam mjesto pruža maksimum prirodne zaštite od neprijateljskog oka i od pješadijske vatre. Kao što je poznato bataljonsko previjalište razmješta se u rejonu koji je redovno pod gustom minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Na ravničastom terenu BP će se naći i u domašaju mitraljeskih zrna. Što strmija padina brda, neki usjek, dolina, vododerina (barranco) ili barem neka suvomeđina, tipična za mediteransko terasasto zemljište, pružala nam je osnovnu zaštitu. Gotove inženjerske objekte, koje smo mogli upotrijebiti za smještaj BP, zatekli smo samo u dva navrata (neprijateljski rovovi, zauzeti prvog dana na desnoj obali Ebra i podzemno sklonište na trećem kilometru ceste Venta Camposines—Corbera) dok smo sva ostala mjesta morali da uredimo sami, isključivo sopstvenom snagom; specijalne jedinice za kopanje rovova (zapadores) jedva su stizale da utvrđuju čvorove odbrane i komandna mjesta. Na njih nismo mogli nikada računati. Redoslijed naših radova bio je slijedeći: najprije bismo ispod suvomeđine, ili neke prirodne eskarpe, iskopali rov dubine 80—150 cm. Zatim smo sa dna ovog rova kopali u horizontalnom smjeru ispod brda. Kopali smo dva paralelna podzemna rova, duga oko 2 m. Rastojanje između paralela bilo je oko 1 metar. Paralele bi na kraju spojili poprečnim rovom, tako da je krajnji rezultat ovih radova bila podzemna potkova, koja je pružala rezervni izlaz u slučaju rušenja jednog. Ovakva skloništa, uza sve prirodne uslove, pružala su dobru zaštitu od direktnog pogotka artiljerije i aviobombi, zavisno od njihova kalibra i debljine sloja zemlje iznad skloništa. U praksi, kad god smo se nalazili u skloništima, osjećali smo se bezbjedni, iako smo redovno bili u rejonu vrlo guste tzv. bubnjarske vatre minobacača i topova. Jedanput je granata eksplodirala ispred ulaza u sklonište, što je imalo za jedinu posljedicu da nas je malo ošamutio snažan udarni talas vazduha u unutrašnjosti skloništa.

OD 28.VII - 24.IX.1938

OD 28.VII - 24.IX.1938

ŽIVOT I RAD U PREVIJALIŠTU

Kad nema ranjenika, za vrijeme kratkotrajnih predaha na frontu, život na BP ne treba da teče ništa manje organizovano nego za vrijeme borbe. Potpunu dokolicu treba na svaki način izbjeći. Mi smo se najčešće bavljali stalnim proširivanjem i dotjerivanjem naših skloništa. Zatim smo čitali dnevnu štampu koja je redovno stizala na front. Iz novina smo mogli da saznamo kako teku operacije na Ebru i na španskom ratištu u cjelini, pa smo tako mogli lakše da shvatimo i svoju sopstvenu ulogu. Shvatili smo da je glavni smisao uporne odbrane ebarskog mostobrana u tome da na sebe privučemo što više neprijateljskih snaga i tehnike, da bi se tako olakšalo stanje na ostalim frontovima Republike. Odatle nam je postala sasvim jasna glavna parola toga vremena: »Fortificar es vencer!« (utvrditi se, znači pobijediti!)

Na Sierra Caballs ukazala se potreba, a i mogućnost, da izdajemo zidne novine humorističkog sadržaja pod nazivom »El pajaro« što znači »Ptica«. Ovaj naziv je u pozitivnom smislu aludirao na naše nosioce ranjenika koji su »letjeli«, kao ptice, kao krilati, noseći ranjenike kroz baraž artiljerijske vatre.

Najveću brigu posvećivao sam regularnom odmaranju mog osoblja. Iskoristiti svaku priliku za dubok san — to je jedno od zlatnih pravila za svakog ratnika. Kad bismo završili sve poslove, ostavljali bismo jednog dežurnog osmatrača, a sve ostalo ljudstvo povlačilo se u sklonište radi odmora. Zahvaljujući takvoj praksi, radni elan mojih bolničara bio je tako visok, da sam ih ponekad morao prisiljavati — da legnu na počinak! Inače bi prosto izmišljali nekakve poslove.

Vezu sa komandnim mjestom (KM) bataljona održavao sam ličnim odlaskom na KM. Blagodareći velikom razumijevanju komandanta bataljona Willyja Benza za potrebe saniteta, te njegovim vanrednim ljudskim osobinama, ja sam bio uvijek u toku događaja. Osim toga, najsvježije podatke o stanju na frontu dobivao sam od ranjenika i njihovih nosilaca. Oni su često puta nezamjenjivi kuriri i obavještajci. Telefonska veza između BP i KM nije postojala. U više navrata obilazio sam i čete u rovovima na prednjem kraju. I to je vanredno korisno za sricanje uzajamnog povjerenja između boraca i trupnog ljekara. Borci su bili sigurni da ću im u slučaju ranjavanja pružiti pomoć, maksimalnu u datim uslovima, a ja sam bio siguran u njih da me neće zaboraviti u slučaju iznenadnog prodora neprijatelja.

Rad oko ranjenika. — Na BP ne postoji neka pravilnost u vremenu kad stižu ranjenici. Dabome, ako se izvodi naš napad, ili odbija protivnapad neprijatelja, zna se da će u roku od pola sata početi stizati i ranjenici. Ali nije rijetko da BP i usred višerasovnog zatišja iznenada bude »zagušeno« većim brojem ranjenika. To se dešava, na primjer, poslije punog pogotka jedne jedine granate, ispaljene možda sasvim nasumce na grupu boraca koja se okupila oko kazana. Zato BP mora biti neprekidno u stanju gotovosti za rad.

Moja uloga sastojala se u prvom redu u tome da pregledam i trijažiram ranjenike (ako ih ima više). Prvu i dosta pouzdanu orijentaciju o opštem stanju ranjenika davao mi je već sam izgled i izraz njihovog lica. Uznemiren ili sasvim odsutan i nezainteresovan pogled očiju, bljedilo lica i ubrzano disanje, sve mi je to bilo najčešće dovoljno da ovakvog ranjenika ocijenim kao teškog. Njega bih odmah izdvojio iz grupe radi detaljnijeg pregleda, ukazivanja hitne pomoći i najbrže evakuacije. Inače, držanje ranjenika u Spaniji, kako Spanaca tako i internacionalaca, bilo je veoma dostojanstveno i smireno. Za sve vrijeme moga rada na frontu nisam se suočio ni s jednim slučajem da bi ranjenik na BP zapomagao ili histerično reagovao.

Osnovne radnje koje su bile predviđene da budu izvedene u BP onog vremena — promjena zavoja, imobilizacija, injekcije — svršavali su moji bolničari. Ranjenici su

dolazili s položaja sa prvim zavojem, pojačanim kad je to trebalo, pomoću sloja gaze i vate. Frakture su bile imobilisane Kramerovim udlagama. Na BP mi smo skidali prve zavoje u slučajevima kada je opšte stanje ranjenika teško, kada je zavoj jako prokvašen krvlju, uprljan ili kad se smakao. U slučaju kada je Kramerova udloga bila nepravilno postavljena, stavljali smo novu. Esmarchovu povjesku smo popuštali i ponovno stezali, čak i onda ako smo se uvjerali da arterija više ne krvari. Bojali smo se da opet ne prokrvari na transportu! Takav je onda bio opšti stav prema Esmarchu. Skoro rutinski davali smo ranjenicima injekcije: serum protiv tetanusa, morfijum (kod fraktura) i kamfor s kofeinom.

Na BP je ispunjavana ranjenička karta. Bila je veoma praktična. Sastojala se iz dva dijela: manji dio, koji ostaje u BP sa osnovnim podacima o ranjeniku i veći dio, koji se upućuje s ranjenikom. Na većem dijelu, pored opisne dijagnoze, postojala je i šema ljudskog tijela; lekar je olovkom precrtavao onaj dio tijela koji je pogođen. Takva šema olakšavala je posao trijažeru na idućoj etapi evakuacije. Manji dio karte (kupon) služio je u BP kao jedini dokumenat o gubicima; nije vođen nikakav protokol. Svakodnevno se slao štabu izvještaj o gubicima (bajas). Ja sam za svoje lične potrebe vodio bilježnicu o zapaženim greškama u radu četnih bolničara.

TRANSPORT I SISTEM EVAKUACIJE

Bataljonski sanitet nije imao nikakvih transportnih sredstava. Cjelokupni sanitetski materijal nosili smo u torbama. Ja sam običavao da zavoje, gazu i vatu nosim i u džepovima. Tako sam svakog časa bio spreman da ukažem pomoć »u hodu«, za vrijeme marša. Tako sam radio, a to se pokazalo vrlo pogodno, i za vrijeme odstupnih borbi kroz Kataloniju, februara 1939. Četni bolničari imali su osim torbice i specijalne kožne »fišeklije« za zavojni materijal koje su bile pričvršćene za opasač. Bolničar je mogao da ih po potrebi pomjera duž opasača, zavisno od toga da li ka ranjeniku puže bočno ili potrbuše.

Ne znam kako je bilo u ostalim jedinicama republikanske vojske, ali u našoj brigadi vladao je princip evakuacije »od sebe«. Četni nosioci prenosili su ranjenika do BP, a moji nosioci do brigadnog previjališta. Brigada je raspolagala sanitetskim kolima koja su isturana, koliko god je to komunikacija dozvoljavala, prema bataljonima radi prihvatanja i odvoženja ranjenika do brigadnog previjališta.

GUBICI

Nisam danas u mogućnosti da pružim tačne podatke o gubicima u moja dva bataljona »Hans Beimler« i »12. februar«. Mogu jedino da ih rekonstruišem po sjećanju. Prvog dana bitke (forsiranje rijeke Ebra i prodor u operativnu dubinu protivnika) gubici su bili relativno niski, zahvaljujući postignutom iznenađenju i punom rastrojstvu u neprijateljevom komandovanju. Toga dana prošlo je kroz BP »Hans Beimler« oko 30 ranjenika. Veće gubitke je ovaj bataljon pretrpio od četvrtog do desetog dana ofanzive (između 28. jula i 3. avgusta), tj. u dane kada je čitava 35. divizija napadala, bezuspješno, grad Gandesu. U te dane je naše previjalište prihvatilo ukupno oko 80 ranjenika. Četvrtog avgusta cijela 11. internacionalna brigada bila je povučena na odmor i u rezervu. Oko 12. avgusta bio sam premješten u bataljon »12. februar«, koji se tada još nalazio u rezervi, da bih 16. avgusta bio upućen na Sierra Caballs — Cerro San Marcos gdje je zaprijetila opasnost našem frontu da bude probijen od neprijatelja iz Gandese. Uz vrlo kratke predah, moj bataljon, kao i čitava ebarska armija, bio je angažovan u

najžešćim borbama koje su zabilježene u čitavom španskom ratu. Za bataljon su nastupila najteža iskušenja od 20. do 24. septembra u bojevima za K. 565 (Sierra Devall de la Torre), kada je uzaludno napadao pomenutu kotu koja predstavlja jednu gotovo vertikalnu liticu, te odbijao ogorčene napade fašista, potpomognute pravim maljem avijacije i artiljerije. Bilo je časova kada su položaje držali još samo prištapski dijelovi sa štabom bataljona. Računam da je od 17. avgusta do 24. septembra bataljon izgubio dvije trećine svog sastava, ali zahvaljujući stalnom popunjavanju regrutima, zadržao je do kraja profil borbene jedinice. Kroz BP »12. februar« moglo je za to vrijeme proći najmanje 200 ranjenika, od kojih su veći dio bili teški, jer su u te dane ručne bombe, teška artiljerija i aviobombe bila glavno naoružanje.

Već sam opisao neke zanimljive slučajeve iz moje ratne kazuistike.

BOLESNICI

Ne sjećam se niti jednog »pravog« bolesnika. Mislim da ih nije ni bilo. To je rezultat ogromne psihičke, svjesne angažovanosti boraca za vrijeme ove operacije koju je u cjelini karakterisala velika naša moralna nadmoćnost nad neprijateljem. Jediní slučaj koji mi je ostao u neizbrisivom sjećanju, to je onaj Austrijanac koji je doživo nervni slom za vrijeme borbi na K. 565.

Nešto o borbenom moralu, posmatranom sa stanovišta mojih iskustava u španskom ratu.

Odnos čovjeka pojedinca prema ratu, smisao njegovog bitisanja u kataklizmi rata, jeste predmet stalnog razmatranja vojnih teoretičara, psihologa, sociologa i filozofa. Kada su nam poznati osnovni fenomeni rata s kojima se suočava pojedinac (fizički napori, gladovanje, psihička napetost, stalna ugroženost od ranjavanja i smrti), onda se opravdano postavljaju pitanja: kako je uopšte moguće da čovjek sve to izdrži, da se bori i da pobjeđuje? Sta treba učiniti da bi pojedinac mogao što lakše izdržati ratne nedaće? Odgovarajući na ova pitanja, svaka armija predviđa čitav sistem obrazovanih i vaspitnih mjera kojima treba da se podvrgne pojedinac, kako bi se u njemu razvile osobine potrebne za rat: svijest o pravednim ciljevima rata, fizička izdržljivost, znanje, vještina itd. (Svaka armija ima pred očima »pravedne« ciljeve i mnoge armije uspijevaju, manje ili više, da svijest o »pravednim« ciljevima usade u svoje vojnike, čak i onda kada ti ciljevi objektivno istorijski nisu ni blizu takvi). Ako izuzmeno faktične ili potencijalne deformacije u sistemu obuke i vaspitanja (dril, prinudna indoktrinacija, obezvređenje ličnosti, i si.) manje ili više prisutne u pojedinim epohama i armijama, onda valja reći da sama obuka i vaspitanje imaju izuzetno velik značaj za borbeni moral vojnika. Znanje, a pogotovo iskustveno saznanje, lični doživljaj zaštitne vrijednosti jednog običnog rovića, dubokog jedva 40 cm, ili doživljaj ranjivosti jednog tenka, imaju snažniji i blagotvorniji učinak na borbeni moral čovjeka nego čitava serija čisto moralnih lekcija. Zato se uloga sistema obuke i vaspitanja ne može precijeniti, dabome, pod uslovom da vaspitanik u tome sistemu ima aktivnu misaonu ulogu, a da se ne degradira u plastičnu materiju.

Pa ipak, moje lično iskustvo iz rata kaže mi da cijeli sistem obuke i vaspitanja, pogotovo u jednoj narodnoj armiji, može imati sasvim relativnu, prolaznu i sumnjivu vrijednost, ako se on koncipira i realizuje sam za sebe, nezavisno od bazičnog faktora na kome treba da počiva, a to je *odnos među ljudima*. Vaspitna komponenta ovog sistema (moralno-političko vaspitanje, izgradnja borbenog morala itd.) bila bi gotovo bespredmetna i uzaludna ako bi se ona samo »proučavala«, deklarisala, kodifikovala, propovijedala, ako se ne bi potvrđivala u svakodnevnoj praksi odnosa među ljudima.

Ako je borbeni moral funkcija društvenih odnosa — što u globalu i u posljednjoj instanci znači da će pravedniji društveni odnosi rezultirati i snažnijim borbenim moralom — onda se imperativno nameće potreba da se ti pravedniji odnosi svakodnevno potvrđuju, a ne demantuju u »malim« razmjerama tj. u odnosima čovjeka prema čovjeku. Početno, više ili manje racionalnim putem stečeno uvjerenje o opravdanosti rata i pravednosti njegovih ciljeva može da bude ozbiljno poljuljano, ako bi vojnik bio izložen doživljajima suprotne prirode (dril, brutalnost, sebičnost, podvale, licemjerje, poltronstvo itd.).

Prema tome, odnos čovjeka prema ratu, sposobnost i spremnost pojedinaca da izdrži ratne nedaće, zavisi, u prvom redu, od odnosa koji se uspostavljaju između samih ljudi. Spremnost borca pojedinca da odolijeva i da nadvlada svakovrsna materijalna lišavanja jeste upravo bezgranična, ali samo pod uslovom da se u njemu steklo ubjeđenje u apsolutnu nužnost tih lišavanja, pod uslovom da se on na djelu uvjerio da su njegove starješine učinile maksimum za njega i da u kolektivu vladaju dosljedno pravični međuljudski odnosi. »Svi za jednoga, jedan za sve« je geslo koje ima trajnu vrijednost za sve situacije kada se ljudi nađu u nevolji.

Ova razmatranja bih potkrijepio s nekoliko primjera iz svoje prakse za vrijeme bitke na Ebru. Rekao sam već da se strategijska zamisao republikanskog komandovanja sastojala u tome da se druga faza ove bitke (odbrana zauzetog mostobrana) pretvori u bitku za iznuravanje protivnika. U sklopu takve strategije dobila je najveći značaj — fortifikacija. Mlad i neiskusni borac mogao je za kratko vrijeme da stekne povjerenje u zaštitnu moć zemlje (princip čija se aktuelnost u nuklearnim uslovima još više potencira), ali brzina u sticanju tog povjerenja zavisila je u prvom redu od starješina. Na starješini je da svojim primjerom pomogne jedinici da nadvlada krize u koje povremeno upada.

Kada smo, sredinom avgusta 1938, izveli veoma naporan noćni marš sa centralnog sektora na lijevo krilo fronta (Sierra Caballs), zora nas je zatekla na goloj poljani. Moji ljudi su popadali kao snoplje i htjeli da se predadu »neodoljivom« snu. I meni se strahovito spavalo. Nastupio je kritični trenutak: ili početi odmah sa ukopavanjem ili »samo malo« prispati, uz ogroman rizik da se bez ikakve zaštite izložimo minobacačkoj i artiljerijskoj vatri koja je svakog časa mogla da počne. Osjećajući kritičnost trenutka, jednako opasnog koliko i psihološki povoljnog za sricanje povjerenja u starješinu, ja sam se prvi latio krampa, a ljude pustio da spavaju. Nije potrajao ni koji minut, a moji ljudi su mi oteli kramp i nastavili sa udarničkim kopanjem. Za nepun sat imali smo gotov rov, dovoljno dubok da nas zaštiti od indirektnih pogodaka. Od tada pa nadalje ja nikad nisam bio ni blizu potrebe da naređujem ukopavanje. Sopstveno uvjerenje ljudi u nužnost i korisnost, potpomognuto njihovim pozitivnim odnosom prema meni kao starješini, gonilo ih je da se takmiče u ovom poslu.

Rekao sam već kako se na moral bolničara odrazila moja odredba da moraju spavati kadgod se ukaže slobodan trenutak za to. Jedni su »zabašavali« ovu odredbu i ustupali svoj red drugima za koje su smatrali da im je potrebniji san. Tolika je bila međuljudska solidarnost.

Za vrijeme podjele ručka jedanput je došlo do scene u kojoj ima i komičnih elemenata, ali je u suštini vrlo ozbiljna i zaslužuje da se zapamti. Posjedali smo u krug i dežurni je dijelio obrok. Po završetku podjele meni je ubacio preostali višak mesa. Ja sam ga ubacio u porciju mog susjeda. Ovaj je odmah dodao idućem i tako je ta igra trajala sve dotle dok komadić mesa, obišavši cio krug, nije bio ubačen opet u moju porciju!

Izvjese privilegije u ratu neizbježne su i opravdane. Etički je sasvim na svom mjestu, a prije svega u interesu kolektiva, da starješina — u naknadu za svoju veću odgovornost, za svoje fizičke i moralne napore koji ponekad višestruko prevazilaze ono što čini običan borac — dobije bolje uslove za obnovu svoje utrošene energije. Pitanje je samo ko, kako i kada do tih privilegija dolazi. Ko ih uzima sam i samovoljno, taj se

kobno poigrava sa svojim autoritetom i borbenim moralom boraca. Privilegije mogu da budu samo date i vojni kolektiv, ukoliko od njega zavisi, jedva će kad pogriješiti u stavu kome i zašto ih treba dati. U jednoj regularnoj armiji i ovo pitanje je, manje ili više, regulisano pisanim i nepisanim normama. Međutim, pošto i tu neizbježno preostaje dovoljno slobodnog prostora za raznovrsne devijacije, to će i u regularnoj armiji, u ratu, duh kolektiva morati da djeluje kao stalni korektiv. Svaki pojedinac-starješina moraće svojim ličnim radom da iznova •potvrdi, da »izvojuje« ono što mu je propisima zagarantovano.

Veliki uticaj na naš borbeni moral vršili su ranjenici. Njihovo, gotovo bez izuzetka dostojanstveno i mirno držanje na previjalištu i pored neopisivih patnji, otkrivalo mi je sasvim novu dimenziju ljudskosti i sposobnosti da patnje budu podnijete. Prisustvo ranjenika nas je uvijek dovodilo do vanredno pozitivnog uzbuđenja, smirivalo je zabrinutost za našu ličnu bezbjednost.

Ne pamtim nijedan slučaj da sam prema svojim potčinjenima u Španiji morao primijeniti bilo koju odredbu vojne discipline, u smislu prinude. Vojna disciplina se bila uvriježila u nas nekako neprimjetno i potajno, postavši sastavni dio nas samih.

Obuka kadrova u Španiji nosila je sve karakteristike jedne mlade, revolucionarne armije. Selekcija i uzdizanje kadrova zavisili su ponajviše od njihovog kvaliteta i iskustva koje su već postigli u borbi. Njihova pozitivna motivacija za učenjem činila je nepotrebnim bilo koje sredstvo prinude u nastavi.

U španskom ratu sam se uvjerio da veliki značaj ima i nesebičnost starješina u prenošenju svojih znanja na mlade. Mladi čovjek ne smije da stekne utisak da mu stariji »ustupa« samo jedan dio svog iskustva, »kap po kap« — držeći ga u stalnoj intelektualnoj potčinjenosti i zavisnosti. Mi smo u Španiji uspijevali da od polupismenih seljaka-paupera za vrlo kratko vrijeme obrazujemo odlične bolničare.

LJEKAR I RAT

U ovom pitanju sadržano je zaista mnoštvo problema i dilema stručne, etičke i psihološke prirode. Odgovor na njega treba da polazi od onog što je rečeno o odnosu čovjeka prema ratu uopšte. Odnos prema ratu svodi se na odnose među ljudima. Čini mi se, kada je riječ o mladom ljekaru, da pomenuta teza zaslužuje da bude posebno i nešto jače intonirana. Zašto? Zato što poznajući donekle i samog sebe, znam za sklonost ljekara da za sva iskušenja i konflikte koje doživljava u ratu pokušava naći lijeka u bunkeru samog sebe i svoje stručnosti. Moram reći da takav bunker postaje fatalna stupica bez izlaza. Rješenje je u otvaranju ljekareve ličnosti pred licem vojnog kolektiva, u integrisanju njegovom sa svim tokovima jedinice. Ljekar u ratu, to je prije svega čovjek, starješina koji stupa u određene odnose prema drugim ljudima, a tek potom je ljekar (stručnjak) u užem smislu. Zato i početak njegove ljekarske funkcije u vojnoj jedinici treba da bude obilježen »polaganjem kamena temeljca« ili »moralno-psihološkim uređenjem radnog mjesta«. Pod tima podrazumijevam: upoznavanje ljudi, starješina, boraca, saradnika i neposredno potčinjenih. Ljekar pred vojnim kolektivom ne smije da Dretenduje ni na kakvu apriornu, inetelektualističku superiornost svoju. Naprotiv. Da bi nogao da nastupi kao superioran stručnjak i starješina, on mora prethodno da »side« do livoa svoje sredine, ostajući svagda njenim članom. Vojni ljekar ne smije da se libi nikakvog posla kada to zahtijeva neki trenutak. Ašov i pinceta treba da stoje jedno do irugog u njegovom instrumentariju. To je jedna od najdragocjenijih pouka koju mi je laos španski rat.